

TARTALOM

Migráció és nemzetiségek (<i>Cholnoky Győző</i>)	539
--	-----

ÉLETKÉPEK A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK KULTÚRÁJÁRÓL ÉS IDENTITÁSÁRÓL

Tóth Ágnes – Vékás János: Mit hoz a jövő?	540
Bindorffér Györgyi: „...nem tudok jól magyarul, de magyar vagyok, mert ez az én hazám...” A hazaszeretet megnyilvánulása Véménden	554
Ráciz Erika: A horvát nemzetiségi nyelv használatának, alkalmazásának alakulása; a magyárosítás és magyarosodás útja a Mura mentén	561
Schell Csilla: Tradíció és kontinuitás. Gondolatok a bukovinai székelyek kultúrájáról	576
Labodáné Lakatos Szilvia – Romsits Anita: Utak a cigány gyermekekhez... Felzárkóztató programok a cigány/roma gyerekek oktatásában	584

MŰHELY

Tóth Pál Péter: Egy évtized után. (A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás 1990 és 2000 között)	598
Pomogáts Béla: Erdélyi összefogás – Egy újsághír margójára –	627
Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. (Erős Vilmos bevezető tanulmányával)	635

KRITIKA

Niederhauser Emil: Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Iratok a „nemesi polgárosodás” témaköréből	668
Zoltán András: A magyar nyelv régi szláv jövevényszavai és a szláv nyelvtörténet	671
Molnár Imre: A magyar XVIII–XIX. századi iskolai oktatás szerepe a Lengyelország felosztása utáni lengyel értelmiség külföldi képzésében	675

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Eriksen, Thomas Hylland: Hely, rokonság és más esetek a nem etnikai nemzetekre (<i>Komáromi Sándor</i>)	680
Határ menti régiók és kisebbségek a 19–20. században. (<i>Kugler József</i>)	681
Bakuľ, Bogusław: Kijev kulcsai (<i>Komáromi Sándor</i>)	684
Knogler, Michael; Vincenz, Volkhart: Az EU balkáni bővítése: csatlakozási kritériumok a gazdaság területén (<i>Komáromi Sándor</i>)	686
Phinnemore, David: Bővítés kelet felé: Románia (<i>Bosznay Csaba</i>)	687
Faruk Sen: Török bevándorlók történelmi helyzete Németországban (<i>Bosznay Csaba</i>)	689
Stefano Allievi: Egy újonnan érkezett szociológiája: iszlám migráció Olaszország felé – vallási láthatóság, kulturális és politikai reakciók (<i>Bosznay Csaba</i>)	691
Mukharimov, Najil M.: Etnicitás és a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása a poszt-szovjet Oroszországban (<i>Bosznay Csaba</i>)	692

Abašidze, Z.: Oroszország – Grúzia: problémák és perspektívák (<i>Wernke Géza</i>)	694
Ibrahim, Ferhad: Iraki rendezés: etnikai vagy területi föderáció? (<i>Komáromi Sándor</i>)	696
NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK	
Medve Zoltán: Petőfi a kárpátaljai ruszinoknál és a galíciai ukránoknál (<i>Zoltán András</i>) . .	698
Cidilko, Vesna: A multietnikus Vajdaság írója: Alexandar Tišma (<i>Komáromi Sándor</i>)	699
KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	
Žiláková, Mária: A magyarországi szlovákok nyelvének dinamikája (<i>Wernke Géza</i>)	702
Moser, Michael: A szláv nyelvek kölcsönös kapcsolatai (<i>Zoltán András</i>)	703
Teurtrie, David: Az orosz nyelv. Az Oroszország és a volt SZU-tagállamok közötti viszony tétje (<i>Wernke Géza</i>)	705
KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA	
Newerkla, Stefan Michael: Nyelvi-kulturális sokféleség és konvergencia Ausztria–Magyarországon (<i>Zoltán András</i>)	708
Vladimirova, M. A.: A kanadai önállóság és a multikulturális politika (<i>Wernke Géza</i>)	710
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI	
Paul, Ellen L.: Érzékelés kontra valóság: szlovák vélemények a szlovákiai magyar kisebbségről (<i>Bosznay Csaba</i>)	712
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Reiterer, Albert F.: A finnek: nemzet és nemzetiségi politika (<i>Komáromi Sándor</i>)	714
KISEBBSÉGI JOG	
Heidbreder, Eva G.: Kisebbségvédelem a kibővített EU kereteiben (<i>Komáromi Sándor</i>) . .	717
Tomaneck, Przemysław: A nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak védelme Lengyelországban különös tekintettel az ukrán kisebbségre (<i>Zoltán András</i>)	719
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
Syč, A. I.: Az első világháború néhány szociál-pszichológiai következménye (<i>Wernke Zoltán</i>)	721
Hollós, Attila – Szőke, Lajos: Szöveggyűjtemény az egyházi szláv nyelv történetéhez (<i>Zoltán András</i>)	722
Uspenskij, Boris: I. Miklós cár és a lengyel nyelv (<i>Zoltán András</i>)	724
Stachowski, Stanisław: Az örmény–kipszak nyelvemlékek jelentősége lengyel és ukrán nyelvtörténeti szempontból (<i>Zoltán András</i>)	725

TABLE OF CONTENTS

Migration and Nationalities (<i>Cholnoky, Győző</i>)	539
--	-----

SHAPSHOTS ON THE CULTURE AND IDENTITY OF ETHNIC GROUPS IN HUNGARY

Tóth, Ágnes – Vékás, János: What Will The Future Bring?	540
Bindorffér, Györgyi: „...I don't speak Hungarian well, but I am Hungarian for this is my homeland. ...” The Expression of Patriotism in Véménd	554
Rác, Erika: The Use and Application of Croatian Ethnic Tongue along the Mura River between 1720 and 1948	561
Schell, Csilla: Tradition and Continuity – Thoughts on the Culture of the Székely in Bukovina	576
Laboda Lakatos, Szilvia – Romsits, Anita: Reaching Out to Roma Children... Bridging Programmes in the Education of Roma Children	584

WORKSHOP

Tóth, Pál Péter: One Decade (International Migration Affecting Hungary Between 1990 and 2000)	598
Pomogáts, Béla: Transylvanian Co-operation – On the Margin of a News Item	627
Szabó, István: National Attitude and Hungarian Identity (Introduction by Vilmos Erős) ...	635

CRITIQUE

Niederhauser, Emil: Bourgeoisied Nobleman or Ennobled Bourgeois. Documents on „noble bourgeoisisation”	668
Zoltán, András: Old Slav Loans in Hungarian and History of the Slav Language	671
Molnár, Imre: The Role of 18th and 19th Century Hungarian School Education in the Training of Polish Intellectuals Abroad Following the Division of Poland	675

REVIEW

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Eriksen, Thomas Hylland: Place, Kinship and the Case for Non-ethnic Nations, Nations and Nationalism (<i>Komáromi, Sándor</i>)	680
Cross-Border Regions and Minorities in the 19 th and 20 th Centuries. (<i>Kugler, József</i>)	681
Bakula, Boguslaw: The Keys to Kiev (<i>Komáromi, Sándor</i>)	684
Knogler, Michael – Vincenz, Volkhart: EU Enlargement in the Balkans: Economic Accession Criteria (<i>Komáromi, Sándor</i>)	686
Phinnemore, David: Enlargement to the East: Romania in EU Expansion to the East (<i>Bosznay, Csaba</i>)	687
Faruk Sen: The Historical Situation of Turkish Migrants in Germany (<i>Bosznay, Csaba</i>) ...	689
Stefano Allievi: Sociology of a Newcomer: Muslim Migration to Italy – Religious Visibility, Cultural and Political Reactions (<i>Bosznay, Csaba</i>)	691
Mukhariyamov, Nayil M: Ethnicity and the Study of International Relations in the Post-Soviet Russia (<i>Bosznay, Csaba</i>)	692

Abašidze, Z: Russia – Georgia: Problems and Perspectives (<i>Wernke, Géza</i>)	694
Ibrahim, Ferhad: Iraqi Settlement: Ethnic or Territorial Federalism? (<i>Komáromi, Sándor</i>) .	696
NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Medve, Zoltán: Petőfi at Transcarpathian Ruthenians and Galician Ukrainians (<i>Zoltán, András</i>)	698
Cidilko, Vesna: Writer of a Multiethnic Vojvodina: Alexandar Tišma (<i>Komáromi, Sándor</i>)	699
LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Žiláková, Mária: Dynamics of the Language of Ethnic Slovaks in Hungary (<i>Wernke, Géza</i>)	702
Moser, Michael: Interrelations between Slav Languages (<i>Zoltán, András</i>)	703
Teurtrie, David: The Russian Language: The Stake in the Relation between Russia and the Former USSR Member States (<i>Wernke, Géza</i>)	705
MINORITY CULTURES	
Newerkla, Stefan Michael: Linguistic and Cultural Diversity and Convergence in Austria-Hungary (<i>Zoltán, András</i>)	708
Vladimirova, M. A.: Canadian Independence and Multicultural Policy (<i>Wernke, Géza</i>) . . .	710
RELATIONS BETWEEN CENTRAL AND EAST EUROPEAN NATIONS AND COUNTRIES	
Paul, Ellen L: Perception vs. Reality: Slovak Views of the Hungarian Minority in Slovakia (<i>Bosznay, Csaba</i>)	712
MINORITY POLICY	
Reiterer, Albert F: The Finnish: Nation and Nationality Policies (<i>Komáromi, Sándor</i>)	714
MINORITY RIGHTS	
Heidbreder, Eva G: Minority Protection in an Enlarged EU (<i>Komáromi, Sándor</i>)	717
Tomaneč, Przemysław: Protection of the Linguistic Rights of National Minorities in Poland with a Special Emphasis on the Ukrainian Minority (<i>Zoltán, András</i>)	719
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES	
Syč, A. I: Some Socio-Psychological Consequences of WWI (<i>Wernke, Géza</i>)	721
Hollós, Attila – Szőke, Lajos: Anthology for the History of the Ecclesiastic Slav Language (<i>Zoltán, András</i>)	722
Uspenskij, Boris: Tsar Michael I and the Polish Language (<i>Zoltán, András</i>)	724
Stachowski, Stanisław: The Significance of Armenian–Kipchak Linguistic Records for Polish and Ukrainian Linguistic History (<i>Zoltán, András</i>)	725

Migráció és nemzetiségek

A magyarságot mindjobban érintő nemzetközi népességmozgás nyomán két fontos dilemma kezd körvonalazódni – mindenekelőtt a politika számára: mi legyen a viszony a frissen érkezettek és az őshonos magyarországi nemzetiségek jogai és lehetőségei, intézményi feltételei között, másfelől a magyarországi népesedési és munkaerő gondokra tekintettel fenntartható-e töretlen következetességgel a szülőföldön maradás anyaországi támogatása, vagy éppen ellenkezőleg: az említett gondok orvoslására serkenteni szükséges-e áttelepülésüket. Az első dilemmát a Tóth Ágnes–Vékás János szerzőpáros, a másodikat Tóth Pál Péter vizsgálja.

A „hagyományos” magyarországi nemzetiségek identitását és kultúráját elemzi Rác Erika (horvátok), a Labodáné–Romsits szerzőpáros (cigányok), és sajátos témaválasztásával Schell Csilla, aki a Véméndre telepített bukovinai székelyek és az ottani németek történelmi „kényszerházasságát” eleveníti fel. Végül Pomogáts Béla az elhíresült Sabin Gherman-féle javaslat nyomán egy korszerű transzszilvanizmus képét vázolja fel, Erős Vilmos pedig a két világháború közötti híres debreceni történész, Szabó István Nemzet-szemlélet és magyarságtudat című tanulmányorozatát közli két részletben (a második a következő számban jelenik meg).

Immár hagyományosan, noha kissé megkésve kíván minden kedves olvasójának boldog új esztendőt a szerkesztőség nevében

Cholnoky Győző

Budapest, 2005 január

Tóth Ágnes–Vékás János

Mit hoz a jövő?

What Will The Future Bring?

The national-ethnic identity of immigrants arriving in Hungary is stronger than that of resident ethnic groups. Should the country believe that admitting them can guarantee development, uniform institutional conditions will have to be established for their life here in harmony with their own culture and ethnic identity.

Bevezető

A nemzeti-etnikai identitás jellegének, természetének elemzése terén eddig is sok volt a bizonytalanság, útkeresés. Az európai integráció, a javak, az emberek, az eszmék szabad mozgása az eddigieknél is több új kérdést vet fel, s még több szempontú elemzést követel. Az mindenképpen kétségtelen, hogy a nemzetállami homogenizálás időszaka véget ért, ugyanakkor a nemzeti identitás mint közösségszervező elv jelentősége továbbra is megmarad. Erősödik-e? Vagy pedig folyamatosan mind több helyet szorít magának az emberek tudatában egy új, domináns eszme, egy másfajta rendezőelv? Vajon az uniós integráció folyamán a szuverenitásuk egy részét elvesztő államok le tudnak-e mondani hegemonia-törekvéseikről, s elfogadják új szerepüket, vagy pedig – a nemzeti érdek védelmezőinek szerepében látván továbbélésük legfőbb esélyét – maguk is érdeküknek tekintik a differenciálást és homogenizálást? Ki lesz a kisebbség Európában? Az-e vajon, aki dominanciára törekszik, vagy pedig a hegemon törekvésekkel szembefordulók?

Hosszasan fogjuk még e kérdéseket elemezni a következő évek során, hiszen az integráció első szakaszának elején vagyunk, amelyben, mint Jászi mondaná, „az első egységes törvény a váltórend”. Az igazán tartós és szilárd közösség azonban mindig szellemi alapú, s a kihívásokra keresve a választ mindinkább a lelkünkben lévő titkos szobákban kell kutakodnunk.

A jelenlegi keretben csak néhány rész kérdés körüljárására lesz terünk: azt vizsgáljuk meg, mit, milyen módszerekkel tudhatunk meg a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek számának, demográfiai és identitásjellemzőinek jövőbeni alakulásáról.

Néhány példa:

1. A magyarországi nemzeti-etnikai kisebbségek helyzetére a jövőben még meghatározóbb lesz a bevándorlás. Mint ismeretes, 1980 és 1989 között Magyarországon nemcsak a természetes szaporulat volt rendkívül alacsony, hanem igen magas volt a negatív vándorlási különbözet is. E tendencia a vándorlási különbözet tekintetében 1990 után megfordult. A bevándorlók nagy többsége határon túli magyar, de jelentős a kisebbségi kötődésűek száma is. A 2001. évi népszámlálás során több mint 35 ezer olyan kisebbségi kötődésű személyt írtak össze, aki nem Magyarországon született. A ruszin kisebbség keretében már most is ők vannak többségben, a románok, ukránok esetében arányuk tizedszázalékokkal marad az 50% alatt. Markáns identitásjellemzőkkel bírnak, s mindenképpen jelentős lesz a befolyásuk az adott kisebbségi közösség életére.
2. A másik mutató a fiatalok identitásának alakulása. Az adott kisebbség körében a 15–24 évesek korcsoportjának identitásjellemzőit vizsgálva fogalmat alkothatunk

magunknak arról, hogy e fiatalok, akik most keresik helyüket mind a társadalomban, mind az adott kisebbségi közösségen belül, milyen irányban fogják alakítani annak belső viszonyrendszerét. E tekintetben nagyok a különbségek az egyes kisebbségek között: a fiatalok körében szinte minden kisebbség esetében visszaszorulóban van az anyanyelv, de a nemzetiséget vallók, a kisebbséghez kulturálisan kötődők és a családban a kisebbség nyelvét beszélők aránya a fiatalok körében csak a ruszinok és a szlovákok esetében kisebb, mint a kisebbség egészében. Külön figyelmet érdemel e korcsoport részaránya az adott kisebbségen belül, amely a cigányok esetében megközelíti a 20%-ot.

3. Érdekes megállapításokra jutunk az ún. „nemzeti optimizmus” indexének tekintetében is, tehát amikor azt vizsgáljuk, hogy a gyermekkorúak helyett nyilatkozó szülők hogyan vélekednek gyermekeik leendő anyanyelvéről, kulturális kötődéséről. Miközben például a szerbek esetében a 15 éves és idősebb szerb kötődésű nőknél száz főre valamivel kevesebb mint 125 élve született gyermek jut (ez az arány csak a görögök esetében kisebb), addig a szerb kötődésűek körében a 0–14 évesek korcsoportja 7,51%-ot tesz ki, ami csak a cigányok és az örmények esetében magasabb. Jelen terjedelemben azonban csak az identitás és migráció összefüggéseit a 2001. évi népszámlálás adatai alapján azon nemzeti-etnikai kötődést valló személyeknél vizsgáljuk, akik nem Magyarországon születtek. Előbb azonban tisztázzunk néhány alapelvet!

A fogalmakról

A kérdések megvitatásának alapfeltétele a közös fogalomtár megléte. Egyet kell érteni az olyan fogalmak értelmezésében, mint nemzet, kultúra, identitás, állam, ország, társadalom stb.

Ez ma még egyáltalán nem egyszerű. Vannak, akik azt a megoldást erőltetnék, hogy a nemzetet egy adott állam polgárainak összességét értsük, holott erre már megvan a megfelelő terminus: az állampolgárság. Vannak, akik a nemzet kebelébe csak azokat fogadnák be, akik aktuálpolitikai értelemben is felsorakoznak mögéjük az ún. „nemzeti célok” monolitikus képviselője során.

A kérdésfeltevés szempontjából két út nem járható.

Az egyik út követői abból indulnak ki, mit kell tenni azért, hogy minél több legyen a magyar? De mit akarunk kezdeni a sok magyarral? Program nélkül minden közösség szertehull.

A másik út hívei elvetnék a kultúrnemzet kategóriáját, és az államnemzet ideológiájának keretében csupán megkerülnék a problémát, nem pedig megoldanák: a Balkánon láttuk, hogy az elodázás csak elmélyüléshez vezet.

Valójában az etnicitás mibenlétéről kell többet megtudnunk: arról, hogy mennyiben és mikor ered a személyiség immanens tulajdonságaiból, illetve mennyiben és mikor instrumentalizált hatalmi-politikai eszközökkel.

Az első esetben ki kell építeni azt az intézményrendszert, amely által a nemzeti jelleg harmonikusan beilleszkedik a személyiség önazonosságát képező jegyek sokaságába, a második esetben pedig a politikán kell módosítani a térség békés integrációja érdekében.

Az alapkérdés annak megállapítása, hogy egy közösségben mitől függ az etnicitás súlya és mértéke, vagyis mi váltja ki: az egyén jellemzői, a csoport társadalmi-gazdasági helyzete, az állampolitika és az ideológiai konstrukciók stb.

Eközben – sőt, a vizsgálat előfeltételeként – azt is számba kell venni, hogy milyen a közösségben az etnicitás mértéke, vagyis, hogy az egyén vonatkoztatási csoportjainak

rangsorolásában milyen szerepet játszik a nemzeti-etnikai szempont, és milyen körülmények határozzák meg annak súlyozását.

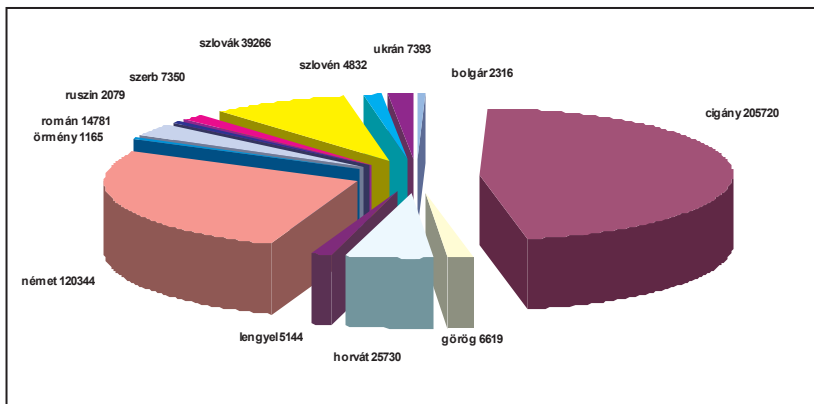
Végül: közös fogalomtár nélkül a célok sem definiálhatók világosan, a kisebbségtudomány művelői üvegyöngyjátékosok maradnak az etnopolitika díszleteiként, a fogalmak pedig a pártpolitikai identifikáció szimbólumaivá válnak.

Magyarországon a kisebbségi törvény módosítása jelentős előrelépést jelenthet: a fogalmak tisztázása, a jogosultságok alanyainak definiálása, az intézmények jogkörének, működési feltételeinek pontosítása az eddiginél kedvezőbb jogszabályi feltételeket biztosíthat az olyan viszonyok kiteljesedéséhez, amelyekben a kisebbségi identitás és a modernizáció nem lesznek antagonisztikus kategóriák.

Migráció és identitás

A nevesített kisebbségek

A 2001. évi népszámlálás során az összeírtak mintegy 442 ezer esetben nyilatkoztak úgy, hogy a kisebbségi törvényben nevesített 13 kisebbség valamelyikéhez kötődnek. Kerekítve azt mondhatjuk, hogy a kisebbségi kötődésüket megvallók fele cigány, negyede német, és a fennmaradó negyedet a további 11 nevesített kisebbség képezi.

1. diagram: A törvényben nevesített kisebbségek száma és aránya, 2001.

E kisebbségi kötődésük egy része kizárólag magyar állampolgár, más részük nem rendelkezik magyar állampolgársággal, de szép számban rendelkeznek kettős állampolgársággal is. Közös jellemzőjük, hogy életvitelszerűen tartózkodnak lakóhelyükön, tehát a népszámlálási lakónépesség kategóriája felől közelítettük meg őket.

Vizsgálatunk középpontjában azok a személyek állnak, akik külföldről érkeztek Magyarországra, ebben az országban kívánják alakítani sorsukat, ugyanakkor kisebbségi kötődésüket fontosnak tartották jelezni a népszámlálás során. Ezért a népszámlálási lakónépességből azon kisebbségi kötődésűeknek az adatait válogattuk le, akik nem Magyarország területén születtek. Az ő jellemzőiket hasonlítottuk össze egyrészt az országos értékekkel, másrészt az adott kisebbség összlétszámának átlagértékeivel.

A külföldön született kisebbségi kötődésűek

Számuk

1990 és 2001 között – a korábbi évtizeddel ellentétben – Magyarországon 196 354 főt tett ki a pozitív vándorlási különbözet. Ez valamelyest enyhítette az alacsony népszaporulatból eredő népességfogyást.

Ennek a vándorlási különbözetnek egy részét alkotja az a 35 104 kisebbségi kötődésű személy, aki nem Magyarországon született.

A kisebbségen belüli arányuk

A külföldön született kisebbségi kötődésűek aránya az egyes magyarországi kisebbségeken belül rendkívül eltérő. A ruszinoknál már most is többségben vannak: a népszámlálás során összeírt valamivel több mint 2000 ruszin kötődésű személy 55%-a nem Magyarország területén született. De mindössze tizedszázalékokkal marad az 50% alatt a külföldön született ukránok és románok aránya is. A 932 külföldön született cigány viszont a népszámlálás során cigány kötődést jelölők fél százalékát sem teszi ki.

A külföldön születettek aránya 10% alatti a szlovákok, szlovének és horvátok esetében is, akárcsak a németek esetében, de itt az arányszámnak nem szabad megtevészenie bennünket. Igaz, hogy a nem Magyarországon született 9756 német a magyarországi németiség mindössze 8,11%-át képezi, de számuk az összes külföldön született kisebbségi kötődésűek több mint egynegyedét teszi ki, tehát abszolút számban két és fél ezerrel több, mint az őket követő románok esetében.

1. táblázat

A külföldön született kisebbségi kötődésűek száma és aránya

kisebbség	összesen	külföldön született	az adott kisebbség %-a	a külföldön születettek %-a
bolgár	2 316	977	42,18	2,78
cigány	205 720	932	0,45	2,65
görög	6 619	1 290	19,49	3,67
horvát	25 730	2 050	7,97	5,84
lengyel	5 144	2 162	42,03	6,16
német	120 344	9 756	8,11	27,79
örmény	1 165	366	31,42	1,04
román	14 781	7 286	49,29	20,76
ruszin	2 079	1 142	54,93	3,25
szerb	7 350	2 808	38,20	8,00
szlovák	39 266	2 360	6,01	6,72
szlovén	4 832	307	6,35	0,87
ukrán	7 393	3 668	49,61	10,45
összesen	442 739	35 104	7,93	100,00

Származási országuk

A külföldön születettek 98 országból érkeztek. Száznál több, külföldön született kisebbségi kötődésű személy 16 országból származik. Ők a külföldön születettek 97,35%-át képezik. A legtöbben Romániából érkeztek (9675 fő), őket a Németországban születettek követik (5520 fő).

2. táblázat

**A külföldön született kisebbségi kötődésűek
származási ország szerint**

Ország	bolgár	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszín	szerb	szlovák	szlovén	ukrán	ország
Románia	11	552	62	54	22	1274	109	7134	69	51	214	31	92	9 675
Németország	3	25	13	24	33	5342	6	6	8	18	16	12	14	5 520
Szerbia és Montenegró	10	105	18	894	9	780	2	21	20	2492	57	37	21	4 466
Ukrajna	7	48	13	11	41	130	10	33	412	9	93	8	3131	3 946
Szlovákia	6	103	19	21	20	417	4	18	19	5	1801	60	35	2 528
Lengyelország	4	3	8	7	1973	83	1	2		2	9	12	6	2 110
Horvátország	2	10	2	847	3	164		2	2	122	8	10	3	1 175
Görögország	4	3	985	2	1	6	4	1		5	1	2		1 014
Oroszország	8	6	10	4	23	76	31	17	517	7	11	11	276	997
Bulgária	897	3	9	3	1	13	2	1	3	3	3	1	2	941
Ausztria		8	5	37	3	838	1	9		12	3	4	6	926
Svájc	1					222		1		1				225
Csehország	1	8	4	1	5	68	2	1	3	2	100	8	4	207
Bosznia-Hercegovina		2	1	104		13				46	2	3		171
Örményország						1	141	2	1				1	146
Szlovénia	1	3		9	1	12			1	8	2	89		126
USA		9	7	13	2	34	3	4	1	5	7	7	4	96
Ciprus			86				1							87
Franciaország		4	2	1	3	38		1	1		12	1	1	64
Kazahsztán			2		1	2	1		28			1	22	57
Belorusszia	1				3	5	1		23	1			8	42
Törökország	9	1	7			12	7	1			1		1	39
Nagy-Britannia		6			2	20	1	1		1	5	1	1	38

A táblázat folytatódik!

A 2. táblázat táblázat folytatása

Ország	bolgár	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán	ország
Olaszország	2	2	3	4		18	1		1		2	1		34
Hollandia		3		3		25								31
Belgium		2		1	1	19							3	26
Moldova							1	14	3				8	26
Svédország		5		1		11				2	1			20
Grúzia			1				7		6				5	19
Ausztrália		6				9	1							16
Kanada		3	3	1		7		1				1		16
Macedónia	1		4	1		2		1		6			1	16
Üzbegisztán			1			1			5	2			7	16
Albánia	2		9			1				2				14
SzírIA					1	4	4	1			1		2	13
Azerbajdzsán							9		2		1			12
Egyiptom			3		1	5		2					1	12
Dánia					2	7					2			11
India				3		6		1					1	11
Kirgizisztán						2			8				1	11
Izrael			2		2		3	1		1		1		10
többi 58 ország	7	12	11	4	9	89	13	10	9	5	8	6	11	194
összesen	977	932	1290	2050	2162	9756	366	7286	1142	2808	2360	307	3668	35 104

A külföldön született kisebbségi kötődésűek majdnem háromnegyede azokból az országokból érkezett, amelyekben nemzetiségük nyelve hivatalos használatban van, ahol saját nyelvükön rendelkezésre állt számukra a teljes szellemi–kulturális intézményrendszer. A külföldön született román kötődésűek 98 százaléka Romániából, a bolgárok és lengyelek 91–92 százaléka Bulgáriából, illetve Lengyelországból, a szerbek 89, az ukránok 85 százaléka Szerbiából (Jugoszláviából), illetve Ukrajnából érkezett. A külföldön született szlovéneknek azonban mindössze 29 százaléka hagyta el Szlovéniát, hogy Magyarországon telepedjen le.

A külföldön született német kötődésűek majdnem kétharmada Németországban, Ausztriában vagy Svájcban született. Esetükben még két ország képvisel jelentős arányt: Románia (1274 fő) és Jugoszlávia (780 fő).

Demográfiai jellemzők

NEMEK SZERINTI MEGOSZLÁSUK

Az évszázad folyamán Magyarországon még sosem volt akkora az aránytalanság a nők és férfiak száma között, mint amekkorát a 2001. évi népszámlálás adatai mutatnak: 100 férfira több mint 110 nő jut.

A külföldön született kisebbségi kötődésűek tekintetében ez az aránytalanság még nagyobb: a 35 ezer főből 20 ezer a nő, tehát 100 férfira majd 133 nő jut. Ugyanakkor kisebbségenként is jelentősek a különbségek. Míg a ruszinok és a lengyelek esetében a nők jóval meghaladják a kétszeres arányt, addig a szerbek esetében 100 férfira nem egészen 80 nő jut. Az ő esetükben nyilvánvalóan befolyásolta ezt az is, hogy a háború hatására, a katonáskodás elől menekülve több férfi hagyta el Szerbiát. De a férfiak vannak többségben a külföldön született örmények, horvátok, görögök és bolgárok körében is, és a románok esetében is az országos átlagnál kedvezőbb az arány.

ÉLETKORUK

A magyarországi kisebbségek korösszetétele az országos átlagértékeknél is kedvezőtlenebb. A gyerekkorúak aránya a cigányság kivételével minden kisebbség esetében kisebb, mint az össznépeességben: alig éri el az országos átlag felét.

Ugyanakkor a legnagyobb létszámú kisebbségek esetében – szintén a cigányság kivételével – az időskorúak aránya is magasabb. Magyarországon a lakosság egyötöde idősebb 60 évnél, miközben a szlovákok több mint egyharmada tartozik ebbe a korcsoportba.

3. táblázat

A kisebbségi kötődésűek korcsoportok szerinti megoszlása, 2001.

	0–14	15–39	40–59	60–X
bolgár	9,33	34,07	34,93	21,68
cigány	34,52	43,43	17,35	4,70
görög	7,55	46,03	30,02	16,39
horvát	9,16	29,18	33,30	28,36
lengyel	9,49	32,81	43,45	14,25
német	8,54	29,95	32,85	28,66
örmény	8,33	39,06	32,70	19,91
román	8,03	43,54	27,85	20,57
ruszin	8,32	37,71	34,44	19,53
szerb	8,65	39,86	29,37	22,11
szlovák	9,13	24,49	31,68	34,70
szlovén	8,07	28,48	34,11	29,35
ukrán	10,13	42,80	30,70	16,37
kisebbségek átlaga	20,70	36,86	25,42	17,02
országos átlag	16,62	35,05	27,92	20,41

Megfigyelhető, hogy azon kisebbségek korösszetétele a kedvezőbb, amelyek körében nagyobb a külföldön születettek aránya.

Az összes külföldön született kisebbségi kötődésű átlagát tekintve megállapíthatjuk, hogy körükben a gyerekkorúak aránya az igen kedvezőtlen: az országos átlag harmadát teszi ki. Az öregkorúak aránya is 1%-kal magasabb. Az igazi nyereség a fiatalabb felnőtt korúak viszonylag magas aránya lehet, amely a románok, a szerbek, az ukránok esetében meghaladja az 50%-ot. Ugyanakkor láthatjuk, hogy a 15–59 éves korúak, tehát a „munkára foghatók” aránya csak a görögök esetében kifejezetten alacsonyabb az országos átlagnál, viszont a románok, lengyelek, ukránok esetében 10–12%-kal magasabb.

Ha tehát összehasonlítjuk a külföldön született kisebbségi kötődésűek korösszetételét a kisebbségek összlétszámának arányaival, azt mondhatjuk, hogy a bevándorló kisebbségek elsősorban azzal javítják a kisebbségek életkori jellemzőit, hogy körükben magasabb a munkaképes korúak aránya. Aggasztó viszont, hogy a külföldön születettek között is elsősorban az idősebbek tartották fontosnak a népszámlálás során deklarálni kisebbségi identitásukat. Ugyanakkor a 0–14 évesek alacsony aránya nemcsak a csekély gyermekszámról tanúskodik, hanem a szülők etnikai pesszimizmusáról is, tehát arról, hogy már gyermekük leendő anyanyelveként nem a kisebbség nyelvét jelölték meg.

4. táblázat

A külföldön született kisebbségi kötődésűek megoszlása korcsoportok szerint százalékban, 2001.

	0–14	15–39	40–59	60–X	15–59
bolgár	3,17	27,64	37,46	31,73	65,10
cigány	12,55	48,71	25,43	13,30	74,14
görög	1,86	26,74	21,09	50,31	47,83
horvát	6,39	38,10	26,73	28,78	64,83
lengyel	2,78	27,71	56,15	13,37	83,86
német	6,24	28,78	36,67	28,30	65,46
örmény	8,47	40,16	27,32	24,04	67,49
román	5,00	60,12	24,21	10,68	84,33
ruszin	5,08	39,23	33,80	21,89	73,03
szerb	7,51	52,21	24,11	16,17	76,32
szlovák	3,05	33,94	32,29	30,72	66,23
szlovén	2,93	34,53	27,69	34,85	62,21
ukrán	6,08	50,76	30,67	12,49	81,43
Kszül. mind	5,53	41,21	31,66	21,60	72,87
országos	16,62	35,05	27,92	20,41	62,97

TERMÉKENYSÉGÜK

A 15 éves és idősebb kisebbségi kötődésű nők átlagban 1,93 élve született gyereket hoztak a világra, ami az országos átlagnál (1,53) jóval magasabb. A legtöbb kisebbség esetében azonban a termékenység még az országos értékektől is kedvezőtlenebb. Kivételt képeznek az ős-

szes kisebbségiek mintegy felét kitevő cigány kötődésűek: száz 15 éves és idősebb cigány nőre 262 élve született gyermek jut, s ez az arány egyedül az ő esetükben haladja meg a népesség egyszerű újratermelődéséhez szükséges mértéket. Az országos átlagnál magasabbak a termékenységi mutatók a szlovákok, szlovének, horvátok esetében is. Száz 15 éves és idősebb nőre a szlovéneknél 187, a szlovákoknál 170, a horvátoknál 163 élve született gyermek jut.

A szlovének esetében az országos átlagot magasan meghaladja a három (11,12:15,28) és a háromnál több gyermeket vállalók (5,36:9,43) aránya. A szlovákok esetében az országosnál magasabb termékenységi mutató elsősorban annak köszönhető, hogy körükben az országos átlagnál magasabb a három gyermeket vállalók aránya (11,12:13,21). A horvátok termékenységi mutatóinak némileg az országos átlag fölé emelkedését pedig a két gyermeket vállalók magas aránya (35,59:40,73) és a három gyermeket vállalók (11,12:11,78) biztosítják.

A külföldön született kisebbségi kötődésű nők termékenysége – az összes kisebbségi kötődésűek átlagával szemben – elmarad az országos érték mögött. Ennek az a magyarázata, hogy a cigányság körében rendkívül alacsony a bevándoroltak aránya: a 2001. évi népszámlálás során a külföldön születettek közül mindössze 932 személy adta tanújelét cigány kötődésének, köztük a 15 éves és idősebb nők száma 443. Az összeírás időpontjában majdnem negyedük volt gyermektelen.

A cigány kötődésű nők termékenysége a külföldön születettek esetében is jelentősen meghaladja az országos átlagot, bár valamivel alacsonyabb, mint a Magyarországon született cigány nők esetében.

Megállapítható tehát, hogy a bevándorolt nők a görögök és a lengyelek esetében növelik a legnagyobb mértékben kisebbségük termékenységét, de az örmények, a bolgárok és a németek esetében is pozitívan befolyásolják a fertilitást. Ugyanakkor más olyan kisebbségeknél – ruszinok, románok, szerbek, örmények, ukránok –, ahol magas a külföldön születettek aránya, és korösszetételükben fiatalítják az adott kisebbséget, termékenységük – mint látható – nemcsak az országos átlagtól, de az adott kisebbség termékenységi mutatóitól is elmarad. Ennek több magyarázata is van. Egyrészt vannak olyan kisebbségek, pl. szerbek, ahol a nők és a férfiak aránya kedvezőtlenebb az országos és a kisebbségi trendeknél is, másrészt ezek a személyek az elmúlt években érkeztek Magyarországra, tehát természetes módon először új életfeltételeik megteremtésével voltak, vannak elfoglalva.

CSALÁDI ÁLLAPOTUK

A külföldön született 15 éves és idősebb nők sokkal nagyobb hányada él házasságban, mint amekkora e kategória aránya akár az össznépességen, akár a kisebbségi kötődésűek összlétszámán belül, márpedig – mint tudjuk – ez a magasabb termékenység alapvető feltétele. A különbséget elsődlegesen a hajadonok alacsonyabb hányada ellentételezi.

5. táblázat

A 15 éves és idősebb nők megoszlása családi állapot szerint, 2001.

	hajadon	házas	özvegy	elvált
népesség	22,09	49,38	18,53	10,00
kisebbségi	25,89	48,21	17,40	8,51
külföldön született kisebbségi	18,48	56,16	15,18	10,18

A házások ennyivel magasabb arányát nem tükrözik a külföldön született nők termékenységi mutatói, sőt, mint az előzőekben láttuk, egyes kisebbségek esetében az országos átlag alatt is maradnak. Ne feledjük azonban, hogy a külföldön született kisebbségi kötődésűek hatalmas hányada közvetlenül a népszámlálást megelőző években telepedett le Magyarországon, s látott hozzá életének berendezéséhez az új környezetben!

TERÜLETI MEGOSZLÁSUK

A magyarországi kisebbségek viszonylag szétszórtan élnek. Összlétszámuk mindössze egy megyében, Baranyában haladja meg a megye lakosságának 10%-át.

Ugyanakkor minden megyében élnek kisebbségi kötődésűek, de egy megyében sem összpontosul a kisebbségiek összlétszámának több mint 10%-a. Ez alól egyedül a főváros kivétel, ahol 12%-ot tesz ki, de – mint látni fogjuk, itt alapvetően a külföldön születettekről van szó.

A Magyarországon született kisebbségiek összlétszámából mindössze két megyére és Budapestre esik 10%-nál nagyobb arány: az összes kisebbségi 12,71%-a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében él, 10,46%-uk Budapesten, 10,19%-uk pedig Pest megyében.

Ezzel szemben a külföldön született kisebbségi kötődésűek majd' 42%-a Közép-Magyarországon él, s fennmaradó hányaduk megoszlása a többi megyékben alig éri el a 4-5%-ot.

Emellett vannak megyék, ahol a külföldön született kisebbségiek az adott kisebbség igen jelentős hányadát képezik. A ruszinok körében a külföldön születettek már országos szinten is többséget alkotnak, és a románok is közel állnak ehhez az arányhoz. Emellett az összes megye között mindössze két olyan van, amelyben a Magyarországon született ruszinok száma meghaladja a külföldön születetteket.

6. táblázat

A kisebbségek aránya a megyék összlakosságában, 2001.

Megye	népesség	kisebbségi	kisebbségi %
Budapest	1 777 921	53 646	3,02
Bács-Kiskun	546 517	21 444	3,92
Baranya	407 448	42 797	10,50
Békés	397 791	24 838	6,24
Borsod-Abaúj-Zemplén	744 404	53 021	7,12
Csongrád	433 344	8 681	2,00
Fejér	434 317	11 573	2,66
Győr-Moson-Sopron	434 706	11 871	2,73
Hajdú-Bihar	552 998	14 709	2,66
Heves	325 727	14 769	4,53
Jász-Nagykun-Szolnok	415 917	13 912	3,34
Komárom-Esztergom	316 590	18 399	5,81
Nógrád	220 261	15 124	6,87
Pest	1 083 877	45 099	4,16

A táblázat folytatódik!

Megye	népesség	kisebbségi	kisebbségi %
Somogy	335 237	14 893	4,44
Szabolcs-Szatmár-Bereg	582 256	29 354	5,04
Tolna	249 683	18 165	7,28
Vas	268 123	9 836	3,67
Veszprém	373 794	9 978	2,67
Zala	297 404	10 469	3,52
összesen	10 198 315	442 578	4,34

Hasonló a helyzet a románok esetében: csupán a Romániával határos két megyében, Békésben és Hajdú-Biharban vannak az ottani románság körében többségben Magyarországon születettek. De más kisebbségek esetében is megállapítható, hogy immár vannak az országnak olyan területei, megyéi, ahol a külföldön született kisebbségiek többséget alkotnak az adott kisebbségi kötődésűek között. Így van ez a bolgárok esetében Csongrád és Heves megyében, az örmények esetében Békés és Szabolcs-Szatmár megyében. A külföldön született horvátok és szerbek sem csak a déli határ menti megyékben telepedtek le. Az elhagyott otthonhoz való közelség mellett az új egzisztencia megteremtésének lehetőségei is befolyásolhatták őket, amikor a szerbek viszonylag nagy számban telepedtek le Győr-Moson-Sopron, Vas, Somogy Hajdú-Bihar, és Szabolcs-Szatmár megyékben, a külföldön született horvátok pedig Békés és Hajdú-Bihar megyékben képeznek többséget a horvát kötődésűek közül. A külföldön született ukránok sem elsősorban az ország keleti megyéiben telepedtek le, hiszen Budapesten, Fejér, Heves és Veszprém megyében is többséget alkotnak az ukrán kötődésűek között. Figyelemre méltó, hogy a külföldön született lengyelek az ország két „végpontját” jelentő megyéjében Szabolcs-Szatmár-Bereg és Vas megyében alkotnak többséget.

IDENTITÁSJELLEMZŐIK

A népszámlálási adatok alapvetően nem arról tanúskodnak, hogy ki milyen, hanem hogy mit vall magáról, mit tart fontosnak, és mit hajlandó identitására vonatkozóan a köz tudtára adni. Ha ugyanis a nemzeti-etnikai hovatartozást közjogi kategóriaként is értelmezzük – márpedig a nemzeti-etnikai kérdések rendezésének csak ez a járható útja –, akkor az egyén állásfoglalása, akaratnyilvánítása nélkülözhetetlen. Senki nem képes, és végképp nincs felhatalmazva arra, hogy másokat nemzeti hovatartozás, anyanyelv, vagy akár vallás szerint besoroljon.

Ilyen szempontból a 2001. évi népszámlálási adatok az eddigieknél sokkal árnyaltabb képet mutatnak a népességnek a nemzeti-etnikai identitáshoz való viszonyáról. Természetesen ezeket az adatokat azon feltételek között kell értelmezni, amelyek között keletkeztek: nyilván másfajta eredmények születnek, ha a nyilatkozás jogkövetkezményei mások. Ugyanakkor még azt sem tudjuk pontosan, ki mit értett a nemzet fogalmán, és hol jelölte meg a határt nemzeti hovatartozás és kulturális kötődés között. E kérdéseket még sokszor fogjuk körüljárni.

Egy azonban kétségtelen: a népszámlálás során kisebbségi kötődésüket jelölők meghatározták azoknak a személyeknek a minimális körét, akik számára a nemzeti-etnikai

identitás fontos kategória, amelyet számon tartandónak tekintenek, és nyilatkozni is hajlandók róla.

Jelen esetben az érdekel bennünket, miben térnek el a Magyarországon született és a külföldön született kisebbségi kötődésűek identitásjellemzői.

7. táblázat

A kisebbségek összlétszámának válaszkombinációk szerinti megoszlási aránya, 2001.

kombi	nemz	kult	anye	csben	nytud	bolgar	cigány	görög	horvát	lengyel	német	órmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán	
01	X	-	-	-	-		3,89	31,39	1,72	2,43	3,62	3,06	16,65	2,37	6,11	3,44	5,14	4,59	9,28
02	-	X	-	-	-		14,55	2,70	52,82	11,19	15,69	12,36	34,59	6,30	12,46	14,16	17,72	9,25	4,75
03	-	-	X	-	-		6,82	1,03	1,28	6,28	3,56	3,08	3,35	10,27	9,91	4,37	7,20	6,11	7,75
04	-	-	-	X	-		8,51	1,50	2,51	8,25	9,93	14,11	5,06	13,42	12,07	14,84	14,19	7,84	9,56
06	X	X	-	-	-		3,37	34,04	4,00	4,15	3,95	7,75	13,73	2,39	5,82	3,86	5,67	4,35	2,54
07	X	-	X	-	-		2,72	0,50	0,51	1,15	1,65	0,85	0,43	2,59	3,08	1,06	0,99	1,57	2,31
08	X	-	-	X	-		0,47	0,55	0,21	0,85	0,23	0,65	0,17	0,71	0,48	0,33	0,92	0,19	0,47
09	X	-	-	-	X		0,99	0,74	0,41	0,87	1,11	2,82	0,26	2,86	0,29	1,28	1,56	0,48	1,58
10	X	-	X	X	-		0,91	0,50	0,24	0,92	0,91	0,54	0,60	1,54	1,59	0,57	0,45	1,20	1,08
11	X	X	X	-	-		12,31	1,92	3,99	6,83	11,04	4,18	3,35	6,82	7,79	5,56	2,65	5,28	6,03
12	X	X	-	X	-		4,02	3,31	2,87	5,58	4,06	6,34	1,97	2,81	4,04	3,03	8,07	3,10	0,88
13	X	X	-	-	X		2,46	1,43	2,16	3,96	1,91	10,26	1,29	3,80	0,77	2,63	5,14	1,57	1,72
14	X	X	X	X	-		27,50	17,97	21,79	33,88	29,10	15,16	14,76	28,20	22,85	30,15	14,48	40,27	42,88
15	-	X	X	-	-		1,77	0,16	0,50	1,64	1,22	1,13	0,26	1,71	1,68	0,95	1,37	1,35	1,20
16	-	X	-	X	-		2,81	0,51	1,50	2,98	4,78	4,05	0,69	2,65	3,70	4,60	4,92	1,68	1,43
17	-	X	-	-	X		2,85	0,29	2,78	4,06	4,57	10,54	0,34	5,32	0,72	5,73	6,58	1,14	1,70
18	-	X	X	X	-		1,47	0,47	0,36	2,24	1,11	1,53	0,77	1,99	2,31	1,14	1,24	2,98	1,70
19	-	-	X	X	-		2,59	1,00	0,35	2,74	1,56	1,59	1,72	4,26	4,33	2,29	1,72	7,06	3,31
összes																			
nemzetiség																			
kultúra																			
anyanyelv																			
csbeny																			
csak nytud																			
anye+csbeny+nytud																			
nemz+kult																			

8. táblázat

A külföldön született kisebbségek válaszkombinációk szerinti megoszlási aránya, 2001.

kombi	nemz	kult	anye	csbeny	nytud	bolgar	cigány	görög	horvát	lengyel	német	órmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán	mind	
01	X	-	-	-	-		0,72	13,63	0,70	1,66	0,46	0,86	9,84	1,13	3,50	1,18	2,63	6,51	3,93	1,96
02	-	X	-	-	-		0,92	5,15	8,84	4,44	1,48	3,57	15,03	1,91	5,34	1,89	7,46	8,79	1,69	3,46
03	-	-	X	-	-		8,19	13,84	2,95	3,37	5,23	7,72	3,28	10,76	13,49	5,66	11,31	9,77	12,10	8,99
04	-	-	-	X	-		1,74	12,88	2,17	18,20	2,59	13,22	3,28	19,35	8,84	26,64	15,72	26,38	10,82	14,25
06	X	X	-	-	-		0,31	14,27	0,85	1,76	0,32	0,79	10,66	0,97	3,50	0,71	0,97	2,53	2,48	1,60
07	X	-	X	-	-		5,02	0,32	1,71	1,95	3,19	2,38	1,09	2,65	4,64	0,93	2,46	1,30	4,20	2,58
08	X	-	-	X	-		0,20	0,32	0,23	0,59	0,00	0,52	0,00	0,66	0,35	0,50	0,64	0,00	0,68	0,50
09	X	-	-	-	X		1,02	1,29	0,78	1,76	0,88	1,08	0,27	3,87	0,18	1,60	3,73	0,98	2,97	2,06
10	X	-	X	X	-		1,54	1,72	1,09	1,61	1,53	1,95	1,91	1,10	2,10	1,00	0,83	0,98	1,74	1,51
11	X	X	X	-	-		22,01	2,58	11,63	6,15	22,85	8,94	8,74	7,22	10,51	4,06	6,78	5,21	10,82	9,25
12	X	X	-	X	-		1,43	3,33	1,55	2,20	1,39	2,14	1,09	2,13	2,10	2,03	2,71	0,98	1,01	1,97
13	X	X	-	-	X		0,82	1,07	1,94	2,73	0,83	1,88	1,37	4,28	0,44	2,07	3,90	2,28	3,30	2,56
14	X	X	X	X	-		48,21	19,85	60,70	30,88	53,10	40,71	37,43	25,95	32,05	30,91	20,59	19,87	33,34	34,82
15	-	X	X	-	-		1,94	0,21	1,32	1,07	1,85	1,90	0,56	1,78	2,10	0,82	1,95	2,93	1,96	1,68
16	-	X	-	X	-		0,61	0,64	0,54	4,24	0,79	2,13	0,00	3,44	2,80	6,70	5,17	3,58	1,83	2,85
17	-	X	-	-	X		0,61	0,32	1,24	6,15	0,83	3,94	0,27	8,56	0,35	7,02	9,19	2,28	3,05	4,89
18	-	X	X	X	-		1,64	0,54	0,93	1,80	0,88	1,88	1,64	1,22	2,98	2,03	1,99	2,28	1,50	1,62
19	-	-	X	X	-		3,07	8,05	0,85	3,48	1,80	4,41	3,55	3,01	4,73	4,27	1,86	2,93	2,56	3,44
külföldi																				
nemzetiség																				
kultúra																				
anyanyelv																				
csbeny																				
csak nytud																				
anye+csbeny+nytud																				
nemz+kult																				

A két tábla adott mezőinek összehasonlításából állapíthatjuk meg a jellemzőkben mutatózó eltérést.

9. táblázat

Az összes kisebbségek és a külföldön született kisebbségek választékozombináció szerinti megoszlási aránya közötti eltérés, 2001.

komf	nemz	kult	anyel	csben	nytud	bolgar	cigány	görög	horvát	lengyel	német	örmény	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán
01	X	-	-	-	-	-3,17	-17,77	-1,02	-0,77	-3,15	-2,20	-6,82	-1,24	-2,61	-2,27	-2,51	1,92	-5,35
02	-	X	-	-	-	-13,63	2,45	-43,98	-6,75	-14,21	-8,79	-19,56	-4,39	-7,12	-12,28	-10,26	-0,46	-3,06
03	-	-	X	-	-	1,37	12,82	1,66	3,09	1,67	4,64	-0,07	0,49	3,58	1,30	4,11	3,67	4,35
04	-	-	-	X	-	-6,77	11,38	-0,34	9,94	-7,34	-0,89	-1,79	5,94	-3,23	11,79	1,53	18,54	1,26
06	X	X	-	-	-	-3,06	-19,77	-3,15	-2,39	-3,62	-6,96	-3,08	-1,42	-2,32	-3,15	-4,70	-1,41	-0,06
07	X	-	X	-	-	2,30	-0,18	1,19	0,80	1,54	1,52	0,66	0,06	1,56	-0,14	1,47	-0,27	1,89
08	X	-	-	X	-	-0,27	-0,22	0,02	-0,27	-0,23	-0,12	-0,17	-0,05	-0,13	0,17	-0,28	-0,19	0,21
09	X	-	-	-	X	0,03	0,55	0,37	0,89	-0,23	-1,74	0,02	1,02	-0,11	0,32	2,17	0,50	1,39
10	X	-	X	X	-	0,63	1,22	0,84	0,69	0,61	1,41	1,31	-0,44	0,51	0,43	0,48	-0,22	0,66
11	X	X	X	-	-	9,70	0,65	7,64	-0,69	11,81	4,76	5,40	0,40	2,72	-1,50	4,13	-0,07	4,79
12	X	X	-	X	-	-2,58	0,01	-1,32	-3,38	-2,68	-4,20	-0,88	-0,69	-1,94	-1,00	-5,36	-2,13	0,13
13	X	X	-	-	X	-1,64	-0,36	-0,22	-1,22	-1,07	-8,38	0,08	0,49	-0,33	-0,56	-1,24	0,71	1,58
14	X	X	X	X	-	20,70	1,88	38,91	-3,00	24,00	25,56	22,67	-2,24	9,20	0,76	6,12	-20,40	-9,33
15	-	X	X	-	-	0,17	0,05	0,82	-0,57	0,63	0,77	0,29	0,07	0,42	-0,13	0,58	1,59	0,76
16	-	X	-	X	-	-2,19	0,13	-0,95	1,26	-4,00	-1,92	-0,69	0,80	-0,90	2,10	0,25	1,91	0,39
17	-	X	-	-	X	-2,24	0,04	-1,54	2,08	-3,74	-6,61	-0,07	3,25	-0,37	1,29	2,61	1,14	1,35
18	-	X	X	X	-	0,17	0,06	0,57	-0,44	-0,23	0,35	0,87	-0,77	0,67	0,89	0,75	-0,70	-0,20
19	-	-	X	X	-	0,48	7,05	0,51	0,73	0,25	2,82	1,84	-1,26	0,40	1,99	0,14	-4,13	-0,75

nemzetiség	22,63	-33,98	43,26	-9,35	26,97	9,64	19,19	-4,13	6,56	-6,94	0,28	-21,56	-4,10
kultúra	5,41	-14,85	-3,23	-15,10	6,89	-5,43	5,02	-4,50	0,03	-13,60	-7,10	-19,82	-3,66
anyanyelv	35,52	23,56	52,14	0,61	40,27	41,81	32,96	-3,69	19,06	3,58	17,79	-20,53	2,16
csben	10,17	21,52	38,24	5,54	10,38	23,00	23,16	1,28	4,58	17,12	3,63	-7,32	-7,64
csak nytud	-3,85	0,23	-1,39	1,75	-5,04	-16,73	0,02	4,75	-0,82	1,05	3,54	2,35	4,32
anyel+csben+nytud	19,86	35,09	48,16	9,92	20,98	90,00	29,46	7,05	12,04	17,69	17,47	-0,05	8,47
nemz+kult	4,92	-31,25	-1,83	-13,76	5,43	-6,57	0,02	-5,17	-0,75	-15,08	-5,78	-18,08	-4,86

Első pillantásra megállapíthatjuk, hogy a külföldön született kisebbségi kötődésűek körében azoknak a választékozombinációknak az aránya magasabb, amelyek egyértelmű, határozott identitást jelölnek. Az anyanyelv megvállása például – a románok, és szlovének kivételével – nagyobb arányú, mint a magyarországi születésűek körében. Márpedig az anyanyelv megtartása, használata az egyén nemzeti-etnikai identifikációjának egyik legszilárdabb alapja.

A különbség a görögök esetében a legszembetűnőbb: miközben a külföldön születettek több mint 81%-a vallja magát görög anyanyelvűnek, addig az összes görög kötődésű esetében ez az arány alig haladja meg a 29%-ot. De hasonlóan magas (40% feletti) ez a különbség a németek és a lengyelek esetében is.

A külföldön született örmények minden választékozombináció esetében pozitív eltérést mutatnak a Magyarországon születettektől.

A különbség a horvátok esetében a legkisebb: mind az összes horvát kötődésű, mind a külföldön született horvát kötődésűek esetében a horvát anyanyelvet vallók aránya 55-56%.

A szabály alól két kivételt tapasztalunk: a szlovén és a román kötődésűek esetében a külföldön születettek kisebb arányban vallották magukat az adott kisebbséghez anyanyelv szerint is tartozóknak, mint amekkora az anyanyelvet vallók aránya az adott kisebbség átlagában.

A külföldön született szlovének esetében a kirajzolódó trend külön vizsgálatot kíván.

A románok esetében a korábbi román–magyar kötődés s a vegyes házasságok játszhatnak szerepet abban, hogy az anyanyelvet vallók aránya alacsonyabb a Magyarországon születettekéénél. Ezt a feltevélezt erősíti, hogy körükben magas a csak nyelvtudást vallók

aránya, míg a nemzetiség és kulturális kötődés esetében is kisebb arányban jelezték kötődésüket a románokhoz.

Összegzés

Magyarország EU-csatlakozása során peremhelyzete egyben közvetítői szereppel is társul. Egyrészt továbbra is a fejlettebb nyugati országokat megcélzó bevándorlók átmeneti állomása lesz, másrészt célországként is mindinkább vonzóvá válik. Mindeközben számolnia kell azzal, hogy sikeres felemelkedésével párhuzamosan mindinkább jellemző lesz rá a nyelvi és nemzetiségi sokszínűség. Amikor tehát most az interetnikus viszonyok társadalmi–gazdasági–jogi vonatkozásaiban viszonylag kis létszámú nemzeti kisebbségeit szem előtt tartva keresi a legmegfelelőbb megoldásokat, akkor ez egyfajta „kísérleti terepnek” is tekinthető a holnapi kihívásokra való felkészülés tekintetében. Az etnikai kisebbség, a cigányság esetében pedig a kihívás már ma is valós.

Meg kell tehát vizsgálni, milyen jogi és intézményes megoldások elégitik ki a leginkább a kisebbségek önmegvalósítási, önkormányzati törekvéseit akkor, amikor mind kisebb hányaduk él hagyományos, „zárt” településeken és mind nagyobb a területi szóródásuk. Az is kérdés, hogy a jelentős mértékű bevándorlás közepette a kisebbségi jogokra az egyéni emberi jogok kiindulópontjáról tekintve meddig tartható a „hazai” és „idegen” kisebbségek közötti különbségtevé.

Megoldást kell találni, hogy a „beválláson”, szubjektív akaratnyilvánításon alapuló deklarációból eredő (az állam által elismert és támogatott, közjogi) jogosítványok esetében hogyan lehet a jogok és kötelezettségek közötti egyensúlyt fenntartani.

A külföldről Magyarországra érkező, tartósan megtelepedő, sorsukat az ország jövőjéhez kapcsoló kisebbségi kötődésű személyekből – mondhatnánk ironikusan – „több a haszon, mint a kár”. Demográfiai jellemzőik kedvezőek, gazdaságilag aktívak, megfelelő képzettséggel rendelkeznek, nyelveket beszélnek, könnyebben alkalmazkodnak a modernizációs követelményeknek.

Ugyanakkor a Magyarországon született kisebbségi kötődésűeknél erősebb nemzeti–etnikai identitással rendelkeznek, és erről nem is szándékoznak lemondani. Ha tehát Magyarország fejlődésének egyik zálogát a befogadásban látja, akkor meg kell számukra teremtenie nemzeti–etnikai identitásuk megélésének intézményes feltételeit, és folyamatosan örködni kell e feltételek érvényesülése felett. Újabb kihívás ez a magyarországi társadalom számára, de a kihívásokra adott jó válaszok jelentik a mindenkori előrelépés alapját.

Bindorffer Györgyi

**„...nem tudok jól magyarul, de magyar vagyok,
mert ez az én hazám...”**

A hazaszeretet megnyilvánulása Véménden

**„...I don't speak Hungarian well, but I am Hungarian for this is
my homeland...”**

Manifestation of patriotism in Véménd

21% of the population of the small village in Baranya county consider themselves German and even more feel a close link towards German culture. The number and percentage of homogeneous marriages is falling and that of mixed marriages is on the increase. German cultural life has grown more lively recently, while, as indicated by the title, this ethnic group also fosters a rather significant Hungarian identity.

Bevezetés

Véménd kisközség Baranya megye keleti részén a mohácsi kistérségben. Lakóinak száma a 2001-es népszámlálás szerint 1702 fő. Ebből német nemzetiségűnek vallotta magát 376 fő (22%). Anyanyelvének 363 fő (21%) tartotta a németet, 470 fő (28%) kötődik a német kulturális értékekhez, hagyományokhoz, és 397 fő (23%) használja anyanyelvét családi, baráti körben. A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a falunak van egy húsz százalékos stabil német magja. A véméndi németek azonban azt gondolják, hogy legalább a falu fele német. A származás megítélését azonban a vegyes házasságok bizonytalaná teszik.¹

Írásomban közreadom az interjút, előtte azonban röviden bemutatom azt a történeti és jelenkori hátteret, ami a Brannbauer Gáspárral és feleségével, Kádi nénival készült interjú háttéréül szolgál, és néhány szót ejtek a jelenről is. Az interjú 2003 nyarán készült Véménden az OTKA T037400 programja keretében folytatott kutatás során. Gáspár bácsi az interjú felvételekor 89 éves, felesége 87 éves volt.

Múlt és jelen

A települést mint Emont említi először írásos forrás a XIV. század elején. A XV. században a Bátamonostori családé, majd királyi adományból a pécsváradi apátság tulajdona lett. A török időkig csak magyarok lakták, a mohácsi csata előtt azonban szerbek telepedtek be. Vemenként 1715-ben szerepel elsőként. Ekkor újabb szerb menekülők érkeztek. A törökök kiűzése után először újabb szerb családokat telepítettek be, majd 1740-től né-

¹ A XIX. század végén a házasságok 90 százaléka homogén volt, németek csak németekkel házasodtak akkor is, ha a falun kívülről hoztak házastársat. A vegyes házasságok száma a második világháborút követően nőtt meg.

meteket, akik bérelt tutajokon érkeztek a Dunán. Néptelen, elhanyagolt, műveletlen földeket kaptak. A különböző etnikumok együttélése tehát már a XVIII. század első felében kezdetét veszi; Véménd soha nem volt tiszta német lakosú település, habár legnagyobb létszámban mindig a németek éltek itt. Többségbe 1761-ben kerülnek az itteni „rácokkal” szemben. Lakossága ekkor még csak 761 fő. Az elkövetkező 130 év alatt Véménd lakossága háromszorosára nőtt. A Pallas Nagylexikona 1891-ben azt írja Véméndről: község Baranya vármegye pécsváradi járásában, postahivatallal és postatakarékpénztárral. Lakosainak száma 2208, vegyesen németek és szerbek. Külön iskolája és temploma van mind a két nemzetiségnek. Megélhetésüket elsősorban a mezőgazdaság biztosította, földművelés mellett állatokat tartottak, bort termeltek. A lakosság kb. tíz százaléka valamilyen ipart is űzött, a faluban mindig dolgozott asztalos, borbély, kádár, kékfestő, kovács, kőműves, molnár, szabó és szücs.

Kétszázötven évig szinte semmi sem változott a véméndiek életében. Nem költöztek sehová, házasodni is csak a környékbe házasodtak. Megőrizték nyelveiket, szokásaikat. Megőrizték különállásukat, etnikai identitásukat, mindamellett gazdaságilag integrálódtak a magyar többségi társadalomba, már amennyire ez a zárt közösségű véméndi németek számára szükséges volt.

A második világháború előtt Véménd a parasztpolgárosodás jegeit mutatta. Saját értelmiséggel, kaszinóval, színjátszó körrel, olvasókörökkel rendelkezett. Gazdaságilag a térség egyik leggazdagabb falujának mondható, saját vásártartási joggal. A szerbeket az első világháború után optálták, néhány család kivételével az összes szerb elhagyta a falut. A fekedí és a véméndi erdőben ekkor már megjelent a cigány lakosság. Kéretetni és apróbb munkák elvégzésére jártak csak be a faluba. A romákat a hatvanas években az erdőből a falu széli házakba költöztették.

A kitelepítés jelentős számban ritkította meg a németeket. A kitelepítési bizottság összeírta mindazokat, akik német anyanyelvűeknek és német nemzetiségűeknek vallották magukat az 1941-es népszámlálás alkalmával, tagjai voltak a Volksbundnak, de emellett vittek el úgynevezett papírmagyarokat is, akik magyar érzelműeknek, magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Olyan eset is előfordult, hogy sváb jelentett fel svábot. A kitelepítettek, elűzöttek házaiba Bukovinából menekült Zala megyét már megjárta széke-lyek és jókai felvidéki magyarok érkeztek, összesen mintegy 250 magyar anyanyelvű

c s a l á d .
Annak ellenére, hogy a felvidéki családok kisebbik része volt csak római katolikus, (többségük református vallású volt), azt gondolná az ember, hogy Véméndre telepített katolikus széke-lyeket, katolikus felvidéki magyarokat és az itt maradt németeket a közös vallás közelebb hozta egymáshoz. Nem így történt.² A faluban csak a hetvenes évek végére oldódott valamelyest a feszült légkör. Erre az időre azonban jelentősen megváltozott a falu etnikai összetétele. A németiség fokozatosan kisebbségbe került, s a következő évtizedektől megkezdődött a falu gyors maritális, a vegyes házasságok útján bekövetkező asszimilációja. A hetvenes években házasságot kötő generáció tagjai csaknem kivétel nélkül gyermekeik óta együtt éltek, együtt jártak iskolába, együtt játszottak. Mausz Mihály kutatásai bebizonyították, hogy a „falu kisebb olvasztókohó, hiszen a házasságok 7,895%-a (15 házasság) már olyan életközösség, ahol egyik vagy mindkét fél maga is vegyes házasságban született.” A homogén német házasságok száma 1970 és 1980 között 18

² A hetvenes évek elején az etnikai ellentétek éppen vallási köntösbe bújtatva törtek ki a mise nyelvhasználatának kapcsán.

százalékra süllyed. Az etnikai csoportok közeledtét jelzi a 3 százalékos német–székely házasságkötés. A homogén házasságok csökkenése tovább folytatódik napjainkig, olyanira, hogy a házasságok 73 százaléka vegyes. A házasságok közel 60 százalékában mindkét házasulandó fél maga is vegyes házasságból származik.³

A fenti adatok is mutatják tehát, hogy a falu lakosságában egyre többen „többes” származásúak. Egyre növekszik a roma lakosság létszáma. A faluban manapság alig akad munkalehetőség; a roma lakosság számára pedig egyáltalán nincs rendszeres munka; segélyekből él. Az önkormányzat „fő feladata az öregek és a cigányok ellátása”. Nagy az elvándorlás, az iskolázottak elköltöznek a faluból, vagy ingáznak. A vasútvonalat, amely közvetlen összeköttetést biztosított Pécsre, az elöregedés, no és a kihasználatlanság miatt megszüntették.

A gyereklétszám folyamatosan csökken. Az új, modern, tornacsarnokkal ellátott iskola tanulólétszáma csak a fekedei, szobényi tanulókkal tartható szinten. Sok idős szerint a falu halálra van ítéelve. „Ennek a falunak csak múltja van, jelene, jövője nincs” – tartják sokan. A fiatalabbak azonban reménykednek. Élteszik a német fűvőszenekart és a tánc csoportokat. A falu lelkes értelmisége nem adja fel. A tervek szerint a falu határában fut majd az M6-os autópálya. Ettől várják a gazdasági fellendülést.

* * *

Gáspár bácsi: „Itt, ebben a házban, ahol most ülünk, itt születtem. Ez a szülőházam. Ez apai, a nagyapai ház. De csak a háború utánig laktunk itt, mert akkor ki lettünk, át lettünk telepítve egy másik házba. Nem vihettünk el semmit. Látja, szép, nagy ház. Nagyon sajnáltuk itt hagyni. Én éppen akkor nősültem. Unokatestvérek vagyunk a feleségemmel. Mit tudom én már, mi volt, de összekerültünk valahogy, hogy összekerüljön a vagyon. Kezdtük volna az életet. Aztán az egész odalett. Az az ember, aki megkapta, egyszer csak elment, akkor visszavettük ezt a házat. Pénzért visszavásároltuk tőle. Mindenkinek meg kellett venni a sajátját. És mégis, hogy örültünk neki! Aztán most ez már túl nagy, most meg jól jönne egy kis ház. Igaz, ha jönnek az unokák, a dédunokák, akkor huszonhatan üljük körül az asztalt, akkor így jól elférünk.

Az anyanyelvem nekem sváb. Amikor gyerek voltam, itt mindenki csak svábul beszélt. Én aztán jól megtanultam magyarul, de a feleségem még mindig azt mondja, te ungarisul beszélsz. 1941-ben jöttek, akkor volt a népszámlálás, kérdezték, mi az anyanyelved, megmondtuk, német. De azt, hogy nemzetiség! Sokan nem is tudták, mi az. Az öregek, meg mi se nem tudtuk, az olyan titokban volt tartva, hogy aki német nemzetiségnek mondja magát, azt ki fogják telepíteni. A tanároktól megtudtuk, hogy az itt maradhat, aki magyarnak mondja a nemzetiségét, de aki németnek vallja magát, azt kitelepítik. Akkor visszamondtuk magunkat magyarnak, az egész család. Mindenki félt, mert senki nem akart elmenni Véméndről. Nem akartunk mink németek lenni, mink magyarok akartunk lenni, itt maradni a hazában, ahol születünk. Azért, hogy ne telepítsenek ki innen, mert féltünk, hogy kitelepítenek. Három generáció volt itt nálunk, ebben a házban. Mink ketten a feleségemmel, meg a szüleim, azok is, meg még a nagyszülők is éltek. Az én apósom, igen ő a Volksbundba

³ Mausz Mihály: *A Véménden 1895. október 1. és 2000. december 31. között kötött házasságok adatainak elemző bemutatása*. Mohács, 2001. Kézirat. PTA TK Könyvtárában.

ment. Nagyon akarta azt, hogy én is, mi is lépjünk be a Volksbundba, de mink nem mentünk. Ő nem félt. De én nem vágytam sehova, nem vágytam vissza. Nem. Ő, az már kétszáz éve volt biztos, amikor eljöttek az őseink. Mink már itt születünk, már nem akartunk menni Németországba. Újra ismerkedni mindennel... Magyarországnak volt a mit otthonunk, itt voltunk itthon. Ezért nem mentem be a Volksbundba. Itt minket a magyarok mégis elárultak... hogy velünk valami nem stimmel, valami büzlik... a németek ellenségei a hazának. Pedig ez nem igaz.

Az anyanyelv a kitelepítésnél nem számított, de volt olyan, aki azt is magyarnak mondta, pedig egy szót sem tudott. Aztán hiába volt, hogy magyarnak vallottuk magunkat, magyar nemzetiséget, aki annak mondta magát, azt is elvitték. Az is beleesett, nem csak a Volksbundosok. Sokan visszaszöktek, mert nem tudtak máshol élni. Én, mindig, ha mentem a templomba, lassan föl a lépcsőkhöz, akkor mindig viszeszanéztem, kukucsáltam haza, hogy látok-e valakit a családból. Jaj Istenem, ott van az én hazám, ahol születtem! A házám volt az én hazám. Isten, áldd meg a magyart! Ezen könnyezik a szemem. Már nincs hangom elénekelni. Amikor 12 éves voltam, mentem mindig a nagymisére 10 órákor, és akkor ott gyakoroltam a nagyokkal, az öregekkel, és bennem maradt minden.

Kádi néni: Én még mindig svábul tudok jobban. Mindig fordítok, nem jól beszélek magyarul. Egymás közt nem is beszélünk másként, csak svábul. De ezek a fiatalok csak magyarul beszélnek, már a gyerekeim is csak magyarul felelnek. Pedig értenek. Itthon, hát, csak svábul beszélünk. Az unokáimmal is mindig csak magyarul. Lassan kiveszik a sváb. Tudja, az nagy baj volt, hogy annak idején elittották. Mikor mentünk a boltba vagy az utcán vagy a munkába vagy akárhol, már messziről, ha láttuk, hogy egy magyar, már nem beszélünk. Később már nem volt annyira szigorú, de az iskolában nem lehetett németül beszélni, és az oviban sem csúfoltak.

Nem akartam átöltözni. Sajnáltam a népviseletet, és pénz is kellett volna hozzá, és a pénz! Meg is kellett élni valamiből. Hús rend ruhám volt, az nem kevés. Örököltem még anyámtól, meg a nagyanyámtól. De tudja, mindig másba kellett öltözni. Hát egy vasárnap ezt, a misébe mást, a bálba mást, ha a tejet vittük a csarnokba, akkor azt, hogyha mentünk kapálni, akkor egy másikat, megint egy tisztát, és ha hazajöttünk, etetéskor, akkor megint... sokszor öltözött át az ember egy nap. Sokat is kellett mosni. Most már tizenöt éve levettem a viseletet. Nehezen szántam rá magam, de akkor már a legtöbb át volt. Levágattam a hajam is, hogy olyan legyek, mint a másíkok. A másíkok is levágták... Mind fodrászhoz mentek... Hát ez nekem mindig olyan furcsa, a fejjel fodrászhoz menni... hát azt meg kellett szokni. Most urasan járok, de még mindig van abból a ruhámból is. Megtartottam. Nekem most már mindegy. Megszoktam, és hát így könnyebb. Igen. Sokkal könnyebb, mert kellett három-négy-öt szoknyát rá venni, mikor hideg volt, és akkor a kabátot meg a kendőt, meg a mindenfélét... Nem olyan egyszerű volt az... A lányom sosem volt viseletben. Akkor már nem vettek fel a lányok ilyen ruhát.

A gyerekeim nem tudtak magyarul. Óvodában, iskolában tanultak meg magyarul. Itthon csak svábul beszélünk. És ez volt a baj, mert ők a svábot jobban értették, és a magyar nem ment úgy, ahogy kellett volna. Ez volt egy baj. A Gáspár az tökéletesen beszél. De hát az akkor katona volt, és akkor a levante, mikor voltak a levanték. A háború előtt mentek, mielőtt katonának ment, akkor levanték voltak. Minden vasárnap kellett a 8 órás misére menni, és akkor kivonultak a legelőre és csináltak akkor levante tornát, és azt mondták rá, mikor mentek katonának, akkor az megszűnt,

mikor húsz éves volt. Ott tanult meg jobban magyarul, mert ott magyarul beszéltek. Igen, és hát a suliban is. Ott is magyarul, az olvasás nagyon ment nála, meg a számolás is.

Gáspár bácsi: Szép, nagyon szép volt itt az élet! Januárban, akkor volt a Három Szent Király... Mentünk a misére. Mária-ünnep, gyertyaszentelő és a farsang! A háború előtt, akkor ez úgy volt, hogy litánia után, akkor már az utcán hármat muzsikáltak, utána már kezdődött is a bál, már délután elkezdődött. Három napig tartott! A lányok szépen felöltöztek német-sváb ruhába, több szoknya és blúz, és szép kendő, fejkötő, befonva a haj, és így föltre tűzve. Három napig táncoltunk, polkát meg a valcert meg a magyar csárdást... Hát szerették ezt is a svábok. Igen. Volt csárdás, volt akkor is csárdás... Minden évben volt bál a házaspároknak. A fiatalok azok mentek külön, legénybál is volt.

Én már gyerekkorban elkezdtem ilyen egysoros harmonikán egy kicsit összevergődni. Nyolc éves voltam akkor. Ez itt a harmonikám, ez velem együtt öregedett, csak ez ilyen kicsike maradt. A nagymamának annak tele volt a feje, a fejében megvoltak a dalok. A nagymamám az akarta, hogy csak szóljon a zene, vagy az én gombos harmonikám nagyon szerette és akarta, hogy én zenéljek. Én meg tudtam, ott nála, a konyhában tanítottak. És aztán kaptam egy más harmonikát, kétsorosot, és akkor még jobb kedve lett a nagyanyámnak, aztán kaptam egy háromsorosat, de akkor már nem lett jobb kedve, mert háború lett, tehát bevonultam Pécsváradra. Aztán én a győri magyar utász zászlóaljban voltam. Mire vége lett és hazajöttem 45-ben, már nem volt meg a háromsoros. Jöttek az oroszok és onnan elvitték az oroszok azt a háromsorosat... Kutattak a szekrényemben, és akkor elvitték. Hát az oroszok is mindig muzsikáltak. Szerették azért a hangszereket.

Akkor aztán mikor vége volt az egyik cirkusznak, jött az a másik cirkusz. Jöttek a székelyek... Ezek akkor jöttek Romániából... Kocsival, ponyvás kocsikkal, egész családok. A székelyek bementek a házakba a svábokhoz, és onnan már ki sem mentek akkor. Azt mondták, hogy ez az enyém. Hát így volt valahogy. Hatóságilag megmutatták, mert ezek megkapták az utasítást, hogy ez itt egy német nemzetiség, ez egy áruló. Ahova bementek, azok, hát összehúzódtak, mert helyet kellett nekik csinálni. És akkor ezek már másnap voltak a gazdák. Ami spájzban volt, és amivel el látták az állatokat, az abban a pillanatban mind az övék volt. Együtt voltak egy darabig, a svábok a pajtában, a székelyek a házban. Mikor beindult a kitelepítés, jött a másik csoport, olyan belföldi vándor kommunisták, ezek is kaptak mindenhol helyet. Abból a kétezer, vagy nem tudom, hány svábból, aki itt élt Véménden, kevés maradt. Hát, többet űztek el innen, mint amennyien itt maradtak. Akkor később jöttek a felvidékiek. Akkor mink is sorra kerülünk, a magyar nemzetiségiek. Akkor azok is sorra kerültek, akik nem vallották németnek magukat. Azoknak is ki kellett menni a házukból. A kislányom éppen három hónapos volt. Éppen akkor született, mikor jöttek a felvidékiek. Bejött egy felvidéki ember hozzánk, azt mondja, hogy ő akar vizet inni, de körül akart nézni, hogy itt mi van. Tetszett neki a szép nagy ház, meg ami itt volt, állatok, minden. Amikor mink jöttünk volna sorra a kitelepítésben, már tele voltak a vagonok, és akkor vártak egy héttig, azt hiszem. Akkor mink elmentek, mert mink nem akartunk németbe... Nekünk, fiataloknak nem volt semmi a nevünkön, mert az öregeknek volt a nevén minden. És akkor mentünk át a másik faluba részül aratni, mert amit mi itthon vetettünk, azt ők aratták, a felvidékiek,

akik idejöttek. És nem adtak belőle nekünk semmit. Elmentünk Királyegyházára is, és ott tudtunk learatni a nyolcadik vagy a tizedik részt.

Akkor már egy kis házban laktunk, ott, arra lefelé, a nagyszüleim, azok is, mert akkor hozzánk tartoztak. Három család három kis szoba helyiségben. És akkor sokan voltunk, mert akkor már jöttek a gyerekek. A házat aztán ötvenháromban vagy ötvennégyben vettük vissza, nem is tudom, attól a felvidékitől, aki megkapta. Ez eladta, és vett Pesten valamit belőle saját magának. A ház rossz állapotban volt. Ahogyan mi elmentünk, úgy is volt, még ez a meszelőt nem látta azóta. Rendbe hoztuk akkor megint, a háztetőt meg a cserepeket is. A felvidékinek csak azért kellett, mert meglátta, hogy milyen nagy gazdaság, milyen nagy a pajta, meg az istálló meg minden, de dolgozni nem akart benne. Mikor visszajöttünk ide, nem sokra rá bementünk a tsz-be. Semennyi földet nem hagytak nekünk, és akkor kellett napszámba menni, mentem a tejüzembe meg a kőbányába. Más lehetőség nem volt.

A háború előtt meg után is nagyon sokat harmonikáztam, mindig, amikor alkalom volt. Farsangkor meg háznál is, a pincéknél. De oda csak a férfiak mentek. Az asszonyok nem mentek akkor a pincesorba be a férfiakkal... Csak a férfiak mentek, ők. A lányok meg az asszonyok otthon voltak. Volt fonó, este volt fonó... Más világ volt akkor.

A háború előtt a faluban voltak vonósok is. Fúvósok is meg vonósok is voltak. Tizenkét tagja volt a zenekarnak. Apáról fiúra ment a zenélés. És ez mindig ment tovább és tovább. A háború után alakult a mi zenekarunk. Rajtam kívül volt még egy trombitás meg egy basszus. A Poller Jóska meg az öreg Bayer. Igen. Én indítottam el az egészet, ezt a zenekart a háború után. Hárman indultunk, és akkor hatan végeztünk. A másik három már nem él, a Leyert, a Hauk Jóska, a Zimmer Józsi. Akkor késsőbb volt a Koncsek és a Lászler, a fúvós; igen, volt fúvós meg hegedűs is. Aztán mindenféle zenekar volt, Herbert János, persze ott volt Simon Jóska is meg a Hauk Jóska is, akikkel én voltam, a mienkből összeállítottak kettőből egyet. Én akkor már elmaradtam, mikor már megalakult egy másik fúvós.

Minden megváltozott közben. 47-ben egy székely legény meg sváb lány összeházasodott. A szülők nem akarták. A faluban mindenki azt gondolta, hogy hát... fog-e sikerülni a fiataloknak vagy sem. És győztek a fiatalok. Akkor utána megint jött még egy pár. És most már majdnem minden házasság vegyes, most már nincs akadály. Akkor mi mindig muzsikáltuk a lagzikat, a székely lagzikat is. Persze, igen, tiszta székely lagzikat is. Keservesen kerestük meg ezt a pár forintot. Gorombák voltak... Nagyon követelőzők voltak. Meg vannak fizetve...! Keveset fizettek, és mindig csak azt akarták, hogy zene legyen, és ne legyen pihenő. A székelyeknél huszonnégy órát kellett muzsikálni. Minden székely lagzit mi muzsikáltunk akkoriban. De mindig két zenekar kellett. Egy a menyasszonynál, egy vőlegénynél. Külön itt és külön ott. Mindenhol volt külön zenekar. Úgy volt, hogy a menyasszonynál külön voltak, meg a vőlegény is külön a szüleiék meg a rokonaik.

A székelyeknek tetszett, hogy volt zene... A székelyek nem muzsikáltak itten. Akkor nem volt még a fúvós, akkor kettő ilyen vegyes zenekar volt, amik mik vagyunk, három-négy személyes. Akkor az egyik itt volt, a másik ott volt. Azt mondják, hogy sváb zenekarok! Hát sváb zenekarok... ezek mi voltunk. A svábok is, meg a magyarok is. Vidékre is mentünk játszani, mindenhova hívtak bennünket.

Kádi néni: A svábok az iskolában tanulták a hochdájcsot. Én mindent kívülről tudtam mondani németül. Igen. Német iskola volt akkori, németül volt a hittan is. A há-

ború után is, mikor jöttek a telepések, akkor muszáj volt magyarul. Igen, akkor meg kellett tanulni magyarul. De én németül imádkozok, gondolkodok és álmodok. Gáspárral csak svábul beszélek. Az még hamarabb megy. Sokszor szégyellem magamat a beszédem miatt, és akkor inkább nem is beszélek, és hallgatok...

Nincs már különbség a svábok és a félig svábok között. A svábok összeházasodnak ma már másokkal. Hát összeházasodnak. Hogy megmaradnak-e a svábok, ha ennyi lesz az összeházasodás, hát az a jövő titka. Azt nem lehet tudni, hiszen sok vegyes házasság van. De a gyerek mindig az anyjára üt. Ha az sváb, akkor a gyerek is. Az unokák közül az utolsó az Pécsre ment egy orvoshoz, de az orvos, szóval ő is sváb származású. Ők már mind magyarul beszélnek. Magyaroknak vallják magukat. Mí is. Csak azért vagyunk svábok, mert németül beszélünk. Én nem tudok jól magyarul, de magyar vagyok, mert ez az én hazám, itt született apám, anyám... Magyarország az én hazám. Én sváb származású vagyok, csak magyar nemzetiségi vagyok. Ugye már mondtuk, hogy meg is vallottuk... Itt ez a kép, szüreti bál. Magyar ruhában voltunk, mert Magyarországon laktunk. És a magyar ruha szebb, díszesebb. A mienk, hát az fekete. Én jól éreztem magam ebben a magyar ruhában. Miért ne? Alul vannak a német ruha-szoknyák és fölül van a szép magyar ruha.

Vasárnap, minden hónapnak az első vasárnapján az utolsó mise a német. És a német énekek, ezek szép német énekek! És akkor van vegyes mise is. És hétköznapokon is... akkor ahogyan akarjuk, magyarul vagy németül. Azelőtt nagy viták voltak, volt, aki azt akarta, hogy csak magyarul legyen a mise. De az már nem is él, és most már békesség van... Megszűntek az ellentétek.

Gáspár bácsi: A sváboknak mindig csak a kapa meg a föld volt. Nem tanultak. De ma ez már egészen más. Összehasonlítani sem lehet. Ezek a fiatalok ma már nem akarnak segíteni. Most nem kell aratni, nem kell csépelni. Nem segítenek a szőlőben sem. Nem. Csak a barátok és a futball meg a mit tudom én... Ellustultak a svábok. Jó, jó, szorgalmasak, hát hogy ha van valami, ami megéri. Azért. Spórolásak is azért. Nem isszák el, amit keresnek. Szükség esetén, éppen, hogy ha valaki van, de nem lumpolják el, hanem hát kell egy kicsit takarítani, összeszedni.

Az unokáim jól tanulnak. Pláne ez a kisfiú, aki most ide van, a dédunokám, hát most két éves, amit ez most már tud, azt nem lehet mondani... Hát az anyja kezd vele svábul, de az apja végül is... ezek csak magyarul akarnak, először magyarul, és utána svábul, aztán meg nem svábul, hanem németül. Hát a szülők a hibásak azért, ha az utódok nem beszélnek németül, akkor azért nem tudnak németül. Ahol a szülők foglalkoznak a kisgyerekekkel, és németül beszélnek, akkor ott tudnak a gyerekek is. Ha nem is válaszolnak németül, de értik.

Rác Erika

**A horvát nemzetiségi nyelv használatának,
alkalmazásának alakulása;
a magyarosítás és magyarosodás útja a Mura mentén**

**The Use and Application of Croatian Ethnic
Tongue along
The Mura River Between 1720 and 1948**

A part of the Croats in Hungary, some 8000 people, live in seven villages along the Mura and speak the Croatian Kajkavian language. The status of the ethnic tongue is presented through the language use at school and with the help of statistical figures and official reports on Croatian language teaching of those times.

A Magyarországon élő horvátok egy kis része Zala megyében, a Mura folyó partján él. Mintegy nyolcezeren vannak – hét községben, valamint kisebb számban (a beköltözések révén) két városban. Kaj horvát nyelven beszélnek.

Dolgozatomban dokumentumok segítségével azt követem nyomon, hogy a Mura bal partján élő népcsoport településeinek iskoláiban mikor és hogyan tanulták és használták a horvát nemzetiségű gyermekek a horvát nyelvet; illetve ki, mikor és hogyan tiltotta nekik a horvát beszédet az iskolában és azon kívül? Hányszor hivatkoztak a tanulók és a lakosság nemzetiségére, és hány alkalommal hagyták figyelmen kívül ezt a tény? Kinek, mennyire volt fontos e kis nemzetiségi csoport sorsa, nyelvük megőrzése? Kiknek volt szerepük a magyarosításban, s milyen eszközökkel segítették, erőltették a magyarosodási folyamatot?

A vizsgált időszak az 1720–1948-ig terjedő több mint két évszázadot öleli fel: 1720-ból való az első iskolai adat, 1948-ban vezették be a horvát nyelv tanítását a térség iskoláiban. Az első részben azt tekintem végig, hogy a horvát nyelv miképpen volt használatos a terület iskoláiban? Majd pedig az iskolát működtető résztvevők szerepét vizsgálom. Végül a tankönyvekről, taneszközökről és a korabeli sajtó közgondolkodást formáló szerepéről szólok.

A horvát nyelv használata

Az első iskolai adat Tótszentmártonra vonatkozik, és 1720-ból való. A tanító nevén kívül másról nem értesülünk.¹ 1777-ben a tótszentmártoni iskolában a tantárgyak között nem szerepel a horvát.²

Az 1778. május 24–25-én megtartott Canonica Visitatio Tótszentmártonban azt regisztrálta, hogy a tanítót Szentmártonyi Józsefnek hívták, aki Horvátországból származott; jól beszélt horvátul és közepesen magyarul.³ Valószínű, hogy horvát nyelvtudását hasznosította tanítványai körében az iskolában. Szentmártonyi tanító úr sokáig volt

¹ Kerecsényi Edit: *A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája* 44. p.

² Kotnyek István: *Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig* 34. p.

³ Szombathelyi Püspöki Levéltár Canonica Visitatio 1778.

Tótszentmártonban, az 1801.⁴ és 1811.⁵ évi Canonica Visitatiók is öt jegyezték fel. A tótszentmártoni plébániahivatalban őrzött 1830. évi Canonica Visitatio jegyzőkönyve szerint az anyaközség és a hozzátartozó leányközségek – Molnári, Petri, Sömjénföldre, Tótszerdahely – iskolamestere Tótszentmártonban született, jól beszélt magyarul és horvátul. Régebben Keresztúron szolgált.⁶

1832-ben Keresztúron is volt Canonica Visitatio.⁷ Ennek jegyzőkönyve nem szól a tanítás nyelvéről és a tanító nyelvismeretéről. A Tótszentmártonnál említett tanító 1822. előtt Keresztúron szolgált. Feltételezhető, hogy az iskolában használta a horvát nyelvtudását. 1840. szeptember 12-én Fliszár György apát a Szent Kereszt apátság keresztúri elemi iskolájáról küldött kimutatást a veszprémi püspökségre.⁸

A kimutatás szerint a tanító beszélt magyarul, németül és egy kicsit horvátul. A tantárgyak sorrendjében a horvát nem szerepelt. 1848-ban a szombathelyi egyházmegye területén összeírták a tanítók és jövedelmeik adatait. Az összeírás Tótszentmártonban, az alsó elemi iskolában az oktatás nyelveként a magyart és a horvátot jelölte meg.⁹ Az 1849/50. tanévben Tótszentmártonban a helyi és a filiákban lévő tanköteleseknek a tanító és segédtanítója a horvát nyelvet is tanította.¹⁰ Az 1862/63. tanév adatairól ad tájékoztatást a szolgabírók jelentése, melyet Zala megye főispáni helytartójának küldtek.¹¹ E szerint Tótszentmárton és Tótszerdahely iskolával bíró helységek voltak, ahol az oktatás nyelve magyar és horvát volt. 1864-ben rovatos kimutatás készült a letenyei kerület elemi iskoláinak altanodáiról. A kimutatás két horvát nyelvű altanodát jelölt meg, ezek Tótszentmártonban és Tótszerdahelyen működtek.¹² A Néptanítók Lapja 1871. szeptember 7-i számában a tótszentmártoni kántortanító a helyi római katolikus iskolához magyar és horvát nyelveken tanítani képes segédtanítót keresett, pályázat útján. Tehát az oktatás nyelve ekkor még a horvát is volt az iskolában. Keresztúron és Kollátszegen az 1890/91. tanévben minden tantárgy magyarul tanított.¹³ Az 1905/06. tanévben Erdős-fán (Semjénháza) a tanítás nyelve magyar volt. A tanulók anyanyelvi megoszlása így nézett ki: horvát anyanyelvű: 98 fő, magyar anyanyelvű: 3 fő

A tanév megkezdésekor az 1. osztályosok közül senki sem tudott magyarul.¹⁴ Tótszentmártonban ugyanebben a tanévben a statisztikai jelentés a következőket tartalmazta: a tanítás nyelve magyar. A tanulók közül magyar anyanyelvű 26 fő, horvát anyanyelvű 192 fő.¹⁵ Az 1908/09. tanévi statisztikai kérdőíven a tanítás nyelvénél megjegyzésként szerepelt: „tekintettel az 1907. évi XXVII. törvénycikk 18–19. §-a” (ez arról rendelkezett, hogy abban a tanintézetben, ahol addig az állam nyelve volt a tanítási nyelv, ez az állapot

⁴ Szombathelyi Püspöki Levéltár Canonica Visitatio 1801.

⁵ Szombathelyi Püspöki Levéltár Canonica Visitatio 1811.

⁶ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára Canonica Visitatio 1830.

⁷ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára Canonica Visitatio 1832.

⁸ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára

⁹ Szombathelyi Püspöki Levéltár Szentszék iskolai iratai 1848.

¹⁰ Halász Imre: Zala megye katolikus népiskoláinak és tanítóinak helyzete a Bach-korszak első éveiben In: *Zalai gyűjt.* 16/105–121. p.

¹¹ ZML Tanfelügyelőségi iratok 1863.

¹² Szombathelyi Püspöki Levéltár Szentszék iskolai iratai 1864.

¹³ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára, Statisztikai kimutatás az 1890/91. tanévről.

¹⁴ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára, Statisztikai kimutatás az 1905/06. tanévről.

többé meg nem változtatható – a törvény 1919-ig volt érvényben) természetesen a vidék valamennyi elemi iskolájában ezután magyar volt a tanítás nyelve. Az iskolába kerülő elsőosztályosok viszont nem tudtak magyarul egyik településen sem.

Tótszerdahelyen a tanulók anyanyelvi megoszlása ilyen volt: horvát 264 fő, magyar: 27 fő.¹⁶ Murakeresztúr község előjárósága 1911-ben a következő helyhatósági bizonyítványt állította ki: „igazoljuk, hogy vannak olyan nem magyar anyanyelvű tankötelesek, akiknek szülei a magyar nyelven való oktatást kívánják.”¹⁷ 1916/17-ben a murakeresztúri iskoláról szóló statisztikai jelentésben arra a kérdésre, hogy részesülnek-e a magyarul nem beszélő tanulók anyanyelvi oktatásban, az volt a válasz, hogy az első osztályban a beszéd- és értelemgyakorlatok pár hónapig horvátul folytak. Egyébként a 351 tanulóból 343 volt horvát anyanyelvű.¹⁸ 1918 novemberében Zala vármegye tanfelügyelője az alábbiakról tájékoztatta a terület iskoláit felügyelő iskolaszékeket: „a VKM 2026006918 VI/ a távirati rendelete értelmében a nem magyar anyanyelvű községekben levő községi és hitfelekezeti elemi iskolákban anyanyelvül az illető községek, illetőleg az iskolafenntartónak anyanyelve használható. A magyar nyelv tanítása az első és második osztályban mellőzhető. A tanítás jelen rendelet kézhezvételétől számítva ilyen irányban kezdhető. Erről a felügyeletem alá tartozó iskolákra vonatkozólag tudomásul és mihez tartás végett értesítem.”¹⁹ Az iskolák anyakönyvei tanúsítják, hogy a rendelet kínálta lehetőségekkel egyik településen sem éltek. Az 1919. évi 209.494. sz. miniszteri rendelet kapcsán Zala vármegye tanfelügyelője sürgős választ kért a római katolikus iskolaszékektől a levelében feltett kérdésekre.

A kérdések:

1. Mi az iskola tanítási nyelve, és milyen jellegű az iskola?
2. Mennyiben érvényesül az iskolában a nem magyar ajkú horvát nép nyelve, ha a tanítás nyelve magyar?
3. Milyen olvasó- vagy egyéb horvát nyelvű tankönyveket használnak az iskolában?
4. Tud-e az iskola tanítója horvátul? Vagy, ha az iskola többtanerős, a tanítók közül hányan tudnak horvátul?²⁰

Sajnos egyetlen iskola válasza sem maradt az irattárakban. Az viszont tény, hogy a miniszteri rendeletről semmi sem valósult meg. A tanítás nyelve magyar volt továbbra is mindenütt, valamennyi tantárgyat magyar nyelven oktatták, ugyanazok a magyar tanítók. A következő lehetőség a horvát nyelv tanításának bevezetésére 1923-ban adódott. A szombathelyi püspök levélben értesítette az érintett iskolaszékeket,²¹ hogy az 1923-ban megjelent kormányrendelet alapján három iskolatípus közül szabadon választhattak volna. A három iskolatípus:

- I. típus (A): Kisebbségi tanítási nyelvű iskola, melyben a magyar nyelv rendes kötelezett tantárgy, a többi tantárgy pedig kisebbségi anyanyelven tanítható.
- II. típus (B): Vegyes, vagyis kisebbségi és magyar tanítási nyelvű iskola. Ebben a természettan, terméstan és vegytan, a gazdaságtan, a rajzolás, a ké-

¹⁶ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára, Statisztikai kimutatás az 1908/909. tanévről.

¹⁷ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára, Statisztikai kimutatás az 1911/12. tanévről

¹⁸ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára, Statisztikai kimutatás az 1916/17. tanévről

¹⁹ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára

²⁰ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára 437/1919. sz.

zimunkát anyanyelvén; a magyar nyelvet, földrajzot, történelmet, a polgári jogokat és köteleességeket és a testgyakorlást magyarul, a beszéd- és értelemgyakorlatot, az írást, olvasást, a számtant és az éneket anyanyelven és magyarul kell tanítani.

- III. típus (C) A magyar tanítási nyelvű iskola, melyben a kisebbségi nyelv (anyanyelv) rendes és kötelezett tantárgy, s amelyben az írás és olvasás magyarul és a kisebbségi (anya)nyelven, a többi tantárgy pedig magyarul tanítandó. Továbbá a kisebbségi nyelv (anyanyelv) a magyar nyelvű oktatásnál is mint kiegészítő nyelv a szükségeshez képest alkalmazandó...

Az iskolaszék hozzon határozatot arra nézve, a felsorolt három típus közül melyiket fogadja el kötelezőnek a római katolikus iskola részére.”

Két iskolaszéki állásfoglalást is találtam ez ügyben. A tótszentmártoni iskolaszék határozata alapján, a szombathelyi püspök a helyi római katolikus iskolát magyar tanítási nyelvűnek nyilvánította. (Az iskolaszék határozata a püspök többszöri sürgetésére született meg!) Egyben elrendelte, hogy a tanítás pontosan a határozat szerint történjék ezután, továbbá azt is, hogy a rendeletet az iskola tantermeiben ki kellett függeszteni.²²

A petriventei iskolaszék „egyhangúlag tiltakozását fejezte ki a horvát nyelv tanítása ellen, sőt inkább a magyarosítás fokozottabb mértékben való eszközölését” kívánta.²³

Az iskolák anyakönyvei tanuskodtak arról, hogy a vidék többi iskolájában sem vezették be a három nemzetiségi iskolatípus egyikét sem. Sőt! Az ezután következő tanévekről szóló évről jelentések arra a kérdésre válaszolva, hogy „nemzetiségi községben milyen típusú az iskola”, szükségesnek tartották kiemelni: „nem típusos”.

A bécsi egyezmények (1938) a nemzetiségi oktatás újabb rendszerének kialakítására ösztönözték az akkori magyar kormányt. Ennek következményeként 1940-ben a Zala megyei királyi tanfelügyelő levélben fordult a tótszerdahelyi iskolaszékhez, hogy szólítsa fel a felügyelete alatt álló iskola tanítóit arra, hogy a horvát nyelvet „jól felfogott érdekében egy éven belül sajátítsák el, és a bajai tanítói továbbképző tanfolyamra jelentkezzenek, ahol kellő átképzésükre való gondoskodás történik”²⁴ A tanfelügyelő a kérését 1941-ben és 1942-ben megismételte, mivel a tanítók nem jelentkeztek a tanfolyamra.²⁵ Az 1945-ös miniszteri rendelet hatására a horvát tanítási nyelv választásával kapcsolatosan szülői értekezleteket hívtak össze a térség településein. A semjénházi, a bajcsai és a murakeresztúri szülői értekezletekről szóló jegyzőkönyvekből, illetve azok eredményeiről tudósító levelekből az alábbiak derülnek ki:

Semjénháza: Az iskolagondnoksági tagok és a 159 tanuló szülei közül 9 [!] fő vett részt a gyűlésen (a tanulók közül 156 fő horvát anyanyelvű volt), amelyen a megjelentek egyhangúlag a magyar nyelven való tanítás mellett foglaltak állást. Az elnöklő igazgató-tanító és a gondnok külön is kifejtette véleményét.²⁶ A bajcsai tanító arról értesítette a vármege tanfelügyelőjét, hogy dobszó útján kihirdették, hogy a szülők a szülői értekezleten jelenjenek meg, azonban kétszeri kidobolásra sem tették meg ezt a szülők.²⁷ Murakeresztúr

²² Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára, a szombathelyi püspök levele 670/1924. sz.

²³ ZML Petrivente iskolaszéki jegyzőkönyvek.

²⁴ Tótszerdahely Plébánia Hivatal Irattára 1012/1942. sz.

²⁵ Tótszerdahely Plébánia Hivatal Irattára 2050/1942. sz.

²⁶ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 127/1945. Semjénháza.

községben a szülői értekezleten a szülők „egyhangúlag kimondották, hogy nem kívánják az anyanyelvi oktatás bevezetését”.²⁸ A döntések ellenére, 1946. február 16-án Zala vármegye tanfelügyelője értesítette a települések iskolászekeit, illetve gondnokságait arról, hogy „mindazon iskolákban, hol a nemzetiségek számaránya ezt kétségen kívül indokolja, a nemzetiségi nyelven történő oktatást azonnal meg kell indítani”. Egyúttal azt is közölte, hogy név szerint mely tanítók kezdjék azonnali hatállyal a horvát nyelv írás- és olvasásának, a beszéd- és értelemgyakorlatoknak a tanítását.²⁹ Petriventén Albeck Gyuláné sz. Tóth Róza; Semjénházán Hütter Gézőné; Molnáriban Mihályi Zoltán és Milutinovic Imre; Tótszerdahelyen Nádasy Ferenc, Nádasy Ferencné, Balogh Ágnes; Murakeresztúron Kenyeres Béla; Tótszentmártonban Barabás Mária; Fityeházon, mivel az ottani tantestületben a horvát nyelvet kellő mértékben beszélő tanerő nem volt, Schneider Erzsébet letenyei állami tanítónő, akinek Fityeházra való ideiglenes áthelyezéséről gondoskodtak. Az oktatás megkezdésének időpontját az illetékesek kötelesek voltak a tanfelügyelőnek jelenteni. A tótszentmártoni plébános-helyettes jelentette, hogy Tótszentmártonban 1946. február 25-én kezdődött meg az oktatás. Tótszerdahelyről is ezt az időpontot jelezték, azzal a megjegyzéssel, hogy a tanerők közül csak Balogh Ágnes bírja a horvát nyelvet.³⁰ A murakeresztúri apát egy másik rendeletre hivatkozott, mely szerint beíratást kell tartani, a beíratásig a nemzetiségi oktatást nem akarták megkezdni.³¹

A szombathelyi egyházmegyei főtanfelügyelő, valamint a Zala vármegyei tanfelügyelő február 21-én újabb levéllel kereste meg az iskolákat.³² Ennek tartalma szerint a szláv anyanyelvű lakosság gyermekei számára azonnali hatállyal biztosítani kell az anyanyelvi oktatást, az iskoláknak azonnali hatállyal új beíratkozást kellett foganatosítaniuk. Az iskola köteles volt közölni az egész lakossággal az új beíratkozás napját, valamint azt, hogy „gyermeküket az iskola anyanyelvi tagozatára beíratják. Az anyanyelven folyó oktatással egyidejűleg, hetenként legalább hat órában tanítják a magyar nyelvet is. Természetesen a magyar tannyelvű tagozatra is beíratják a szülők a gyermekeiket. Amennyiben nem magyar anyanyelvűek iratkoznak a magyar tagozatra, részükre legalább heti hat órában anyanyelvi oktatást kell biztosítani. Az esetleges tanárserét a helyi pap a vármegyei tanfelügyelő és az egyházmegyei főigazgató fogja letárgyalni”. A beíratkozás lefolyásáról és eredményéről három példányos jegyzőkönyvet kellett küldeni a királyi tanfelügyelőnek.

A fenti levél után két nappal – újabb levélben – arról értesítette az egyházmegyei főtanfelügyelő a tótszerdahelyi plébánost, hogy a „délszláv nemzetiségű magyar állampolgárok kulturális jogainak hatáson biztosítása érdekében a magyar kormány 1946. március hó első felében nemzetiségi összeírást fog elrendelni a déli határvidéken.”³³ „Tekintettel az összeíráshoz fűződő rendkívül nagy nemzetiségpolitikai érdekekre”, a nemzetiségi összeírást az iskolák magyar tanítóira bízták.³⁴

A nemzetiségi tanulókkal rendelkező Mura menti iskolákban a tanfelügyelő 1946. március 19-én rendelte el a beíratásokat.³⁵ A tótszerdahelyi iskolában történt beíratkozás jegyző-

²⁸ ZML Tanfelügyelőségi Iratok Murakeresztúr 214/1946.

²⁹ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1946.

³⁰ Tótszerdahely Plébánia Hivatal Irattára 1946.

³¹ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1946.

³² ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1946.

³³ Tótszerdahely Plébánia Hivatal Irattára 1946.

³⁴ Ua.

³⁵ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1946.

könyve:³⁶ „A tanulók létszáma 189, ebből 175 gyermeknek a szülője magyar tagozatra íratta be gyermekét. 14 tanköteles szülője nem jelent meg. Horvát anyanyelvű volt 179, magyar 10 fő. Tótszentmártonból osztályonkénti kimutatásban közölték a tanulók anyanyelvét.”

osztály	horvát anyanyelvű	magyar anyanyelvű
1.	21	5
2.	14	4
3.	23	6
4.	27	3
5.	24	3
6.	20	1
7.	23	3

A megjelent szülők a magyar tanítási nyelv mellett döntöttek.³⁷

Murakeresztúron „a lakosság magyar nemzetiségűnek, magyar anyanyelvűnek vallja magát, de legnagyobb része horvátul is tud. A horvát nyelvű tagozatba senki sem íratta be a gyermekét.”³⁸ A beíratkozási jegyzőkönyvnek elkészülte és beküldése után a Zala vármegyei tanfelügyelő kimutatást készített a horvát anyanyelvű gyermekekről, a nyolc településen.³⁹

Település	horvát	összes tanuló száma
Petrivente	38	120
Semjénháza	172	175
Tótszentmárton	152	177
Tótszerdahely	176	189
Bajcsa	2	kb. 70
Fityeház	185	188
Molnári	156	168
Murakeresztúr	89	315
Kollátság (Murakeresztúr része)	70	

Az iskolák egyértelmű döntése után 1946 júniusában a szombathelyi tankerületi főigazgató levélben értesítette Zala vármegye tanfelügyelőjét, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 45.926/1946. sz. rendelete alapján a „hazai délszláv anyanyelvű oktatás biztosítása végett mindazon községekben, amelyekben az iskolák osztálybeosztási lapjainak adatai szerint legalább 15 délszláv tanuló nyer népiskolai oktatást, délszláv tanítási nyelvű

³⁶ Tótszerdahely Plébánia Hivatal Irattára.

³⁷ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1946.

³⁸ Ua.

³⁹ Ua.

vü iskola állítandó fel.”⁴⁰ Zala vármegye tanfelügyelője megelégedte a miniszteri rendeleteket és egyházmegyei utasításokat, s két levélben is kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a térségben tekintsen el a horvát nyelvű tagozat felállításától. Mindezek után nem meglepő, hogy maradtak a magyar tagozatú iskolák a térségben. Ahol a tanulók már majdnem két évszázada versenyeztek a helyes magyar beszéd elsajátításában, s általában a magyar nyelv megtanulásában. S ahol a tanítás eredménye a nyelvi nehézségek miatt gyenge és közepes volt, az idők folyamán egyre jobb lett, a magyar nyelv pedig egyre kielégítőbben tanítottott a nem magyar ajkú növendékeknél. Az 1950/51. tanévben azonban – Bajcsa kivételével – valamennyi településen nyelvoktató iskola indult. A felső tagozaton a horvát nyelvet tantárgyként kezdték el tanítani a térség hét iskolájában. (A hatnál jóval kisebb heti óraszámban.)

Az iskolaszékek szerepe a magyarosításban

Az iskolaszékek megalakulásuktól fogva nagy szerepet játszottak az iskolák életének alakításában. A veszprémi egyházhatóság 1891-ben arról rendelkezett, hogy a katolikus népiskolák iskolaszékeibe csak olyan egyéneket lehetett választani, akik értettek az oktatáshoz, írni és olvasni tudtak.⁴¹ Nézzük, mi volt a gyakorlat!

Murakeresztúron 1891-ben a 239 tanulóból álló iskolát (a tanulók közül 210 volt horvát anyanyelvű) az alábbi összetételű iskolaszék felügyelte: Dobor postamester, Szemző körjegyző, Srack állomásfőnök, Etlényi apátsági kaszlár, Jungmaier segédlelkész, Ettl plébános, Szőke Kálmán tanító, valamint 7 helybeli horvát ajkú földműves (a jegyző-könyvi aláírásokból ítélve, írástudásuk nagyon kezdetleges volt).⁴²

Az iskolaszék szigorúan felügyelte az iskolát. Tagjai látogatták a tanítási órákat, erről feljegyzéseket készítettek. Az iskolaszék hirdette meg a tanítói pályázatokat, szabta meg a jelentkezés feltételeit. A fellelt kiírások és pályázatok is bizonyítják, hogy a térség településeinek iskolaszékei nem egyformán tartották fontosnak a tanítók részéről a horvát nyelv ismeretét. A tótszentmártoni iskolaszék ülése 1896-ban a kántortanítói állásra pályázatot írt ki. A kántori teendőket horvát nyelven, a tanítási teendőket csakis magyar nyelven kellett a pályázónak végeznie.⁴³ Murakeresztúron 1912-ben a harmadik tanítói állásra hét tanító jelentkezett. Egy pályázó közülük beszélt a horvát nyelvet, de az iskolaszék nem őt választotta.⁴⁴ A 353 tanulóból 339 volt horvát ajkú. 1926-ban és 1928-ban is tanítói állást hirdetett meg a Néptanítók Lapjában a tótszentmártoni iskolaszék. A pályázati kiírás nem írta elő a jelentkező tanítóknak a horvát nyelv ismeretét. Ugyancsak a Néptanítók Lapjában 1925-ben jelent meg a murakeresztúri iskolaszék álláshirdetése, melyben az 1925/26. tanévre katolikus kántortanítót keresett. A feltételek között nem volt a horvát nyelv ismerete megjelölve. Az iskolaszék döntött az új tanerők és osztályok felállításáról is. Murakeresztúron 1906. november 27-én az iskolaszék mind a murakeresztúri, mind a kollátszegi községrészben szükségesnek találta egy-egy osztály felállítását. Indoklás: „Kollátszegen az iskolába fölvetett 6 évesek 80%-a és Murakeresztúron pe-

⁴⁰ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1946.

⁴¹ Egyházhatósági utasítások a Veszprém egyházmegyei Egyházkerületi tanfelügyelők számára népiskolai ügyben 1891.

⁴² Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára.

⁴³ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára Iskolaszéki jkv. 4/1896.

⁴⁴ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára.

dig 40%-a nem érti a magyar nyelvet és a tanító kénytelen majd két évig azzal foglalkozni, hogy legalább magyarul érteni megtanuljanak... a magas adó miatt a jómódú családok eladják birtokukat és kivándorolnak Horvátországba... oly mértékben be fog következni a kivándorlás, hogy az új osztály fölösleges lesz és üresen fog maradni.”⁴⁵ Az iskolaszék ügyelt az iskola épületének állapotára, a felszerelés és tanügyi eszközök beszerzésére is. 1890-ben a murakeresztúri iskolaszék határozatilag kimondta, hogy „a község bírāja oda törekedjék, miszerint a kollátszegi újonnan épült iskolába a szükséges taneszközöket beszeresse, ezzel kapcsolatban kimondatott, hogy a murakeresztúri iskolánál is a hiányos felszerelést eszközölje, hogy a tanító az iskolában a horvát ajkú apró gyermekekkel a beszélő képességet fejleszthesse.”⁴⁶ A tótszentmártoni iskolaszék 1935-ben új iskola építéséhez kért segítséget a vallás- és közoktatásügyi minisztertől. Az indoklás szerint azért volt különösen nagy szükség az új iskolaépületre, mert „községünk lakossága horvát ajkú, de jó magyar érzésű, a gyermekek a magyar nyelvet az iskolában tanulják. Kétszeres feladat a tanítóra, hogy lehet eredményes munkát vért ott, ahol annyira túlszűfolt az iskola és még hozzá idegen ajkú. És, hogy az iskolának milyen fontos szerepe van a magyarosítás terén, mutatja, hogy a legutolsó népszámlálás alkalmával a lakosság egyharmada magyar anyanyelvűnek vallotta magát.”⁴⁷

Az iskolaszék felügyelt a tanítók erkölcsi magaviseletére, hivatali kötelességeik pontos és szorgalmas teljesítésére. A rossz magaviseletüket megintette, a szorgalmasokat megdicsérte. 1934-ben a bajcsai tanító jól dolgozott. Az iskolaszék a legnagyobb elismerését fejezte ki Schweitzer Györgynek az egyik iskolaszéki tag javaslatára. „Ne feledkezzünk meg arról sem, melyet Schweitzer György tanító a magyarosítás terén ért el. Mindnyájan tudjuk, hogy amikor ide került, akkor még alig tudtak gyermekeink magyarul beszélni. Most már nemcsak azon gyermekek beszélnek szépen magyarul, hanem a szülőkre is oly meggyőzőleg tudott hatni, hogy gyermekeikkel kicsi koruktól fogva magyarul beszélnek. Továbbá arról a hatalmas akcióról sem szabad megfeledkeznünk, melyet a névmagyarosítás érdekében kifejt, hisz az eddigiekből ítélve (eddig elért eredménye 40 család) pár hónap múlva a falu összes lakói magyar nevet viselnek. Ez nemcsak törhetetlen hű hazafiságra vall, hanem kitűnő szervező erejére is. Ezek mind olyan dolgok, melyeket csak hivatali elfoglaltságán kívül intézhet és intéz is. Melyért fizetés nem jár, de hála és köszönet, melyet mi megdicsérésünkkel akarunk kifejezni.” Az iskolaszéki tagok neve érdekességképpen: Koós György, Habjanecz Ferenc, Pintér István, Mlinarics János, Grabant János, Megla István (mind–mind horvát nevű), Schweitzer György (német vezetéknevvel) és végül az egyetlen magyar nevű: Galambos István (aki eredetileg Gergina volt).⁴⁸ 1924-ben az iskolaszékek döntöttek a tanítás nyelvről a nemzetiségi települések iskoláiban. Mint tudjuk, mindenütt magyar tanítási nyelvűnek nyilvánították az iskolákat. Az iskolaszékek felügyelték a tankötelesek iskolába járását. Ennek ellenére nagyon sok volt a mulasztás a térség iskoláiban. A tanulók jelentős hányadánál az anyakönyvekben csak a fejléc és a mulasztási rész volt kitöltve. A két világháború között rengeteg tankötelezettség-meghosszabbítási kérelem került a vidékről a megyei tanfelügyelőhöz. A gyermekek évismétlésének leggyakoribb két fő oka a horvát anyanyelvűk és iskolába járási fegyelmezetlenségük volt. Az iskolaszékek elnökei (tanító, plébános) gondosan ügyeltek az apró részle-

⁴⁵ Ua.

⁴⁶ Ua.

⁴⁷ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára.

⁴⁸ ZML Tanfelügyelőségi Iratok Iskolaszéki jkv. 1934. Bajcsa.

tekre is. Kedvelt megnyitó mondat volt az üléseiken: „Szívem teljes melegével s őszinte magyar szeretetével üdvözlöm a megjelenteket.”

A tanfelügyelők

Az iskolák ellenőrzésében a tanfelügyelőknek is fontos szerep jutott. Feladatuk közé tartozott egyebek mellett:

- az iskolák látogatása
- a tanítók példás erkölcsi magaviseletére való felügyelet
- a buzgó és szorgalmas tanítók dicséret végetti bejelentése
- a nyilvános vizsga megtartása
- „iparkodjék az idegen ajkú nép megmagyarosításán, de tapintattal és óvatos körültekintéssel. Gondja legyen, hogy a józan hazaszeretet is, párosulva a magyar állam eszméje iránt való érzellemmel, terjesztessék a nép és a gyermekek között.”⁴⁹

Krób Pál királyi tanfelügyelő 1884-ben jelentést készített Zala megye tanügyi állapotairól. A jelentésben beszámolt arról, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban a magyar nyelv változó sikerrel tanított. Kiemelte, hogy a molnári iskolánál jeles eredményt tapasztalt a kor követelményeinek megfelelő oktatásban.⁵⁰

Zala vármegye királyi tanfelügyelője 1925-ben a megye valamennyi állami, községi és római katolikus elemi iskolájának elküldte levelét, mely a VKM 1925/1467. sz. rendeletével életbe léptetett új elemi népiskolai tanterv helyes irányának és célkitűzéseinek megértésére született. A tanfelügyelő felhívta a felügyelete alatt álló tantestületeket az általa leírtak sürgős betartására. Egyebek között „rá kell mutatnunk arra a körülményre, hogy mindig az illető népfajok, családok vagy egyének érdeke volt elsősorban, hogy közénk jöttek és belekapcsolódtak a mi életünkbe, ami által ennek a mi nemzetünk élete nem akadt meg és nem is ágazott többfelé. Van is közös vérkeringésünk s így a nemzetközsből a testével összeforrott nemzetiségi elemeket kimetszeni, nem lehet...”⁵¹ A tótszentmártoni iskola horvát anyanyelvű tanulói szorgalmasan és eredményesen tanulták a magyar beszédet, olvasható Békefi István királyi tanfelügyelő 1929-es iskolalátogatási jegyzőkönyvében. Csak a kiejtésükön volt még javítanivaló a felügyelő úr véleménye szerint.⁵² 1936-ban a szombathelyi egyházmegyei főtanfelügyelő arról értesített minden római katolikus elemi iskolát, hogy „a rajz és kézimunkánál csakis magyar motívumokat alkalmazzanak. Szigorúan törekedjenek arra, hogy a női kézimunkázás és ruházkodás terén a mi ősi és értékes magyar hímzésvarrásunkat alkalmazzák. A szülők csakis magyar irányú kézimunkákat és előnyomtatást vegyenek gyermekeik részére. Ezen kérdéssel iskolán kívüli népművelés keretében is kell foglalkozni. Az év végi kézimunka-kiállításon csak magyar minták szerepelhetnek.”⁵³ 1933-ban Zala vármegye tanfelügyelője leiratot készített „A névmagyarosítás népszerűsítése” címmel. „Az a királyi tanfelügyelő, aki mint felemelő, bátorító, segély kezet nyújtó apostol jár a tanítók között, hazánk sorsának jobbra fordítása érdekében.” A felügyelő leiratával megismerkedett a molnári iskola tantestülete, s azt

⁴⁹ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára Egyházhatósági utasítások 1891.

⁵⁰ Zalamegye folyóirat 1884.

⁵¹ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1926.

⁵² Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára jkv. Az iskolalátogatásról 1929.

⁵³ Tótszerdahely Plébánia Hivatal Irattára 1011/1936. sz. levél.

teljes egészében magáévá tette.⁵⁴ A murakeresztúri iskolában tett 1941-es tanfelügyelői látogatás többek között megállapította, hogy „a tanítónő helyes magatartást tanúsított”, kitért az idegenszerű kifejezésekre is. Nagyon helyesen cselekedne, ha a község népe által használt idegenszerű kifejezésekre meg egy külön egységet szánna, s rámutatna azok magyaros kifejezésére is.⁵⁵ 1943-ban a tanfelügyelő a tótszentmártoni tanítónak inkább az álló írás tanítását ajánlotta, „mivel a tanulók horvát anyanyelvűek, s ezen írásmóddal könnyebben boldogul”. A tanító természetesen áttért az álló írásra.⁵⁶ Az 1948. évi murakeresztúri tanfelügyelői ellenőrző látogatás jegyzőkönyvében olvasható, hogy a tanító azért volt kénytelen a kötött fogalmazásnál maradni, a nagyobb önállóság helyett, mert a tanítványai nem voltak magyar ajkúak.⁵⁷ Az első tanfelügyelői levélből: „Tisztelettel jelentem, hogy népoktatási kerülemet délszláv anyanyelven is beszélő községeit végigjártam. Érintkezésbe léptem a lakossággal, nemzeti bizottságokkal, előljáróságokkal. A községek tiltakoznak mindenütt a horvát nyelvű tagozat felállítására ellen, s kéri általam a vallás- és közoktatásügyi miniszter urat, ne erőszakolja rájuk a horvát nyelvű iskolát, amikor az nekik nem kell. 1946. július 5.” A második levélből: „Ismételten kérem a vallás- és közoktatásügyi miniszter urat, méltóztassék eltekinteni a horvát nyelvű tagozat felállításától, mert a nép körében az a legnagyobb ellenszenvet váltaná ki. 1946. augusztus 30.”⁵⁸ 1872-ben még a megyei tanfelügyelői állás meghirdetésekor feltételként jelölték meg a horvát nyelv ismeretét.

Ekkor Muraköz Zala megyéhez tartozott. Később, a magyarosítás felerősödésével, majd a Trianoni Békeszerződés megkötése után ez már nem volt fontos.

A tanítók tevékenysége a tanítványok magyarosításában

A szinte kivétel nélkül magyar nemzetiségű tanítóknak nehéz feladatuk volt a horvát anyanyelvű települések iskoláiban, ahol az első osztályos gyerekek egyáltalán nem tudtak, s alig értettek magyarul, és a felsőbb évfolyamok is nehézségekkel küszködtek a magyar nyelv birtoklásában. Ugyanakkor sikereket értek el a magyar nyelv tanításában, a névmagyarosításban, a tanítványok magyarosításában. 1898-ban Murakeresztúr szolgabírója és körjegyzője a tanító korpótlékának fedezésére levélben kért pénzt a vallás- és közoktatásügyi minisztertől. A kérést így indokolták: „a község lakosai dacára, hogy horvát ajkúak, a sok anyagi befektetésen kívül szellemileg is törekszenek iskoláikat a kor követelményei szerint vezetni azáltal, hogy a tanyelv magyar legyen, s gyermekeiket a szorgos munkaidő dacára is rendszeresen küldik iskolába”. Mindezekben nagy érdeme volt a tanítóknak.⁵⁹

1933-ban Hevesi Jenő, a molnári iskola igazgatója arról írt levelében a királyi tanfelügyelőnek, hogy megfeszített idegzetel, teljes testi és lelki erővel, idealizmusa felmorzsolásával dolgozott addig nehéz viszonyok között, a nemzetiségi helyen.⁶⁰ A molnári is-

⁵⁴ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1933. Molnári.

⁵⁵ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára jkv. A murakeresztúri iskolában tartott ellenőrző látogatásról 1941. január.

⁵⁶ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára iskolalátogatási jkv. 1943.

⁵⁷ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára.

⁵⁸ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1946.

⁵⁹ Murakeresztúr Plébánia Hivatal Irattára.

kola tantestülete az 1933/34. tanévet záró értekezletén meg volt elégedve a magyar nyelv elsajátításával a tanulók körében. Az eredmény nagyon szép volt, csupán a magyartalan kiejtés az, „ami javításra szorul”. Az igazgató-tanító nem helyezte általában a karban való felelést, amit a tanév során az óralátogatások alkalmával tapasztalt, de itt „a nemzetiségi vidéken a magyaros kiejtés elsajátítását szolgálta... Az iskolának állandó küzdelme van a horvát nyelvvel, a tisztán magyar nyelvű oktatásnál”. Az igazgató–tanító és a tantestület a problémát az állami óvoda felállításával javasolta megoldani, mert akkor a magyar beszédet zsengebb korban kezdik el tanulni a gyerekek.⁶¹ A magyar nyelv sikeres tanításáért tanfelügyelői és iskolaszéki dicséretet kaptak a tanítók. Ezenkívül pénzjutalmat is, tanítványaik (köztük a szerző édesanyja is) pedig ajándékokat a magyar nyelv elsajátításában való buzgalmukért. 1904-ben a molnári állami iskola növendékei 16 koronát kaptak a magyar nyelvben való előrehaladásukért.⁶² Nádasy Ferencet, a tótszerdahelyi római katolikus iskola tanítóját 1939-ben, a magyar nyelv és nemzeti kultúra ápolása céljából kifejtett eredményes munkája jutalmául a Julián Iskola-egyesület elismerő oklevéllel tüntette ki. A kitüntetés a vegyes nemzetiségű községekben működő tanítóknak járt.⁶³

A Muramente tanítói fontos feladatuknak tekintették a lakosság magyarosítását. Nagy buzgalommal kapcsolódtak be a névmagyarosítási mozgalomba. Molnári község iskolájának tantestülete, amikor 1933-ban megismerkedett a megyei királyi tanfelügyelő névmagyarosítással kapcsolatos leiratával; felhívta kortársait is a névmagyarosítás ügyében való tevékenységre. A tantestület kijelentette, hogy „dacára annak, hogy a horvát ajkú község lakóinak több, mint fele magyar nevű, mégis fokozott erőt kíván kifejteni a magyar név nemzeti átformálásában, mely kihatással van a revízióra és a boldogabb jövőre.”⁶⁴

Amikor Schweitzer György bajcsai tanító 1934-ben iskolaszéki dicséretet kapott a magyarosításban elért kitűnő teljesítményéért, szerény válaszában a következőket mondta: „Határozottan zavarban vagyok az elhangzottak után. Nem is tudom, miért dicsérnek, hisz én csak a kötelességemet teljesítem tanítványaimmal, a faluval és végeredményben édes Hazánkkal szemben. Mindaz, amit tesztek kötelességem, melyért dicséretet nem várok... A névmagyarosítással kapcsolatban pedig kérem az urakat, hogy akik még kérvényeiket nem adták be, ne tétovázzanak, hisz ez anyagi áldozatot nem követel és mégis sokat használnak vele szegény megcsönkített Hazánknak. Beszéljenek ismerőseikkel és rokonaikkal kik még szintén távol tartották magukat e mozgalomtól, hogy csatlakozzanak minél előbb egy szebb, egy boldogabb magyar jövőndő érdekében. Hisz nagyon jól tudják, hogy mindenkinek kérvényét megcsinálom és a szükségeseket az illetékes helyeken beszerzem, csak beleegyezésüket adják a nevük megmagyarosítására.... Az Önök nagy értékű támogatására mindenkor szükségem van és ezt el is várom minden hazafiasan gondolkozó bajcsai polgártól, mert csak így vállalt munkával érvük el újra azt, hogy háromszínű magyar zászló leng Erdély bércein és a Kárpátok ormán. Adja Isten, hogy így legyen!” Iskolaszék: „Úgy engedje a jó Isten!”⁶⁵ Az 1946/47-es tanévben a tanítóknak ún. kartotéklapot kellett kiállítaniuk az iskolájukról. A semjénházi iskola igazgatója – Hütter Géza – 1946 novemberében az alábbiakat írta a nem-

⁶⁰ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1933.

⁶¹ ZML Tanfelügyelőségi Iratok értekezleti jkv. 913/1934.

⁶² Kotnyek István: *Alsófokú nevelés Zala megyében 1918-ig.*

⁶³ Tótszerdahely Plébánia Hivatal Irattára 276/1939. sz. levél.

⁶⁴ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 1933.

⁶⁵ ZML Tanfelügyelőségi Iratok iskolaszéki jkv. 648/1934. Bajcsa.

zetiségek politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyairól: „Alattomos, iszákos, dolgozni nem szerető, művelődni nem vágyó, igénytelen, kétszínű, tiszteletet nem ismer, durva, indulatos s magyarul nem szeret beszélni. A tanulók tört magyarsággal beszélnek, nem szívesen.”⁶⁶ A tanító úrhoz hasonlóan más települések tanítóinak is konfliktusuk támadt a szülőkkel, a falu lakosaival. A fityeházi tanulóknak 1869-ben,⁶⁷ 1901-ben Tótszentmártonban Szahula Emília tanítónőnek,⁶⁸ Tátrai Kálmán bajcsai tanítóknak,⁶⁹ Völgyesi József semjénházi tanítóknak,⁷⁰ Hevesi Jenő molnári igazgatónak.⁷¹ A tótszentmártoni és fityeházi tanerőt el is küldték az iskolából. Idős vagy ma már nem élő emberek elbeszéléseiből tudjuk, hogy a tanítók többféle módszert bevetettek tanítványaik magyarosításához. A magyarul nem, vagy csak alig tudó gyermekek iskolába jövet-menet nem beszélhettek horvátul. Akiről kiderült, hogy mégis megtette, másnap számfűtet ragasztottak rá az iskolában. A tanító bácsi kérdésére: „Mik vagytok, ti, gyerekek? – Mink tanító bácsi vagyunk horvátok” válasz következménye verés volt mindaddig, amíg meg nem tanulták a helyes választ: „magyarok vagyunk”. A testnevelési órák gimnasztikai gyakorlatait az alábbi dalocskára végezték még a második világháborút követően is:

*„Sorba felállni kismagyarok
Lökni előre karotok
Fejed előre, hátra vágd
Állj egyenesen, mint a nád stb.”*

Sajnos a horvát nemzetiség lakta Muramentén 1950-ig összesen 4 olyan tanító dolgozott, aki a térségben született. Albeck Gyula és Szirovecz István tótszentmártoni, Szőke István és Kovács Dezső murakeresztúri tanítók. Közülük Albeck és Szirovecz volt horvát ajkú, a másik kettő csak itt született. Volt egy pár horvát anyanyelvű, s voltak néhányan, akik tudtak horvátul. 1946-ban kiderült, hogy Fityeházon kívül (Bajcsáról nem tudunk) valamennyi település iskolájában volt olyan tanító, akivel meg lehetett volna kezdeni, vagy rövid időre meg is kezdték a horvát nyelv oktatását.

Tankönyvek, taneszközök

A vizsgált időszakban a Mura menti nemzetiségi vidéken csak Tótszentmártonban és Tótszerdahelyen volt horvát nyelvű oktatás. Sajnos még ezekben az iskolákban sem volt horvát nyelvű tankönyv, sőt, evangéliumos könyvön és a horvát nyelvű egyházi beszédeken kívül semmilyen horvát nyelvű könyv nem akadt sem a községekben, sem az iskolákban. A kimutatásokról szóló jelentések, a leltárok ezt bizonyítják. Igaz, a magyar nyelvű tankönyvekből is csak 1-1 példány volt található az intézményekben. Az is nagyon érdekes kérdés, hogy vajon a tótszentmártoni és tótszerdahelyi római katolikus iskolákban mit tanítottak, illetve tanultak horvátul, merthogy a tantárgyak felsorolásában ez nem szerepelt.

⁶⁶ ZML Tanfelügyelőségi Iratok 410/1946. Semjénháza.

⁶⁷ ZML Tanfelügyelői Iktató 1869–1871.

⁶⁸ Tótszentmárton Plébánia Hivatal Irattára.

⁶⁹ ZML Tanfelügyelői Iratok.

⁷⁰ Ua.

⁷¹ Ua.

Pedig voltak muraközi horvát nyelven íródott könyvek, amelyeket a muraközi horvát-ságban használtak, s amelyek tökéletesen megfeleltek volna a Muramente iskoláiban is, hiszen a folyó bal és jobb partján egyaránt „kaj” horvát népcsoport élt, s ugyanazt a nyelvet beszélte. 1870-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter arra kérte levélben Zala vármegye tanfelügyelőjét, hogy alkalmas és szakképzett egyéneket keressen, akik az iskolai tankönyveket horvát nyelvre fordítják.⁷² A fordítást Liszák Ferenc ügyvéd végezte, a korrektúrát Molnár Elek, a csáktornyai iskolaszék elnöke.⁷³ 1872-ben miniszteri jelentést kért a megye tanfelügyelőjétől arról, hogy vajon Kolics Ferenc horvát nyelvű vezérkönyve érdemes volt-e a tanítók közötti kiosztásra, s arról, hogy hány példány kellett belőle?⁷⁴ Az Országos Tankönyvtár birtokában Budapesten jó néhány horvát nyelvű tankönyv található. Ezek között vannak olyanok, amelyek irodalmi horvát nyelven íródtak, az ország horvát nemzetiségű gyermekeinek, az elemi iskolákba:

Például: Povest 1880. évi kiadás (Történelem)

Zemljopis 1880. (Földrajz)

Pocetnica, citanka 1855. (Olvasókönyv kezdőknek)

Prirodopis 1880. (Természetről)

Mivel a mura menti horvát népcsoport muraközi horvát nyelven beszélt (és beszél ma is) – ami sokszor eltér az irodalmi nyelvtől –, ezek a tankönyvek nem feleltek volna meg teljes mértékben az itteni tanulóknak. 1948-ban, amikor is a horvátot bevezették az iskoláinkban, ugyanez a probléma jelentkezett. A tankönyvek irodalmi nyelven íródtak, a szülők és gyermekeik muraközi „kaj” horvát tájnyelven beszéltek.

Voltak ugyanakkor – s a Tankönyvtárban most is megtalálhatók – muraközi nyelven íródott tankönyvek is, melyeknek nyelvét a gyermekek teljesen megértették volna.

Népiskolai olvasókönyv jelent meg az I–IV. évfolyamoknak 1893-ban és 1896-ban; Kis katekizmus 1901-ben. Sőt, a tanítóknak 1881-ben Csáktornyán egy horvát nyelvtankönyvet adtak ki a szerző alábbi előszavával: „Hazánk több megyéjében részint vidékenként tömegesen, részint elszórtan számos horvátajkú honfitársunk él. A velök való érintkezés megkönynyebbitése, a magyarosítás ügyének előmozdítása bírtak engem horvát nyelvtanom megírására. E körülmények késztettek arra, hogy tekintettel legyek e nép nyelvére is, hogy oly nyelvtani alakokat és szavakat is megismertessek, melyek az irodalmi horvát nyelvtől eltérőleg a nép által használtak. Ajánlom azért munkámat első sorban azon tanítóknak, jegyzőknek, lelkészeknek, megyei és állami tisztviselőknek, továbbá mindazoknak, akik hitvatást éreznek magukban horvát, vagy más délszláv nyelvet beszélők közt működni!”⁷⁵

A felsorolt könyvekből a Muramente nyolc iskolája közül egyikben sem volt egy sem. Csak a megye Murán túli részén használták azokat, tanítottak, tanultak belőlük, a Mura bal partján élő horvát gyermekeknél senki sem tartotta ezt szükségesnek. Magyar nyelvű tankönyv is kevés volt az iskolákban, a vezérkönyvet igyekeztek a tantestületek beszerezni. *A Vezérkönyv a 3. tornaóra fölhasználásához* című 1933-ban megjelent könyv bevezetésében a szerző – Vargha Sándor – a következőket írta:

⁷² ZML Tanfelügyelői Iktató 1870.11011. sz.

⁷³ Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig.

⁷⁴ ZML Tanfelügyelői Iktató 1869–1872.1921/1872.

⁷⁵ Margittai József: *Horvát nyelvtan tankönyvül és magánhasználatra.*

„Kedves Kartársaim!

Amidőn e kis könyvecskét útnak indítom, úgy érzem, hogy téglák ezreit és százezreit hordom össze ahhoz az épülethez, melynek neve Nagymagyarország. Azonban az épülethez nem csak téglákra, hanem építőkre is van szükség. Az építők Ti vagytok, minden nemzeti ideáért szorgalmasan dolgozó Magyar Tanítók. Ti vagytok a magyar izzóparázs, mely nemzetek igazságáért, ha kell, lángra gyújtja a világot. Ti vagytok az első vihar, mely a fajok vérvével megszentelt Kárpátok bérceiről a mélységbe taszít mindent, mely nemzeteknek oly sok szenvedést okozott. Ti vagytok a nemzeti éter hullámai, hogy bejáratok minden magyar szívet s előkészítétek azt a nagy leszámolásra. Éljen lelketekben az a tudat, Hogy a Ti kezetekben van letéve egy sokat szenvedett nemzet sorsa. Munkátokért érjen elismerés, vagy mellőzés, örhehelyeiken csak egy gondolat vezessen: Mindent a Hazáért! Nemzetünk legdrágább kincse van kezetekre bízva s tegyetek meg ezzel mindent, hogy rajtuk keresztül biztosíthassátok a szebb, boldogabb magyar jövődőt.”⁷⁶

Érdeemes volt egy kicsit bepillantani a korabeli zalai sajtóba is. Az újságok íásaikkal erősen befolyásolták a közvéleményt, a közgondolkodást. Az 1860-as évek a kiegyezés előszelében, békés egymás mellett élésben teltek. A *Zala–Somogyi Közlöny* 1862-ben a Zala vármegye kistükre című cikkben arról írt, hogy a megye lakossága „mind egymást ölelve, egy atyafiságban” élt. „Holott magyar, horvát-tót, zsidó és német többféle – s hitben fél egy istenséget.”⁷⁷ A múlt század nyolcvanas éveiben és ebben a században a harmincas évek elején felerősödött a nacionalizmus. A *Zalamegye* című folyóirat 1882-ben, a 9. számban a „Még egy szó a magyarosodás kérdéséhez” című vezércikkben foglalkozott a magyarosodás kérdésével: „hogy végre elmondhassuk: egy nyelv s egy nemzet virul e hazán, s ez a magyar... vállvetett erővel és kitartó szorgalommal kell a magyarosodás terjedésén munkálkodnunk”.⁷⁸ Nagykanizsán névmagyarosító társaság alakult az 1880-as években. A társaság 1882. évi évkönyve a névmagyarosításról adott hasznos felvilágosítást. A *Zalamegye* folyóirat egész terjedelmében közölte a közleményt. Sőt, a névmagyarosítók nevét és számát is a megyében és országosan is.⁷⁹ A Mura menti horvát-ság ekkor még nem magyarosította a nevét. A térséget a két világháború között érte el a névmagyarosítási hullám. Lelkes muraközi tanügybarát a lap hasábjain évenként 100 Ft-ot ajánlott fel azoknak a tanulóknak, akik a magyar nyelv előmenetelében a legjobb eredményt érték el.⁸⁰ A hatalom beolvasztó politikája az 1930-as évek Magyarországon újra felerősödött. A Nagykanizsán megjelenő *Zalai Közlöny* című újság akkori írásai is ezt tükrözik. 1932-ben a belügyminiszter a névmagyarosítási ügyekről szóló belügyi tárca legközelebbi teendőiről szóló nyilatkozatában.⁸¹ Gömbös Gyula Miskolcon arról beszélt, hogy „egységes nemzetet kell megteremtenünk – mindenkit rendszerbe foglalni.”⁸² A miniszterelnök felszólalt az Országos Tanítószövetség nagygyűlésén, szintén 1932-ben. A

⁷⁶ Vargha Sándor: *Vezérkönyv a 3. tornaóra fölhasználásához*

⁷⁷ *Zala-Somogyi Közlöny* 1862. 6. szám

⁷⁸ *Zalamegye* 1882. . évf. 9. sz.

⁷⁹ Ua. 11. sz.

⁸⁰ Ua. 1885. IV. évf. 42. sz.

⁸¹ *Zalai Közlöny* 72. évf. 281. sz.

⁸² Ua. 265. sz.

⁸³ Ua. 294. sz.

tanító kötelességét így fogalmazta meg: „a jövő magyar nemzedékének igazi nevelője legyen, olyan intranszigenz magyarokat neveljen, akik tudnak lelkesedni, hevülni és szenvedni is, ha kell”. A szavakat nagy éljenzéssel fogadták a tanítók.⁸³

A hivatalos országos és megyei politika képviselői, a tanfelügyelők, egyházi méltóságok, valamint a helyi végrehajtók: az iskolaszékek, a tanítók zavaró tényezőnek tartották a másságot, nem tudták tolerálni azt.

Az természetes dolog, hogy az ország nyelvét, amelyben élünk, minden állampolgárnak el kell sajátítania, meg kell tanulnia. De fel kell-e ehhez áldozni a nemzetiségi anyanyelvet? Természetesen nem. Kin múltott? Kik tehettek volna azért, hogy megőrizzük, hogy megmaradjon? Az iskolaszékeket más helyről jött magyar anyanyelvű emberek irányították. A hozzájuk választott „remegő tollú” egyszerű horvát emberek megtiszteltetésnek vették, hogy közéjük kerülhettek, s megpróbálták megfelelni. Azzal, hogy horvátságukat háttérbe szorították. A tanítók is meg akartak felelni a követelményeknek, melyek között a horvát nyelv ápolása nem szerepelt. S ha igen, akkor kényszer volt. Talán, ha ki-nevelődött volna a Mura mentén a saját értelmiség, akinek belülről fájt volna mindaz, ami veszendőben volt; s kis népét irányítva, vezetve tett volna ellene. De sajnos, ez nem történt meg. 1941-ben a 9470 lakosból 12 főnek (0, 1%) volt felsőfokú végzettsége, s középiskolai is csak 48-nak (0,5%).⁸⁴

⁸⁴ A magyar korona országaiban végrehajtott népszámlálások eredményei – Községsoros kötetek, 1941.

Schell Csilla

**Tradíció és kontinuitás.
Gondolatok a bukovinai székelyek kultúrájáról**

**Tradition and Continuity – Thoughts on the Culture
of the Székely in Bukovina**

The ethnic patterns of the Völgység in the Bonyhád district fundamentally changed with the German-Székely exchange of population after World War II. Its inhabitants have grown more conscious of their ethnic roots during the past ten years. The process of cultural self-organisation and the demand for the discovery of the family's course of life have both come to the fore.

A népcsoportok második világháború alatti és utáni migrációja, elüzetése és vándorlása Európában sokhelyütt, így Magyarországon is, új etnikai összetételű régiókat eredményezett, és átszervezte azokat nemcsak gazdasági és politikai, hanem néprajzi-kulturális tekintetben is. A nagy népességmozgások részét képezte a távoli Bukovinából – több, hosszabb-rövidebb ideig tartó ideiglenes elhelyezés, tartózkodás után – Magyarország déli megyéibe telepített bukovinai székelyek hányattatása is.

A migráció sokoldalú, bonyolult folyamatának összképét csak az utóbbi időkben, a levéltári adatok elemzésének birtokában lehetett megrajzolni. S bár Tóth Ágnes a második világháborút követő magyarországi migrációs folyamatokat tárgyaló művében a bukovinai székelyek letelepítésének etno-, párt- és földpolitikai összefüggéseit részletesen bemutatja, egy a bukovinai székelyek áttelepülésének és integrációjának történetét feldolgozó munka mind a mai napig nem született meg.¹

A vegyes etnikumú Völgység volt a második világháború után az a régió, amelynek az etnikai térképe a népességcsere által mondhatni gyökeresen átíródott. „A változások itt voltak a legmélyebbek, a bonyhádi járás – az ország legnagyobb egy tömbben élő német kisebbségi területe – bocsátotta ki kényszerűségből a legmagasabb arányban német lakóit. Helyükre viszonylag koncentráltan telepedtek a bukovinai székelyek, az 1949-es népszámlálás utáni megyei adatsor szerint mintegy 10 000 fős létszámmal.”² A megérkezők

¹ Ágnes Tóth, *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch–ungarischer Bevölkerungsaustausch*, Oldenburg 2001. (A német nyelvű kiadás alapja az első magyar nyelvű kiadás: Tóth Ágnes, *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*, Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltár 1993.)

Sokatmondó az is, hogy – mint ahogy az utóbb e munka német nyelvű változatának előszavában Gerhard Seewann német történész szavá teszi – Tóth Ágnes publikációjának első, magyar nyelvű kiadása a „Századok” című folyóirat recenzense tollából azt a kritikát kapta, hogy a többszörös telepítést elszenvedett bukovinai székelyekkel szemben nem tanúsít elég empátiát. – Tóth, 2001. 12.

² Szóts Zoltán, A bukovinai székelyek migrációjának kérdőíves vizsgálata. In: Szita László / Szóts Zoltán (szerk.), *A Völgység huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok*, Bonyhád 2001, 143.

elhelyezése és ellátása, mint ahogy újabb vizsgálatok részletesen bemutatták, részben a helyi németek vagyonek Kobzásaival járt együtt.³ Ennek a székely népességcsoport számára (is) demoralizáló hatása volt. Az események során új etnikai összetételű kistérség keletkezett, amely saját „keletkezéstörténetét” máról holnapra nem tudta „elfelejteni”. A közösségek képződéséhez szükséges szolidaritás érzetét a kollektív bűnösség közösségeket mérgező ideológiáján kívül a déli megyékben működő Bodor György ellentmondásos telepítő tevékenysége is befolyásolta. Bodor – aki a németek elűzését még 1975-ben (!) megjelent visszaemlékezésében is egyfajta igazságtételnek tekintette – Hidason kifejezetten azon megfontolásból telepített le református székelyeket, mert a második világháború előtt a református magyarság itt visszaszorult.⁴ Ezzel bizonyos fokig konzerválta a Hidason kiéleződött, a német térhódítással és a magyarok fogyatkozásával kapcsolatos küzdelmet, amely már az első világháború előtt – akaratlanul – országos „hírnévre” tett szert. Nem csoda tehát, ha előítéletek rögződtek meg, valamint hogy a bukovinai székelyeknek „meg kellett küzdenie a helyi lakosság előítéletével és ellenszenvével”, amelyet „elsősorban a telepítés módja váltott ki”. Ez azt eredményezte, hogy „jómódú környezetben a székely fogalma még hosszú ideig a szegénységet jelentette.”⁵

A bukovinai székelyek települési és integrációs története a szocializmus évtizedeiben teljesen feldolgozatlan maradt – mint ahogy a sváboké is –, és „kiszorult” a társadalmi köztudatból: A szocializmusban mindenki egységesen beilleszkedettnek számított, és hivatalosan persze nem létezhetek etnikai problémák sem. Mindazonáltal – és ez a tény jól illeszkedik a szocializmus ellentmondásos profiljához – a bukovinai székelyek népkultúrája éppen a felerősödő folklórmozgalomnak köszönhetően a magyar népi kultúra és a hagyományápolás gyakorlatának eminens mintapéldájává vált.

Jelen tanulmányban nem elsősorban a bukovinai székelyek kulturális hagyományait, hanem ezeknek a közösség mindennapjaiban való jelenlétét, s ezeknek a hagyományoknak a magyar társadalmi köztudatba való „lehívását” vizsgáljuk. A fő kérdés az, hogy mely időpontban, hogyan látták, transzportálták (és talán funkcionalizálták) a bukovinai székelyek hagyományos kultúráját, és ez hogyan változott meg a második világháború után? Valamint: hogyan változott meg a bukovinai székelyek önképe, és milyen szerepet játszott ebben az államilag támogatott és részben irányított folklór és népművészeti mozgalom, s nem utolsósorban a néprajztudomány? Végül annak a vizsgálata is fontos lenne, hogy milyen kulturális kölcsönhatásokra került sor a környezettel, például a szomszédos németekkel? Bár ehelyütt a fölvetett kérdések részletes kifejtésére – terjedelmi korlátok, s még inkább kutatási eredmények hiányában – nem vállalkozhatunk, meggyőződésünk, hogy az itt megadott támpontok is érdekes összefüggéseket világíthatnak meg, s nemcsak a bukovinai székelyek népcsoportja, de a magyar társadalom népkultúra-értelmezése, a

³ Ld. utóbb: Krisztina Kaltenecker, *Das Dilemma der massenhaften oder vollständigen Zwangsaussiedlung der Deutschen aus Ungarn. Die Entstehungsgeschichte der Regierungsverordnung Nr. 12.330 / 1945*, in: *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* [Német és kelet-európai néprajzi évkönyv], 44 (2001), 35–97, ld. 46ff.

⁴ Solymár Imre, „Hidas akkor szimbólummá vált”. Egy politikai jelkép magyarok és svábok együttélésében, a bukovinai székelyek letelepítésében, 92. in: Szita László–Szóts Zoltán (Szerk.), *A Völgyesség két évszázada*, Bonyhád, 1991. 85–103.

⁵ A. Sajti Enikő, *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941*. Budapest, 1984. 31. [MEK-01275, Az oldalszámok a Magyar Elektronikus Könyvtár oldalszámozását veszik alapul.]

bukovinai székelyek kultúrájának a magyar társadalmi tudatban való reprezentációja szempontjából is.

A „nyelvszigeti magyarság” („Sprachinselungarn”)⁶

A bukovinai székelyek hagyományos kultúrája iránti érdeklődés több fázisban már a 19. században, a nyelvsziget „felfedezése” idején megnyilvánult, de – ahogy Makkai Béla írta – asszimilációjuk megakadályozása igazán az első világháború előtti évtizedekben „a nemzeti önbecsülés aspektusából kapott különleges hangsúlyt”, ugyanis a bukovinai székelyek „távlatilag elkerülhetetlen beolvadásának feltartóztatásától [...] a Szent István-i Birodalom »államalkotó« nemzetének erkölcsi gyarapodását lehetett kalkulálni.”⁷ Ezen összefüggések vizsgálata persze nem (csak) a néprajz feladata. Ami a néprajzot érdekli, az az, hogy milyen szerep jutott ebben a bukovinai székelyek kultúrájának.

Réső Ensel Sándornak a 19. század második felében a magyar népszokásokról megjelent munkájában is található rövid leírást a bukovinai székelyekről.⁸ Réső Göndöcs Lajost idézi, aki mint szorgalmas és ügyes kezű népet írta le őket. Az 1861-es, a *Pester Lloyd*-beli és a *Temesvárer Zeitung*-beli források szerint:

„obwohl vom eigentlichen Vaterlande weit entfernt und dem rumänischen Einflusse sehr preisgegeben, dennoch [sind die Bukowiner Szekler] bemüht, das vom Stammlande Mitgebrachte, als: Sprache, Gebräuche, Sitte u.s.w. zu erhalten und zu

⁶ A „nyelvszigeti magyarság” kifejezése tükörfordítás és egyben szójáték, amely a „nyelvszigeti némettség” fogalmát, a német néprajz egy időben gyakran használt terminus technicusára igyekszik reflektálni. A nyelvszigeti némettség (ném. „*Sprachinseldeutsche*”) azokat a keleti területeken élő német népcsoportokat jelöli meg, amelyek nyelvüket (dialektusukat) és népkultúrájukat a több évszázados bevándorlás után is meg tudták tartani – mint kisebb-nagyobb nyelvi és kulturális „szigetek” (ném. „*Insel*”). A két világháború között azonban az ezt a területet megcélzó néprajzi kutatás ideológiai töltete a '30-as években egyre erősödött, s mindinkább hajlott rá, hogy ezekben a keleti bástyákban egy archaikus, tiszta, rurális népkultúra letéteményesét lássa, míg végül egy agresszív ideológia szellemében és szolgálatában már magasabb rendű kulturális szigetekről beszélt, s élesen szembe állította őket a környező idegen nyelvű, primitívebbnek titulált kultúrával („*fremdvölkische Umwelt*”), valamint kiszorította látóköréből azokat az elemeket, amelyek kulturális kölcsönhatás vagy keveredés eredményei voltak. Mindazonáltal éppen elsősorban ennek a néprajzi ágnak a konzekvens kritikája hozta meg a német néprajz számára a gyökeresen új irányt megjelölő impulzusokat (ném. „*Interethnik*”). A nyelvszigeti némettség néprajzában kritikájához ld.: Ingeborg Weber-Kellermann, *Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde”, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 62 (1959), 19–47, uő.: *Probleme interethnischer Forschungen in Südosteuropa, Ethnologia Europaea* 1 (1967), 218–231, valamint uő.: *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften*, Stuttgart 1969, 68. és 89.

⁷ Makkai Béla, *Magyarság-gondozás Bukovinában, Kisebbségkutatás* 9 (2000), 3, 15. [az elektronikusan tárolt változat oldalszámozása].

⁸ Réső Ensel Sándor, *Magyar népszokások* [Az 1867-ben megjelent kötet reprintkiadás], Budapest, 2000. 96.

*pflegen. [...] Die Race [habe sich] so rein national erhalten, da man in jeden Sprossen der Colonie auf den ersten Blick den Ungarn erkennt.*⁹

A katolikus pap Druzbáczy pedig, aki az 1860-as években a nyomorúságos gazdasági helyzet és éhínség orvoslása céljából számos felhívást írt, a székelyfalvak lakóiról egyenesen mint „igazi magyarokról”, mint „Attila tiszta sarjairól” beszélt. A későbbiekben több hasonló, a figyelmet a bukovinai székelyekre irányító – a magyar patriotizmust a gazdasági szükség enyhítése céljából felébreszteni kívánó – segélyt kérő írás született, amelyek szerzői „Magyarhon lelkes fiaihoz és leányaihoz” apelláltak.¹⁰ Ezeknek a publicisztikáknak egyes emocionalizáló célzattal megfestett képei és toposzai – amelyek nem mentesek a túlzásoktól sem, pl. hogy a bukovinai székelyek „idegent községükben nem tűrnek,¹¹ – azonban megragadnak a társadalmi köztudatban, és még sokáig fogják kísérni a bukovinai székelyeket.

Az 1870-es években, amikor úgymond egy csapásra felismerik bennük a „keleti testvéreket”, a politikai figyelem előterébe kerülnek, nem utolsósorban azért, hogy ügyükben jelentős közéleti személyiségek – így Jókai Mór, aki a *Hon* hasábjain cikksorozatot ír a bukovinai székelyekről, s egyhelyütt azzal az érdekes hasonlattal él, hogy a bukovinai székelyek ugyanolyan fontosak a magyarok számára, mint a baltikumi németek a németek számára – emelik fel a hangjukat. Az a szerep, amit a bukovinai székelyek a politikai köztudatban játszottak, többek között Mihály László parlamenti képviselő 1877-es „millenniumi ötlete” révén ragadható meg. Eszerint a székelyek Pusztaszerre való telepítése egy a honfoglalás emlékét megfelelően méltató aktus lehetne. A történész Szádeczky Lajos is szítja a *Pesti Napló*-ban az 1883-ban keresztülvitt al-dunai telepítés kapcsán a hangulatot, amikor „hontalanságban sýnyló elszakadt véreink”-ről beszél.¹² És az sem véletlen – írja A. Sajti –, hogy „éppen a harmincas évek közepének, végének történetírása, publicisztikája fedezte fel ismét az »erkölcsös, szapora« bukovinai székelyeket.”¹³ Ezzel arra az „egyke-diskurzusra” céloz, amely a magyarság fenyegető eltűnését tárgyalta, s amelyre éppen a többnemzetiségű Hidas falu a szembeszökő példa. A hidasi „elnémult harang” a fogyatkozó magyarság közismert toposzává vált.¹⁴

⁹ „bár a [bukovinai székelyek] az anyaországtól messze elszakadtak és a román befolyásnak erősen ki vannak szolgáltatva, mégis azon fáradoznak, hogy az eredeti hazájukból magukkal hozott nyelvüket és szokásaikat, stb. fenntartsák és ápolják. [...] Fajuk olyan tisztán fennmaradt, hogy a kolónia mindegyik sarjában első pillantásra felismerjük a magyart.” Foki Ibolya–Solymár Imre–Szóts Zoltán, *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Szekszárd, 2000. 118.

¹⁰ Bíró Mózes andrásfalvi református pap kérvénye, in: Foki–Solymár–Szóts, i.m. 2000. 136.

¹¹ Uo., 125.

¹² A. Sajti, 1984. 3.

¹³ A. Sajti, 1984. 5.

¹⁴ 1934 májusában ünnepi református magyar istentiszteletet tartottak a hidasi templomban, mert azután a már hosszabb ideje használaton kívül lévő templomot átadták – a református pap és tanító kérésére – a helyi német református ifjúságnak. A korabeli sajtó részben erősen emocionalizált stílusban cikkezett a „szomorú szenzációról”, és megfelelően tudósított az „Egyke miatt kipuszult Hidas község magyar templomának” búcsúztatásáról. Solymár, 1991. 88.

Exponált népkultúra, exponált történelmi tudat

A bukovinai székelyek Magyarországra való letelepítése után a néprajzosok számára azonnal világossá vált, hogy itt egy különleges kutatási esély tárult fel, amire 1947-ben Ortutay Gyula programatikus írásban hívta fel a figyelmet. Ortutay meglátta, hogy „a bukovinai magyarság hazatelepítése egyedülálló alkalmat ad a magyar néprajz tudományának olyan megfigyelésekre, amelyekre eddig nem adódott, s ezután is aligha adódik mód”. Ez főként abban áll, hogy a kutatás megfigyelhet „olyan általánosabb etnológiai érdekű törvényszerűségeket [...], mint az etnikai csoportok találkozása, hatásátvétel, kiegyenlítődség, hatásátsugárzás.”¹⁵ Ortutay progresszív iránymutatásának – mint ahogy Andrásfalvy Bertalan még 1973-ban is megállapította –, elsősorban az anyag felhalmozását illetően akadtak követői, a kiegyenlítődségi és átvételi folyamatok kutatásának azonban jóval kevesebb figyelmet szenteltek. Nem érdektelen az sem, hogy Ortutay a magyar néprajz tudományának azon felelősségéről is beszélt, amelynek egyúttal „alkalma lenne a csángókkal szembeni mulasztásait [is] pótolni”.

Mindazonáltal nagy anyagmennyiség gyűlt össze a hagyományos néprajzi kánon területein – a sort már Kodály Zoltán megkezdte.¹⁶ Feltűnő azonban, hogy ezeknél a vizsgálatoknál több ízben előtérbe kerültek az elszigeteltség által keletkezett egyfajta elütő vonások, a sajátosság, visszamaradottság és konzervativizmus nyomai. Dégh Linda kakasdi gyűjtésen alapuló kötete, amely a mesekutatás jelentős dokumentációja,¹⁷ a bukovinaiak letelepítéséhez időben közel keletkezett. Benyomásait így foglalja össze a számára szembezőkően sajátosságos kultúráról:

„In den Szekler Siedlungen in Transdanubien fällt dem Forscher sofort die eigentümliche Kultur dieses Volkes auf, die Pflege der Tradition und die verhältnismäßig große Rückständigkeit gegenüber den anderen ethnischen Gruppen des Ungarns. Dieser Eindruck ist gerade bei den Andrásfalvern besonders stark; bereits unter den fünf bukowinischen Dörfern zählten sie zu den ‚zurückgebliebensten‘ und sie haben von den umgesiedelten Bewohnern dieser Dörfer die am meisten charakteristischen kulturellen Merkmale bewahrt.”¹⁸

Belényesy Márta a bukovinai székelyek tánc kultúrájáról írt monográfiát, s tanulmánya elején leszögezi e nép „nagyfokú hajlamosságát a konzervativizmusra és a tradicionalizmusra”, valamint hogy a bukovinai székelyek esetében olyan kultúrával van dolgunk,

¹⁵ Andrásfalvy Bertalan, A bukovinai székelyek kultúrájáról. in: Ortutay Gyula (Főszerk.), *Népi kultúra – népi társadalom*. 7. köt. Budapest. 1973. 8.

¹⁶ Uo., 7.

¹⁷ Linda Dégh, *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft*. Dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung, Berlin. 1962.

¹⁸ „A dunántúli székely településekben a kutatóknak azonnal feltűnik e népcsoport sajátos kultúrája, a hagyomány ápolása és a viszonylag nagy elmaradottság a magyarság más etnikai csoportjaival szemben Ez a benyomás főként az andrásfalviaknál különösen erős; az öt bukovinai falu közül is ők számítottak a ‚legvisszamaradottabbak‘ közé és ők őrizték meg az áttelepített falvak közül a legjellemzőbb kulturális vonásokat.” Dégh, 1962. 39.

„amely a vér szerinti kötelékek ápolása tekintetében – akár rokoni, akár tágabb etnikus kapcsolatok vonatkozásában – mélyen a feudalizmusban gyökerezik és így szállt tovább apáról fiúra.”¹⁹ A „keservesek” funkcióját elemző Andrásfalvy Bertalan álláspontja is az, hogy „egyetlen magyar népcsoportot sem találunk, amelyben csak megközelítően hasonló fokon élne a népcsoport különvalóságának és történetének tudata”, valamint reflektálja különleges „népi-nemzeti tudatukat” is.²⁰ Egységesnek tűnik a kutatók véleménye a bukovinai székelyek kifejezett történelmi (ön)tudatát illetően is. Ennek a történelmi önképnek a legfontosabb toposza az immár egyfajta mitikus vonásokat is felmutató történelmi esemény, a „mádéfalvi veszedelem”, amely a csoport kommemoratív emlékezetében mint kollektív trauma máig is talán a legfontosabb helyet foglalja el. Ezenfelül még igen fontosnak tűnnek a „székely szabadság” és a „székely összetartás” toposzai. Utóbbiakat Dégh Linda terepgyakorlata során nyert tapasztalatai alapján így írja le:

„Die charakteristischen Merkmale des gemeinschaftlichen Zusammenhaltens treten bei der in Transdanubien angesiedelten Volksgruppe umso deutlicher zutage, als sie sich von der Bildung der fremden Umgebung stark abhebt, wenn sie auch dieselbe Sprache spricht. Die ansässige und die angesiedelte Bevölkerung gehören zu verschiedenen ethnischen Gruppen, die Szekler werden als zurückgeblieben betrachtet, weshalb sie ihren Gemeinschaftsgeist – die Einheit der Szekler, die Einheit der Verwandtschaft – um so stärker betonen. Die Elemente der ‚Szekler Freiheit‘ sind bis in die Gegenwart im Bewusstsein der Szekler Volksgruppe lebendig geblieben. So halten sich die heutigen Kakasder für die Nachkommen eines privilegierten Soldatenvolkes und sind dementsprechend stolz.”²¹

Némely, Bukovinából „magukkal hozott” szokás, mint pl. a betlehemezés Kakasdon és Izményben („*andrásfalvi bötlehemezés*”) országos hírnévre tett szert, és nemcsak hogy magára vonta a néprajztudomány figyelmét,²² hanem éppen e figyelem és méltatás során, ezen visszacsatolás révén (is) tovább erősödött. A bukovinai székelyek képviseltetik magukat a tárgyi népművészet műfajaiban is: Balázs-Kovács Sándor utal pl. a székely fafaragók a Völgységben betöltött szerepére.²³ A legérdekesebbnek ehelyütt azonban számunkra a hagyományápolás „színpadi” formái tűnnek. Nagy szerepet játszott ezeknél

¹⁹ Belényesy Márta, *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*, Budapest, 1958.

²⁰ Andrásfalvy, 1973. 18.

²¹ „A dunántúli népcsoport közösségi összetartásának legjellemzőbb vonásai annál inkább kirajzolódnak, miután idegen környezetüktől műveltségük tekintetében elütnek, még ha ugyanazt a nyelvet beszélik is. A helybeli és a betelepült lakosság etnikailag különböző népcsoportokhoz tartoznak, a székelyek elmaradottnak számítanak, ami miatt a közösségi szellemet – a székely egységet, a rokonság egységét – annál inkább hangsúlyozzák. A ‚székely szabadság’ elemei a székely népcsoport tudatában máig elevenen élnek. Így a mai kakasdiak egy kiváltságos katonanép utódainak tartják magukat és ennek megfelelően büszkék.” Dégh, 1962. 39.

²² Vö. többek között: Dömötör Tekla, *Régi és mai magyar népszokások*. Budapest. 1986. 14. és 101.; uő.: (Szerk.), *Népszokás, néphit, népi vallásosság (Magyar Néprajz, 8. köt.)*. Budapest. 1990. 233.

²³ Balázs-Kovács Sándor, *Etnikumok és a tárgyalkotó népművészet a Völgységben 1945 után – Népművészettől a népi iparművészetig*. in: Szita-Szöts, 2001. 137.

olyan csoportok megalapítása, mint pl. a „Kakasdi Hagyományörző Együttes” (1972), amely évtizedekig vállalta műsorok betanulását és előadását.²⁴ Ezen csoportok és a székely pávakörök az országosan is felerősödő folklórmozgalom részeivé váltak. Terjedésükben nem kis szerepe volt a nagy nézettségű „Röpülj, páva” televíziós rendezvényesorozat tömegkommunikációs hatásának, amely országos hírnevet szerzett a résztvevőknek. Ezen fórum által azonban kifejezésre jutott a pártállami kultúrpolitika „igenlése” is. Amikor 1978-ban egy székely csoport ért el első helyezést, éppen a modern tömegkommunikáció biztosította a bukovinai székelyek számára, hogy mint a hagyományos kultúráját híven őrző népcsoport – ismét – a nemzeti kollektív emlékezet részévé váljanak.

Történelmi kontinuitás és hagyományápolás mint identitásképző tényezők

A bukovinai székelyek sorsa és történelme – főként ami a völgyeségi régiót illeti – máig érdeklődésre tarthat és tart számot.²⁵ A történelmi önreflexió ebben a sokat megélt régióban az identitásképződés folyamatában fontos tényező, – ahol a bonyhádi polgármester szavaival élve – „az új folyamatosság megteremtője a német–magyar–zsidó mozaik, a dimbes-dombos vidék emberi közösségei.”²⁶

Az etnikai gyökerek tudatosulása mind a székelyeknél, mind pedig a magyarországi németeknél a rendszerváltást követően erősödő tendenciát mutat. Előtérbe került a régió történelmi önazonosulása a nyilvánosság, a kulturális önszerveződés síkján, és intenzívebbé vált a személyes, családi történelem feldolgozása is. Ebben a folyamatban továbbra is fontos szerepet játszik a tradíció, a népkultúra és ezek hangsúlyozott kontinuitása. Számos regionális és országos folklórtalálkozót szerveznek, ezen alkalmak, lehetőségek a hagyomány megélésének kijelölt helyeivé válnak.

Az ismert székely hagyományápoló Kóka Rozália egy beszédében a következőket mondta:

„Mi, akik már itthon Magyarországon születtünk, csak sejtjük, hogy „otthon-Bukovinában” mit jelent anyáinknak, apáinknak. Mi, akik itthon születtünk, ha arra felé vet szerencsénk, nem kerüljük el őseink volt otthonát. Erőt meríteni megyünk oda, de bármilyen szép széles Andrásfalva utcája, bármennyire is ép még nagyapám udvarán lévő kút fehérre meszelt kávéja (csak ezek élnek túl az újraképzést), azért kétely ébredhet sokunkban, hogy mi is volt szüleinknek olyan szép benne? [...] Nekünk is szép, mert szüleink, nagyszüleink ott voltak otthon, mert ott születtek és ott voltak fiatalok [...] Akár tudatosan, akár ösztönösen visszaidézzük a mi mai világunkban az otthoni-otthon hangulatát – a mesékkel, a dalokkal, a táncokkal, a hiedelmeikkel, a szokásaikkal, vagyis az életmódjkkal –, úgy érezzük, hogy ezek fontosak számunkra. Ez annyira fontos sokunknak, hogy akár naponta végrehajtott kellemes kötelességet is

²⁴ Sebestyén Imre Dezső, Bukovinai székely hagyományörzés Kakasdon 1971–2001. Kézirat. Ehelyütt köszönöm meg szívélyesen Sebestyén Imre Dezső úrnak, hogy dokumentációját rendelkezésemre bocsátotta.

²⁵ Szóts Zoltán egy „Oral History Archívum” folyamatban lévő felépítéséről számol be, amelynek keretében mind német, mind bukovinai székely származású adatközlők életrajzát gyűjtik össze. – Szóts, 2001. in: Szita–Szóts 2001. 143–147.

²⁶ Szita–Szóts, 1991. Oroszki István polgármester előszava. 5.

*jelent sokunknak annak segítése, támogatása, hogy a fiatalok hagyományörző együttesek munkájába kapcsolódva ismerjék meg – még ha felvett szerepként gyakorolják is –, legyen egyénileg kialakult „Andrásfalva-élményük”, vagyis egy csepp bukovinai székelly tudatuk.*²⁷

A fenti idézet is jól szemlélteti a már nem a Bukovinában született generáció érzelmi kötődését az ősök otthonához, az „otthon-Bukovinához”, amely az utód megnyilvánulásában – mint a felmenőktől „örökölt”, és személyesen talán soha meg nem tapasztalt otthonkép – idézőjelbe kerül. Az itt idézett gondolatok és a beszédben felvillanó képek részben származhatnak azonban – mutatis mutandis – egész más vidékről is, pl. olyan személy tollából, aki szintén egy új országban, Németországban találta meg új hazáját. A távolra menekült – vagy ha úgy akarjuk – ugyancsak az „őshazába” visszatelepült németiség integrációját feldolgozó irodalomban számos hasonló példát találunk,²⁸ amelyek a távoli, elhagyott otthon, főként a falu iránti nosztalgiával vegyülő vágyódásról, valamint a történelem és a családi gyökerek megismerésének az egyén és a közösség számára való szükségességéről adnak számot.²⁹ Az önazonosulás fontos tényező tehát az első, a menekülést, áttelepülést átélő generáció számára. S mint ahogy láthatjuk, mind a bukovinai székelyeknél, mind a más anyanyelvű elszármazottaknál nemegyszer átöröklődik az elsőként elszármazottakat követő további generációra is. Nekik is nem egy esetben sikerül kialakítani egy, ha nem is fizikai, de mentális kötődést a család volt „otthonához”. Ezen otthon tudat ápolásának szerves része a hagyományörzés. E tekintetben a bukovinai székelyek példája nem elszigetelt jelenség, éppen ellenkezőleg, illeszkedik más nép és nemzetiségek hasonló helyzetben kialakított önreflexiók, hagyományörző módszereik sorába.

²⁷ Sebestyén, 1.

²⁸ Vö.: Elisabeth Fendl, Reisen in die verlorene Vergangenheit – Überlegungen zum „Heimwehtourismus” 46. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* [Német és kelet-európai néprajzi évkönyv] 41. (1998), 85–100.

²⁹ A régi lakóhelyhez, faluhoz való kötődés tanulságos dokumentumai a falumonográfiai, amelyek egy helység közösségének történelmét dolgozzák fel – sokszor egyúttal az elszármazott szerző nagy szorgalmáról és a volt otthon iránti erős kötődéséről tanúskodva. A freiburgi (Németország) *Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde* néprajzi intézetben a dunai sváb falumonográfiai – és közöttük magyar falvak elszármazott német községeinek – német nyelvű nagyobb gyűjteménye található.

Labodáné Lakatos Szilvia–Romsits Anita*

**Utak a cigány gyermekekhez...
Felzárkóztató programok a cigány/roma gyerekek
oktatásában**

**Bridging Programmes
in the Education of Roma Children**

Experience shows that only those Roma children are able to meet the requirements of the Hungarian educational system who receive substantial assistance both financially and intellectually. Following an analysis of learning difficulties of Roma children, the authors describe the operation of the school in Edelény as a positive example and a potential model for primary schools.

„Orbán Viktor a záolyi romák strasbourggi menekülésének kapcsán kijelentette, hogy a romák felemelkedése a tanuláson és a munkán keresztül vezet, érzékeltetve, hogy ha ezt ők is belátnák, nem lennének ilyen nehéz helyzetben. Az idevágó kutatások egy része viszont azt bizonyítja, hogy az akarat megvan a cigányokban, az iskola és a foglalkoztatási rendszer viszont sokat tesz azért, hogy se tanulni, se dolgozni ne tudjanak” (Kende, 2000).

Többek között e sorok megjelenése késztetett bennünket arra, hogy dolgozatunk témájául Magyarország legnagyobb számú „nemzeti kisebbségének”¹ egyik marginális problémakörét, az oktatást válasszuk. Közös tapasztalataink szerint az egyre növekvő lélekszámú cigány/roma² kisebbség hatalmas problémákkal küzd a többségi társadalomhoz képest,

* Labodáné Lakatos Szilvia (Pécs, 1970. 03. 21.): PTE BTK Politológia PhD-hallgató, illetve a Khetanipe a Romák Összefogásáért Egyesület elnöke. Kutatási témái: a Dél-Dunántúli Régió roma civil szervezetei, illetve a cigány kisebbségi önkormányzatiság.

Romsits Anita (Szekszárd, 1978. 10. 16.): PTE BTK Magyar–Romológia és Színház „C” szakos hallgató, valamint a Khetanipe a Romák Összefogásáért Egyesület pályázati referense és a tanulószoba-program koordinátora. Kutatási témakörei: a cigány gyermekek óvodai és általános iskolai nevelése, modellértékű intézmények a roma gyermekek oktatásában.

¹ 1997. évi XC. törvény a Magyarországi Nemzetiségek Jogairól.

² Ezen kisebbségi csoport tudvalevőleg nem egységes, éppen ezért elnevezése is „nehézes”, hiszen nem lehet, és nem is szabad ezt a csoportot csak romáknak vagy csak cigányoknak nevezni. A **roma** szó a romani nyelvből, a lovári nyelvjárásból származik, jelentése: cigány ember. Ezt a szót a tradicionális oláh cigányokra szokás használni. A beás (teknővájó) cigányok mind nyelvükben, mind pedig származásukban – fogadjuk el itt e megállapítás helyességét, megjegyezvén, hogy e tények bizonyítása még várat magára – eltérnek az oláh és a romungró cigányoktól, így „megnevezésük” is eltér; ők magukat **cigányoknak** nevezik, számukra sértő kifejezés a „roma”. Amikor tehát erről a nemzetségről beszélünk, leghelyesebb a cigány/roma elnevezést használni, ám úgy gondoljuk, hogy e kérdéskör tisztázása után egyszerűbb és elfogadhatóbb, ha mindkét kifejezést külön-külön, és nem következetesen használjuk.

annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedben (és főleg az uniós csatlakozás kapcsán) jócskán országunk érdeklődésének fókuszpontjába került.³

Nem gondoljuk, hogy a fenti idézetben állást kellene foglalnunk, célunk csupán az, hogy objektív képet adjunk néhány olyan kezdeményezésről, amely teret képes biztosítani azon romák számára, akik Magyarországon képzelnék el a jövőjüket, és olyan életet szeretnének élni, amely többre hivatott, mint amit jelenleg a roma társadalom élethelyzetéről és életstratégiáiról és jövőképének lehetőségeiről tudhatunk.

A tapasztalat azt mutatja, hogy egyelőre csak azok a cigány származású fiatalok képesek megfelelni a magyar közoktatási rendszer igényeinek, akik rengeteg külső segítséget kapnak – azaz anyagilag és szellemileg is támogatva vannak „közösségükön kívül is”. Gondolunk itt elsősorban arra, hogy a hagyományos, tradicionális cigány közösségek „másképpen működnek”, más értékeket közvetítenek; olyanokat, amelyek igen kevésbé motiválják a gyermekeket a tanulásra. Ám a motiváció hiánya csak egy a sok olyan ok közül, amely a gyerekek „alulteljesítését” implikálja.

Elsőként ezeket a problémákat szeretnénk felvázolni, majd pedig olyan stratégiákat mutatunk be, amelyek ezekre a problémákra megoldást tudtak találni – egyelőre azonban csak egy szűk réteg számára elérhető módon.

A cigány gyerekek tanulási nehézségeinek hátteréről

A rendszerváltás után a cigányok korábban sem „fényes” életszínvonalra hatalmasat zuhant. A munkaképes romák csaknem 90%-a vesztette el munkáját, s ebben elsősorban szakképzetlenségük, iskolázatlanságuk volt a fő ok. Ennek a ténynek a fényében rengeteg kutatás és vizsgálódás kezdődött, amelyek mind-mind az iskolai sikertelenségek hátterét próbálták megvilágítani. A következő eredmények születtek:

A szakirodalmat felhasználva két dimenziót különíthetünk el e kérdéskör kapcsán: a hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetet, és az eltérő családi szocializáció szempontját. (Forray R. 1999.) Ezekkel a szempontokkal sok tekintetben összefügg a pedagógusok munkája, hiszen pontosan ezekre hivatkozva magyarázzák ők maguk is cigány tanítványaik alulteljesítését az iskolában. Véleményünk szerint azonban ez sokszor csupán a felelősség áthárítása. Ezeknek a fiataloknak az iskolai élményeit, s ezáltal iskolai motivációit sokszor pontosan ezeknek a pedagógusoknak a hozzáállása, tudása, „példamutató” munkája sodorja még inkább hátrányos helyzetbe. Saját, általános iskolai tapasztalatainkat a Forray R.–Hegedűs szerzőpáros kutatásai (1998) is megerősítették. Így bátran merjük vállalni elképzeléseinket, miszerint a pedagógusok felelőssége a hátrányos szociokultúrával rendelkező gyermekek esetében még nagyobb. Odafigyelő magatartásuk-

³ Itt kell megjegyeznünk, hogy e sorok írói merőben más szociokulturális háttérben nevelkedtek. Egyikük hagyományos, tradicionális roma közösség szülöttéként találkozott az iskolában azokkal az előítéletekkel és nevelési módszerekkel, melyeket e dolgozat – néhol bevallottan subjektív módon – tárgyal. Másikuk a többségi társadalom „gyermeke”, tapasztalatait a cigány gyermekek oktatásával, valamint a cigányság általános megítélésével kapcsolatban – szűkebb és tágabb környezetében nap mint nap részt vevő megfigyelőként szerzi. E kettőség azonban reményeink szerint nem befolyásolja a dolgozat egységességét – származásunk különbözősége éppen tapasztalataink és meglátásaink hasonlóságát erősíti.

kal ők azok, akik sok tekintetben segíthetnék, illetve bizonyos szempontból akár biztosíthatnák is a cigány gyermekek „felemelkedését” a többségi társadalomba; azaz munkájuk által lehetőséget adhatnának a hátrányos helyzetben lévő cigány gyermekeknek a továbbtanulásra, s ezáltal – a nemcsak gádzsó⁴ értelemben vett – normális, boldog családi –, és biztonságos anyagi életre.

A kisebbségcentrikus megoldások a rendszerváltás óta, de főleg az utóbbi néhány évben természetesen elszaporodtak. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy Magyarország Európához kíván csatlakozni, melynek alapkövetelménye a „cigánykérdés” megoldása. Társadalmunkat minősíti az az általános, többség által preferált hozzáállás, miszerint „semmi közünk hozzájuk”, és „mindenki oldja meg a saját problémáját”. Közömbösségük és elutasításuk a cigányság iránt nyílt, hiszen a '90-es évekre általánossá vált globalizációs piaci értékek mentséget adnak a társadalomban és a gazdaságban „felül elhelyezkedő” emberek intoleranciájára. Hiszen „saját rendszerünket” védjük, amikor kirekesztjük a társadalomból a piac követeléseinek eleget tenni nem tudókat (Lengyel László).

A cigányok feleslegessé váltak – él a köztudatban rengeteg más sztereotípiával együtt. Ezen előítéletek feloldása most az ország vezetőinek dolga, hiszen az Európai Unióhoz való csatlakozás ezt megkívánja. Történtek is, történnek is folyamatosan kísérletek arra, hogy a problémákat megoldják. (Kisebbségi törvény, speciális projektek és így tovább.) Ám még mindig kevés az „érintett ember”, még mindig kevés a motiváció ahhoz, hogy tényleges eredmények szülessenek.

Kutatási eredmények bizonyítják, hogy a '60-as évekhez képest ma már jóval nagyobb arányban végzik el az általános iskolát a cigányok. Ám középfokú végzettséget még mindig elenyésző számban szereznek ezek a fiatalok. Üdvözljük azokat a speciális megoldási projekteket, amelyek kifejezetten a roma gyermekek középfokú iskolázását, illetve szakképzését tűzték ki célul, s amelyekről később részletesen is szólunk. Szükségességük nem kérdéses, számuk remélhetőleg tovább gyarapodik. Működésükhöz azonban a létalapot az általános iskolákban kell megteremteni! A cigány gyerekeket ott kell továbbtanulásra buzdítani, s a tanulás fontosságát az alapfokú intézményekben kell megértetni ezekkel a gyerekekkel.

Ma, Magyarországon még nincs meg az az alapvető nevelési és oktatási rendszer, amely figyelembe venné, hogy társadalmunk mintegy 8%-át⁵ egy olyan kisebbség teszi ki, amely jelentős gazdasági és szociális hátránnyal rendelkezik a többséghez képest. Az iskolai nevelésben a magyar állampolgárokat a magyar értékekre, erkölcsi normákra, történelemre és irodalomra tanítják. A cél a minél több tárgyi tudás felhalmozása mellett a magyar értékrend és kultúra megismertetése. Ennek érdekében az iskolában haladni kell, nincs sem idő, sem pedig türelem az elmaradottakkal foglalkozni, hiszen az a többséget visszatartja a fejlődésben. Márpedig lenne kit felzárkóztatni, hiszen köztudomású, hogy a cigány gyerekek jelentős hátránnyal indulnak az iskolában a többséghez képest – hiszen más az anyanyelvük, más viselkedésnormákat követnek stb. – s ez a hátrány az idők folyamán csak egyre nagyobb lesz. Hátrányuk abból is adódik –, többek között – hogy az iskola „előzményeként” működő *óvodai nevelésben* ezek a gyerekek általában nem vesznek részt. Miért is vinnék őket óvodába, mikor otthon is emberek közt vannak, azaz kö-

⁴ A gádzsó szóval jelölik a romani nyelvben a „nem cigány” embereket.

⁵ A cigányság pontos számát csak megbecsülni tudjuk. Helyesen talán a magyar társadalom lélekszámának 5–10% közötti értékre becsülhetjük azt.

zösségben. Ráadásul „védett” környezetben vannak, s nem kell féltetni gyermeküket azoktól az atrocitásoktól, amelyek cigányként támadhatják őket. Pedig az óvodai nevelésnek beszoktató szerepe van. Olyan tevékenységek elsajátítására sarkallja a 3–6 éves gyermekeket, amelyek fontos szereppel bírnak majdan az iskolai nevelésben. Az alapvető viselkedési normákat is itt sajátítják el a gyerekek. (Forray R. 1999.)

A cigány *gyerekek szüleinek* általában rossz tapasztalataik vannak a nevelőkkel kapcsolatban, mert azok sokszor negatívan diszkriminálják őket. Ezek a roma gyerekek sokkal érzékenyebbek, náluk a szeretetteljes környezet fontosabb, mint általában a többségnél. Így, ha a gyerek járt is óvodába, már találkoznia kellett a diszkriminációval. Ha pedig nem, akkor úgy kerül iskolába, hogy nem sajátított el alapvető közösségi-társadalmi normákat, de még azt sem, hogyan kell a ceruzát fogni. Természetes hát, hogy hátránnyal indulnak a többi gyerekekkel szemben, s ez az általános iskolában csak tovább gyűrűződik. Nem képesek haladni a társaikkal. A *tanítók, tanárok* pedig – emellett, hogy fásultak, túlterheltek, alulfizetettek – gyakran már képtelenek a segítségre, türelmetlenek, s a lehető legegyszerűbb megoldási stratégiákkal fordulnak a „problémás” gyerekek felé. Beszkatulyázzák őket, nem fordítanak rájuk plusz időt, nem úgy, mint a szerényebb képességű, magyar gyerekekre. A pedagógusokban sokszor ugyanúgy élnek a sztereotípiák a „justa, koszos, naplopó, bűnöző” cigányokkal szemben. Csakhogy ez sokkal veszélyesebb, mint ha bárki másban élnének, hiszen ők azok, akik egy kisebb közösségben – főleg, ha egy falusi közösségről beszélünk – fontos „pozícióban” vannak. A közvélemény fontos alakítói ők, szaktekintélyek, akik sok-sok szülővel és a felnövekvő nemzedékkel egyaránt kapcsolatban tartanak. Véleményük tehát nem magánügy ebben a kérdésben, hiszen „közéleti személyiségek”, akik példát mutatnak magatartásukkal és hozzáállásukkal.

Ezért tartjuk rendkívül fontosnak, hogy a pedagógusok, akiknek nevelő- és társadalomformáló szerepük van – tájékozottak legyenek minden kérdésben, többek között a cigányokkal kapcsolatban is.

A problémák feloldásainak lehetőségeiről

„A cigányok mint a legnagyobb magyarországi etnikai kisebbség története, tradíciói, strukturáltsága, a cigányokra vonatkozó múltbeli és jelenbeli politikai döntések sora a magyar társadalom többsége számára ismeretlen, mindmáig nem kezezi iskolai tananyag tárgyát. Mindenképpen szükségesnek tartjuk, hogy valamennyi, a humán szolgáltatással kapcsolatos pályára készülő személy képzésébe, illetve ilyen pályán működő személy továbbképzésébe kerüljön be a roma kisebbségre vonatkozó történeti, antropológiai, szociológiai, demográfiai ismeretek oktatása.” (Csepeli–Neményi 1999.)

Az idézett részlet tulajdonképpen egy megoldási lehetőség – jó perspektíva arra, hogy az előítéletes gondolkodást legalább az értelmiségi pályára készülőek egy részéből sikerüljön eltüntetni. A fent említett ismeretek elsajátítása nélkül ugyanis nem lehet elvárni a másságról való másfajta gondolkodást. A magyar iskolarendszer alapvető hiányossága az is, hogy a gyerekeket nem készítik fel a „társadalom sokszínűségére”, illetve ennek elfogadására és tolerálására. Persze nem is várható mindez addig, amíg a nevelők nem képesek a toleranciára. A különbözőségekről konkrétumokat kell tudniuk mind a nevelőknek, mind pedig a diákoknak: a cigányság történelméről, nyelvéről, egészségi állapotáról, gazdasági és társadalmi helyzetéről, eltérő családi és szexuális életükről, hiszen így egészen más szemszögből láthatják a másság kérdését.

Amíg erre a kérdésre nem alakul ki konkrét órakeret, addig az osztályfőnöki órák keretében lehetne erről beszélni. A gyerekek akár önállóan is feldolgozhatnának bizonyos

kérdéseket, s azokat kiselőadás formájában oszthatnák meg társaikkal. Tapasztalataink azt mutatják, hogy 7-8. osztályban már fogékonyak lehetnek a diákok a másság kérdésre, bizonyára szívesen beszélgetnek róla. Ezáltal megvitathatják saját pozitív vagy negatív tapasztalataikat, sőt, esetleg felülbírálhatják az otthonról hozott előítéleteiket is. Ez csak egy lehetséges „feldolgozási forma”, a gyakorló pedagógusok bizonyára ennél leleményesebb megoldásokat is kidolgozhatnak.

Először azonban az alapokat kell megteremteni: azaz, a mi generációnk, a mostani képzésben részt vevő leendő óvodai és iskolai pedagógusokat kell előítéleteiktől megfosztani, s a fontosabb ismereteket a cigányokról velük elsajátíttatni.

A pedagógusoknak általában nehézséget okoz a cigány gyerekekkel való kommunikáció. Sokszor nehéz egyáltalán szót érteniük. Érzik, tudják, hogy másfajta hozzáállásra és pedagógiai munkára, más tanítási módszerekre lenne szükség, de nem tudják, pontosan mit és hogyan kell tenniük. (Menyhért 1999.) Marad a nem értés, a bizalmatlanság és a diszkrimináció. Ez az eddigi kísérletekből is világosan látszik:

„Nem ismerjük eléggé a cigányokat. Ebbe az iskolába azért nem jönnek a pedagógusok, mert félnek a sok cigánytól, nem ismerik őket. A cigányok is félnek, bizalmatlanok, mindenkitől tartanak. Pedig nem olyan nehéz velük. Csak nem szabad a hívásukat, a kedvességüket visszautasítani.” (...) „Sajátos bánásmódot igényelnek, sajátos hangot. A személyiségükben soha nem szabad megsérteni őket, nem szabad hivatalosan viselkedni. Ha én közeledek hozzájuk, mindig pozitívan közeledek. Barátságos, meggyőző hang, őszinteség – csak így lehet velük eredményt elérni.” (Forray R.–Hegedűs 1998.)

A jelenlegi, segítőkész, érzékeny pedagógusok tanácstalanok és bizonytalanok. Empatikus készségük az egyetlen, amellyel segíteni tudnak a cigány tanítványaiknak. A felnővevő tanár nemzedék azonban többet is tehet. Mindössze meg kell velük értetni, hogy rájuk kulcsfontosságú szerep hárul abban, hogy a cigányság a magyar társadalomba minél előbb integrálódni tudjon, s hogy a többségi társadalom is nyitott legyen feléjük. Ehhez lenne szükséges az, hogy az Óvónő- és Tanárképző Főiskolákon a meglévő pedagógiai tárgyak mellé (Didaktika, Neveléstan, Nevelépszichológia, Szakmai szocializáció stb.) egy olyan tárgy is kerüljön, amely a cigánysággal foglalkozik. Ennek kapcsán a hallgatók lehetőséget kapnának, hogy megismerjék ezt az etnikai kisebbséget: hallanának történelmükről, sajátos mendikációs közösségükről, nyelvükről. Ismereteket szerezhetnének észjárásukról, öntörvényűségük okairól és következményeiről, kultúrájukról, szokásaikról. Rendkívül fontos egy jó tanár–diák viszonyhoz, hogy ezekkel a nevelő tisztában legyen. Tudja, hogy a cigány közösségben milyen értékrend dominál, milyen nemi és családi szerepek uralkodnak, hiszen ezek hiányában csak félreértések születnek. A jelen nevelőnemzedéke nem tudhatja, a gyerek miért nem jár iskolába, vagy hogy egy 14 éves cigánylány miért nem akar szakmát tanulni. Pedig ezek egyszerűen és jól érthető problémák, ha tudunk arról, hogy a családi-közösségi igények hogyan alakulnak a cigányoknál, s hogy milyen fontos szereppel bír már 12–14 éves korban a nemi hovatartozás. Ezek a „gyerekek” már felnőttnek számítanak, feladataik vannak a családban. A cigányságnak mint nemzetiségnek, mint etnikumnak minden egyes vonása, mássága hátrányként jelenik meg a közoktatásban. Gondolni kell itt az írásbeliség hiányára, az orális kultúra jelentőségére, a kétnyelvűsége, a hagyományok másságára, a higiénia „másképpen” való felfogására vagy akár a – fent már említett – családban betöltött korai „felnőtt-szerepre”. Más a családfelfogás, a közösségi igények, mások a társadalmi szerepek is a többségi társadalomhoz képest. Más az értékrendszer – nincs motiváció a gyerekekben arra, hogy az oktatás részeseivé és a tudás hasznosítóivá váljanak, hiszen szüleik nem elsősorban ezeket az értékeket közvetítik számukra. Életstratégiájuk más értékeket követel, szüleik is iskolázatlanok, munkanélküliek.

Ezekkel a problémákkal korán szembesülnie kell a roma gyerekeknek, és nyilvánvalóan nem ösztönzőleg hat rájuk, hanem éppen ellenkezőleg – ha lett volna motivációjuk, az is korán kiveszik belőlük folyamatos iskolai sikertelenségeik miatt. Mivel a többségi társadalom számára a roma kultúra és „életmód” nem számít értéknek, így a cigány gyermek számára is inkább megtagadandó tény a mássága. Úgy gondolom, hogy addig, amíg ilyen hozzáállással taníthatnak a pedagógusok, mint most, addig nem is fognak nagyban változni a romák iskolázottsági mutatói. Maradni fog a szokásos két út: speciális (volt „kisegítő”) általános iskola elvégzése után 2-3 (!) féle szakma elsajátításának lehetősége, illetve az általános iskola „végigbuktácsolása” és nagyfokú szakképzetlenség.

A „harmadik lehetőségéről”

Szerencsére létezik már pár éve „harmadik lehetőség” is, ám ez a szűkös anyagi keretek és a lelkes pedagógusok hiánya miatt csak a roma gyerekek töredékének számára hozzáférhető. Gondolunk itt azokra a programokra, amelyek főleg „külső pénzekből”, alapítványi keretektől működnek – tanodák, alapítványi vagy magániskolák, egyesületek, kollégiumok, vagy olyan általános iskolák, amelyeket nagyrészt vagy teljesen roma gyerekek látogatnak. Ezek az intézmények jórészt abban is különböznek a közoktatási intézményrendszer elemeitől, hogy olyan emberek vállalnak itt munkát, akik hajlandók a cigány gyerekek másságát figyelembe venni, és oktatásukat maximálisan megpróbálják felvállalni.

A „hagyományos” általános iskolai felzárkóztató programok már nem számítanak ritkaságnak, hiszen a normatív támogatás bevezetésével ezek kötelező jelleggel jelen vannak (?) azokban az iskolákban, ahol nagy számban tanulnak roma gyerekek. Megvalósulásuk természetesen más-más keretek között s változó eredménnyel történik, hiszen nem mindenhol fektetnek hangsúlyt továbbra sem a gyerekek felzárkóztatására. Általában „korrepetálásként” működnek, sikerességük inkább „megkérdőjelezendő” – bár konkrét kutatási eredmények egyelőre nem állnak rendelkezésre.

Azokról a kezdeményezésekről szeretnénk inkább szólni – természetesen a teljesség igénye nélkül –, amelyek a maguk nemében egyedülállóak és példaértékűek voltak, s eredményességük alapján az ország több pontján is „követőkre” találtak vagy találhatnának.

Elsőként egy általános iskolai példát, majd egy középiskolai modellt mutatunk be. Ezután az iskolán kívüli projektek következnek: egy tanoda és végül egy egyesület működését kívánjuk felvázolni. Ezekben a programokban sok-sok közös vonás figyelhető majd meg, hiszen a célok azonosak, és a megvalósítás is hasonló úton történik – alapvetően megegyezik minden projekt abban, hogy a gyerekeket úgy próbálják meg felkészíteni a felnőtt életre, hogy nem asszimilációra, hanem integrációra készítetik őket. Azaz megtanítták őket arra, hogy másságuk érték lehet, és érték kell, hogy legyen a többség számára is – tehát nem kell megtagadniuk származásukat, sőt, ellenkezőleg, identitásukat megpróbálják maximálisan megerősíteni.

Az edelényi példa – egy általános iskolai modell

Edelény Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található; Miskolc környéki kisváros, lakóinak mintegy 12%-a roma származású, a munkanélküliség 26%-os. A városban négy általános iskola, négy óvoda és egy középfokú intézmény működik. A '90-es évek elején egy „kisegítő” iskolával is rendelkezett a város, ahol egy lelkes pedagógusgárda megpróbálta

felvállalni a cigány gyerekek oktatásának problémáját. Olyan koncepciót dolgoztak ki, amelyet akár az általános iskolákban is hasznosítani lehetett volna, ha a város vezetésénél kedvező fogadtatásra lel a gárda kezdeményezése. Ám ahelyett, hogy máshol is alkalmazták volna a programot, a tanárokat szélnek eresztették, és megszüntették az iskolát. A tényen felbuzdulva, a szülők segítségével létrehoztak egy alapítványt a pedagógusok, és az 1992/93-as tanévet már mint „új iskola” kezdhették el. Az Alapítványi Óvoda és Általános Iskola 30 enyhe és középfokban sérült értelmi fogyatékkal indult mint „munkaiskola”. Az elnevezés arra utal, hogy a tananyag elsajátítása mellett praktikus gyakorlati munkafoglalkozásokon (háztartási, mezőgazdasági, egészségügyi ismeretek) is részt vettek a gyerekek, ezzel is felkészíteni igyekeztek őket az önálló, felnőtt életre.

Az iskola a '94/'95-ös tanévtől többfunkciós intézményként működik: 9 osztályos lett, és normál általános iskolai képzés is folyik, elsősorban roma gyerekek számára. Ekkor már 71 gyermek látogatta az intézményt, és a „volt kisegítő” épületben, nagyon rossz körülmények közt folyt a munka. Ezen szorító körülmény hatására az alapítványi iskola-építést kezdeményezett, amely sok-sok szülői segítséggel és 30 millió forint pályázati pénzből 1996 őszére el is készült. (A támogatók a következők voltak: Népjelölti Minisztérium, Művelődési és Közoktatási Minisztérium Kisebbségi Főosztálya, Soros Alapítvány, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Együttműködő Holland Alapítványok Közép- és Kelet-Európáért magyarországi képviselete). Az iskola 3300 négyzetméter nagyságú, tartozik hozzá egy nagy telek is. Fenntartása gyakorlatilag most is az állami normatívából és etnikai támogatásokból történik, igen nehézkesen. Ennek ellenére ma már 196 tanulót oktat 30 pedagógus, 2 „turnusban”. A gyerekek az oktatás mellett naponta háromszor kapnak ételt, nyáron ingyen táborozhatnak.

A tantestület évek óta megfeszített munkatempóban dolgozik, hogy munkájuk minél eredményesebb legyen. Programjukban „semmi különleges” nincs abban az értelemben, hogy céljuk a közoktatási neveléssel és célokkal azonos. A különlegesség itt a módszerekben van: komplexitással dolgoznak, mindig a megfelelő tudásszint fényében. Frontális tanítás csak ritkán fordul elő, mert a kiscsoportos munka és az egyéni oktatás eredményesebbnek bizonyult. A gyerekek oktatása közösen folyik, tehát nincsenek úgynevezett osztályközösségek, sokkal inkább létezik egy nagy „iskolaközösség”, amely a „Házban” él és munkálkodik nap mint nap. Gyakran előfordul éppen ezért, hogy az óvodáskorú gyermek is bepillantást nyer a nagyobbak munkájába és viszont. A legfontosabb irányelv pedig mindig az adott gyermek tudásszintje – így az is előfordulhat, hogy egy 10 éves gyermek éppen a 6. osztályos matematikát tanulja, mert ebből a tárgyból „már ott tart”, viszont magyarból még csak kortársaival együtt képes haladni. Ebből a rugalmasságból adódóan a gyermeknek sokkal több sikerélmény jut, hiszen mindennek a középpontjában ő és az ő tudása van, nem ő alkalmazkodik a többiekhez, hanem mindenki alkalmazkodik mindenkihez!

A tantestülettől természetesen ez a típusú oktatás rengeteg kreativitást igényel, hiszen nincs megadott tanmenet, amelyet évek óta „csak lemásolni kell”. Mivel minden ott, az iskolában alakul ki, szükség van arra, hogy a tanárok ehhez a munkához maximálisan képzetek legyenek. A tantestületben mindegyik pedagógus többdiplomás, és a továbbképzés az iskola közös érdeke. Emellett olyan szociális érzékenységgel rendelkeznek, amely ritka a hagyományos iskolai kereteken belül. A tanároknak gyakorlatilag nincs „hatalmi pozíciójuk”, még egy osztályközösség fölött sem. Ők azok a „felnőttek”, akiktől a gyerekek segítséget, tanácsot kaphatnak, akiktől a gyermek biztonságérzete származik, ám nem ők a főszereplők. Ez egy sokkal visszafogottabb, szerényebb szerep és helyzet, mint az eddig megszokott.

A tantestület komplex személyiségfejlesztésen alapuló programjának irányelvei a következők:

- a nevelés (szociális tanulás, identitástudat, jövőkép)
- az oktatás (felzárkóztatás, integrálódás, sikerélmény-központú ismeretszerzés)
- a szociális gondoskodás (családias, otthonos környezet, megfelelő higiénés szokások és normák, naponta háromszori étkezés)
- család- és gyermekvédelem (prevenció)

A pedagógusok toleranciája a másság elfogadásán túl a másság kezelését is jelenti, mely a nevelés és oktatás keretein belül magában hordozza a szocializációt és integrációt elősegítő helyzetek megteremtését.

Feladatuk:

- a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók iskolai szocializálódásának elősegítése, a hozott hátrányok pótlása személyiségfejlesztő felzárkóztatással;
- a cigányság hagyományainak megismertetése, kultúrájának elfogadása,
- egészséges én-kép kialakítása, identitástudat.

Céljuk:

- a rendszeres, pontos, fegyelmezett feladatvégzés szokásainak kialakítása;
- a munkakultúra megalapozása;
- a tanulók lemorzsolódásának megakadályozása,
- lelkiileg egészséges gyerekek kerüljenek ki az iskolából, akik majd a társadalomban aktív egyénekké válhatnak,
- az emberi munka „értékteremtő” szerepének megbecsülése;
- kötelességtudat fejlesztése;
- a testi egészség iránti igény felkeltése, megismerése, tudatosítása;
- helyes napirendre, étrendre szoktatás;
- szabadidő hasznos eltöltése.” (Kiss, 2000.)

Úgy gondolom, hogy ezek a célok nem különböznek sokban azoktól a nevelési stratégiáktól, amelyek a közoktatási rendszer irányelveit is jellemzik. A különbség csupán abból adódik, hogy itt ezek a célok valódi célok, és minden egyes apró kitűzött célért közösen dolgozik az egész „Ház”. Egyedülálló és példaértékű a pedagógusok azon munkájának eredménye, amely a szülőkkel való kapcsolattartást jellemzi. Ebben a kisvárosban a szülők egy emberként fogtak össze ezért a tantestületért; ezt a „Házat” rengeteg társadalmi munkával tudták csak létrehozni; ez az iskola az, ahová nem szégyen a szülőknek bejárni zuhanyozni (!); ez a tantestület az, aki a lekvár-főzés idején gyerekekkel és szülőkkel együtt dolgozza fel munkájának gyümölcsét; ebben az iskolában a szülők is megtanulták a veteményezést és a konyhakert rejtelmait – tudásukat saját kertjükben hasznosítják.

S bár kezdetben senki sem örült a „cigányiskolának”, az évek folyamán sikerült létjogosultságukat az egész városnak, sőt, a régióknak is bebizonyítani.

Ma már a szakképzést is megpróbálja felvállalni az iskola, mégpedig úgy, hogy a hiányszakmákra próbál orientálódni. Kezdetben olyan szakmák oktatását vállalták, amelyekhez nem volt szükség ÁNTSZ-engedélyre; így most virágkötészetet, fodrászatot és textilkészítést tanulhatnak a lányok, a fiúk pedig az amúgy is nagy érdeklődésre számítozó számítógépes tanfolyamokra iratkozhatnak be. Az iskola úgy tervezi, hogy két-három évente „cseréli” majd a szakmákat, hiszen semmiképpen sem szeretne munkanélkülieket képezni. Emellett az iskola-épület bővítésével tanbontok létrehozására is lehetőség lesz, így majd saját termékeiket értékesíthetik a gyerekek.

Az edelényi iskola még egy szempontból fontos és követendő példa: felvállalta ugyanis a pedagógusképzést is; a Nyíregyházi Pedagógiai Főiskola gyakorló iskolájaként lehetőséget nyújt arra, hogy a leendő pedagógusok kapcsolatba kerüljenek olyan „másfajta” stratégiákkal is, amelyek hasznosak lehetnek cigány gyermekek oktatása kapcsán. Partneri kapcsolat működik továbbá a Debreceni Egyetemmel és az egri Eszterházy Tanárképző Főiskolával. Úgy gondoljuk, ez egy nagyon fontos eredmény, hiszen, mint említettük, a sikertelenség egyik oka a roma gyermekek kapcsán a pedagógusok „hozzáállása” – ez pedig egyfajta út lehet annak megváltoztatására.

Hasonlóan az Edelényi Alapítványi Iskolához Baranya megyében Magyarmecskén, illetve szintén Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Csenyétén van általános iskolai képzés cigány gyermekek számára.

A szolnoki példa – egy középiskolai modell

A szolnoki „Roma Esély” Alternatív Alapítványi Szakiskola, Középiskola és Kollégium alig 7 éves múltra tekinthet csupán vissza, ennek ellenére eredményei egyedülállónak mondhatók. A ma már „Hegedűs T. András” néven működő iskola megálmodója és megvalósítója az iskola igazgatója, Csillei Béla. Ő volt az, aki – lévén maga is pedagógus – látta éveken keresztül a cigány gyermekek folyamatos lemorzsolódását egy szakmunkás-képző intézetben, Szolnokon, s Ő volt az, aki abban a térségben felvállalni kényszerült a már esélytelennek látszó állapotokat, amely a cigány fiatalok tanulási esélyeit jellemezte. A történet 1996-ban kezdődött. Csillei igazgató úr pedig nem bízott semmit sem a véletlenre: munkáját kezdettől fogva ismerték azokon a helyeken, ahol az szükségeltetett. Alapítványát jórészt PHARE-pénzekből hozta létre, de folyamatosan mind szakmailag, mind pedig anyagilag élvezhette/élvezheti a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, az Országos Kisebbségi Cigány Önkormányzat, a PTE Romológia Szeminárium (ma már Tanszék) és a Budapesti Műszaki Egyetem szociális doktorandusz-képzésének bizalmát. Iskolájáról a média is gyakran szól, programját folyamatosan szakértői team-ek, tudományos tanácsok értékelik és segítik. Ebből a szempontból nyilvánvalóan jobb helyzetben van, mint sok ehhez hasonló kezdeményezés, hiszen iskolája több szempontból is az érdeklődés középpontjában áll. Ez annak az egyedülálló „önmenedzselésnek” is köszönhető, amelyet az iskola igazgatója nyíltan és joggal felvállalt. Hitvallása a következő:

„A „Roma Esély” felfogás az, hogy mindenki számára biztosítani kell az iskolarendszeren belül egy újabb esélyt az érvényesüléshez. Amennyiben tehát a fiatal eltávolodott az iskolától, az iskolának kell közelítenie hozzá. A kialakuló új viszonyokat már kognitív tárgynak tekintik, ahol a szellemi tevékenység felértékelődik, az érvényesül jobban, aki többet tud, és azt tudja, ami az életszakaszban és társadalmi szituációban anyagiakra váltható” (Csillei, 2000). Ennek fényében lássuk, hogyan is működik a szolnoki iskola!

Az iskola nem csupán a romák iskolája; minden olyan fiatal előtt nyitva áll, aki az általános iskolát befejezte, ám a középiskolából vagy kibukott, vagy oda be sem került, mivel tanulási nehézségekkel/zavarokkal küzd. Kezdetben valóban jórészt csak cigány gyermekek látogatták, és sok olyan fiatal elutasította a társadalomban működő előítéletek miatt, akinek szintén erre az iskolatípusra lett volna szüksége. Ma már azonban a sikereknek köszönhetően egyre több olyan hátrányos helyzetű gyermek érdeklődik az iskola iránt, aki nem tartozik a romák közé, de szociokultúrája, tanulási problémái hasonlóak.

Induláskor 60 fő látogatta az iskolát, ma már több mint 300 gyerek jár az „Esély” falai közé. Megszületett a régen várt nagy eredmény is: 2000 júniusában 24 roma gyermek

érettségizett itt le sikeresen! Ilyen arányú eredmény az országban csupán még egy helyen érhető tetten: Pécsen, a Gandhi Közalapítványi Gimnáziumban.

Az önállóan gazdálkodó intézményt 1999-ben érte az a megtiszteltetés, hogy kiemelten közhasznú tevékenységet végző intézményé „nevezték ki”.

Az iskola olyan hiányosságok bepótlására kényszerült, amelyek az általános iskolai képzés során a gyermekekben nemhogy csökkentek, hanem tovább nőttek. Így az iskola struktúrájában fontos szerepet kap a 9. osztály, amely a felzárkóztatás, a beszoktatás időszakára. Ekkor a készségek megerősítése, a képességek felismerése mellett az önazonosság, az identitástudat kérdése a legfontosabb. A gyerekek tanulásmódszertant tanulnak, és a manuális készségek fejlesztése mellett az önismeret kapja a legnagyobb hangsúlyt.

A 9. évfolyam tantárgyai a következők:

„Emberismeret – Önismeret:

Egyéni és kiscsoportos foglalkozásokon az önismereti tréningek során a tanulók megismerik önmagukat, megtanulják azokat a mechanizmusokat, melyekkel gátlásai leküzdhetők, vagy hatásuk csökkenthető. A konfliktuskezelés, állóképesség-javítás, koncentrációs képesség fejlesztése és a metakommunikációs viselkedés irányításának módszerei is ide tartoznak.

A foglalkozásokat szakértők vezetik.

Kommunikációs kultúra és tanulásmódszertan:

A gondolataikat, szándékaikat nehezen kifejezésre juttatóknak nyújt segítséget ez a beszéd- olvasás-írás képességét fejlesztő foglalkozás. A mások megértését és önmaga kifejezését megtanulni akaró tréningek, viselkedési formák gyakorlásával. Az önálló ismeretszerzés mint kommunikációs tevékenység fontos a tanulás szempontjából. Ennek az egyéni módszereit segítik ezek a foglalkozások.

Interkulturális foglalkozások:

Célja megismertetni a cigány és nem cigány tanulókkal egyaránt a cigányság kultúráját, szokásait, életmódját, értékeit. Ezzel kívánjuk elősegíteni a toleránsabb magatartás kialakulását, az integrációra való törekvés elősegítését.

Életvitel és családi életre való felkészítés:

Csoportos foglalkozások középpontjában az egymás iránti felelősség, az együttműködés erősítése, a személyiség tisztelőben tartásának gyakorlása áll. Az életkori sajátosságaiknak megfelelő érdeklődés, nyitottság a társadalmi problémák iránt, illetve a családi életre való felkészülés, családi szerepek megismerése kerül.

Gazdasági és vállalkozási ismeretek:

Célja kialakítani a piactudásra jellemző gondolkodásmódot, melynek segítségével a tanuló eligazodhat a vállalkozások világában. Tréningeszerű gyakorlása az álláskeresési technikáknak” (Csillei, 2000).

Ezek a tárgyak később sem tűnnek el a „tanmenetből”, csak természetesen a későbbiek folyamán másra helyezik az oktatók a hangsúlyt. A tehetséggondozó kollégiumi év után a 10. osztály következik. A gyerekek ekkor már szakmai tárgyakkal is megismerkedhetnek, emellett pályaelektívát, baleset- és munkavédelmet, valamint gazdasági és vállalkozási ismereteket is tanulnak. Ebben az évben történik a „kiválasztás természetes folyamata” is: a gyerekek képességeikhez mérten két csoportra oszlanak; fontolva haladók és dinamikus haladók. Az első csoportba tartozók olyan szakmák tanulását kezdik meg, amelyekhez nem szükséges alapvizsga (pl. parkgondozó), és főleg a kezűgyességen alapul. A dinamikus haladók az alapvizsga letétele után a 11–12. évfolyamban folytathatják tanulmányaikat, melynek végén érettségit tehetnek. Ekkor a számítógép-kezelő, a

gépíró-szövegszerkesztő, a bolti eladó és a nyomdai előkészítő szakma áll a fiatalok előtt mint lehetséges szakma. A listát természetesen tovább kívánja bővíteni az iskola.

Az iskola „különlegességeihez” tartozik az is, hogy a lehetőségekhez képest megpróbál roma származású pedagógusokkal dolgozni, ám alapvető követelmény inkább a kreativitás, a szociális érzékenység és a türelem. Mivel a cigányok kultúrájához hozzá tartozik a zene szeretete és ismerete, ezért a pedagógusok erre is építenek az oktatásban: a cigányok történelmét például „dalba írták”, énekelték, s úgy tanulták meg.

Az iskola működéséhez elengedhetetlenül fontos a kollégium léte is, hiszen a gyerekek gyakran 3 órát utaznak naponta azért, hogy ennek a közösségnek részesei lehessenek. Példamutató az igazgató úr törekvése: kezdetben saját autóján indult el reggelenként, hogy a gyerekeket iskolába vigye – a szülők ugyanis nem tartották olyan fontosnak a tanítást, hogy az utazást fedezzék. Mára már ezek a mindennapi „kis harcok” is szűnőben vannak. Az iskola és a kollégium jól működik, elismert az élet szinte minden területén. Programját „Roma Esély” néven bármelyik szakképző intézet megvalósíthatja – úgy gondoljuk, ez a legnagyobb eredmény, hiszen ennek köszönhetően már nem kell újabb módszert és struktúrát minden iskolában megálmodni és megharcolni.

A Tanoda – felzárkóztatás „egy délutáni iskolában”

A korábbi „modellekhez” képest a Józsefvárosi Tanoda abban különbözik leginkább, hogy a gyerekeket nem „szegregálja”, nem veszi ki a hagyományos iskolai keretek közül, hanem mint délutáni iskola megpróbál azzal közösen eredményesen működni.

„A Józsefvárosi Tanoda délutáni programot nyújt a területben élő felső tagozatos és már középiskolába járó cigány gyerekeknek és fiataloknak. Kultúráközvetítő iskolaként is felfogható, mely képességfejlesztő, értékközvetítő programjával az iskolai eredményességet kívánja növelni.” (Szöke, 1998.)

A tanoda létrejöttét egy sajnálatos tény hívta életre: Budapesten, a VIII. kerületben 1995 szeptemberében kutatást végzett az Önkormányzat Önálló Cigány Kisebbségi Csoportja, melynek eredményeként kiderült: a középiskolák első osztályának végén 67%-os a lemorzsolódás a cigány gyerekeknél. Mivel ebben a kerületben is nagy számban él ezen kisebbség, elgondolkodtató volt, hogy az iskolázottsági mutatók miképp alakulnak majd, ha ezen a tényen nem próbálnak meg változtatni.

Ennek köszönhetően 1995-ben Bíró András vezetésével létrejött a Józsefvárosi Tanoda Alapítvány, és 1997-ben beindult az iskola is. Céljuk a fejlesztés, az ismeretbővítés, a felzárkóztatás és a „nemzeti program” működtetése volt; ám a legfontosabbnak mégis azt tartották, hogy a folyamatos délutáni programok kapcsán értelmes időtöltést és eredményes segítséget nyújtsanak az iskolán kívül is.

A tanoda célcsoportja tulajdonképpen 3 irányban teljesedik ki; korosztályok szerint ugyanis más-más programok kerülnek előtérbe. Az általános iskolai 6–7. osztályosoknál a legfontosabb a felzárkóztatás, illetve az egyéb kulturális igények kialakítása és kielégítése. A 8. osztályosoknak a pályaválasztás megkönnyítése a cél, illetve fel kell őket készíteni a felvételi vizsgákra. A középiskolások korcsoportjaiban is hasonló elveken működik a bontás. (I–II., illetve III–IV. osztályosok). A tanodai nevelés tulajdonképpen két „színtéren” működik:

Egyrészt vannak tanulást segítő programok, másrészt pedig a szabadidős tevékenységek.

A tanulás-segítés is több irányban történhet:

a) *tanulószoba*: ez a lehetőség hétköznap 3-tól 5-ig áll a gyerekek rendelkezésére. Itt 6-7 fős csoportokban, tanári felügyelettel készülhetnek a diákok a másnapi iskolai órákra. Ekkor tanulás-módszertani ismereteket is átadnak a gyerekeknek, illetve egy nap matematika és magyar tanár is ügyeletet tart a tanulószobában.

b) *kiscsoportos és egyéni fejlesztés*:

erre a lehetőségre akkor számíthatnak a tanulók, ha lemaradásuk van, amelyeket be kell pótolni ahhoz, hogy tovább tudjanak haladni; vagy nem elég kielégítő számukra az iskolai magyarázat; vagy sokat hiányzott valaki; vagy nem elég szorgalmas, ezért folyamatos ösztönzésre van szüksége; vagy kiemelkedően tehetséges; vagy felvételi vizsgára készül.

Ekkor a kiscsoportos foglalkozásokon (2–4 fő) bármelyik tárgyból részt vehet a tanuló. Ez a foglalkozás alkalmat ad a differenciált fejlesztés mellett az egyéni problémák és hiányosságok kezelésére is.

Egyéni fejlesztés többnyire házi tanítás formájában valósul meg, igény szerint heti egy alkalommal a tanuló otthonába látogat a tanító.

c) *projekt programok*:

A projekt programok lényege az, hogy a diákok a tanárral együtt kiválasztanak egy témát (történelmi, irodalmi, művészeti stb.), rögzítik a célokat, meghatározzák az altémákat, a feladatokat, meghatározzák a helyszíneket, a tárgyi szükségleteket, majd együtt megvalósítják a projektet. Közben segítséget kérhetnek a vezetőtől, egymástól, és a végén munkájuk „gyümölcsét” az egész közösség megismerheti. Ez tulajdonképpen a probléma-központú oktatás megvalósulása a hagyományos módszer helyett, melynek eredményeképp a gyerekek újabb, szívesebb utakon jutnak el a megszerzendő tudásig.

A szabadidős programok tulajdonképpen a kultúráközvetítést erősítik. Az iskola fontosnak tartja a cigány kultúra megismertetését és ápolását a gyerekekkel, ám ezt is inkább „gyakorlati” úton képzelik megvalósítani. A gyerekek saját családjukat, környezetüket kutatják, az „eredményeket” pedig mindenki számára elérhetővé teszik: újságot szerkesztenek. Emellett a többségi kultúra terjesztését is fontosnak tartják a tanodás nevelők: igyekeznek a megfelelő pillanatban „megfelelő, érdekes” olvasmányt, színházi élményt nyújtani a gyerekeknek. A képzőművészet is fontos szerepet játszik a gyerekek életében: klubfoglalkozásaikra művészeket hívnak meg, akik nemcsak megismertetik alkotásaikkal a gyerekeket, hanem foglalkozásokat is tartanak nekik.

Működik a tanodában az úgynevezett tutori rendszer is: minden diák kiválaszthat magának egy nevelőt, akivel aztán közösen dolgozik. „Szerződést kötnek”: szülő, iskolai osztályfőnök, tutor és a gyermek. Ebben a szerződésben mindenki elmondhatja, hogy mit tud, és mit kíván segítségképp nyújtani ahhoz, hogy minél eredményesebb legyen az együttműködés.

A Tanoda tehát úgy működik, mint egy iskola. A hallgatóknak be kell iratkozni, délutáni órarendet kell készíteni, amit aztán egy éven keresztül be is kell tartani. Ez akár szigorúnak is tűnhet, de mégsem az. A gyerekek szívesen járnak ide, hiszen a tanulás sokkal lazábban és „érdekesebben” zajlik, mint a „rendes iskolájukban”. Itt figyelnek rájuk, az ő érdekeik szerint alakulnak a dolgok, ők vannak a középpontban.

A Tanoda egyébként normatív támogatásra nem hivatott, ezért eddig jórészt a Soros Alapítvány pályázati pénzeiből, illetve egyéb támogatásokból és adományokból működött. A jövőben a kormány „a cigányság élethelyzetének javítására” vonatkozó, középtávú intézkedéscsomagjára épít a Tanoda.

A Khetanipe Egyesület – érdekképviselő, „felnőttképzés”, tanulószoba

A Khetanipe Egyesületet 1999 márciusában hozták létre – roma egyetemisták és fiatalok Pécssett – azzal a céllal, hogy a romák mindeddig meghallgatatlan problémáit kezeljék önkéntes munkájukkal, lelkesedésükkel és tudásukkal. Az elnevezés romani nyelvű, jelentése: közösség, összefogás. Az egyesület munkája pedig teljesen alátámasztja a névből adódó elvárásokat. A közhasznú szervezet az elmúlt 4 évben nem télenkedett, és mára már 10 működő programmal büszkélkedhet, ami azért is dicsérendő, mert a maguk erejéből és lelkesedéséből jutottak „idáig”. Az oktatás szempontjából két projektjük példabírájú, ám a teljesség kedvéért a többi program is említésre méltó – kezdjük ezekkel!

- szociális adminisztráció: a hozzájuk forduló embereknek szociális képviseletet nyújtanak; segítenek a kérvények megfogalmazásában; megkeresik a megfelelő fórumokat a problémák megoldásához.
- utcai szociális munka: cigánytelepeken élők számára személyre-szabott segítséget nyújtanak.
- „szípus” klub: Pécs peremkerületein sok olyan roma fiatal él, aki ennek a kábítószernak a rabja. Velük a hivatalosan drogfüggőket kezelő intézmények nem foglalkoznak, ezért az egyesület dolgozói vállalták el ügyüket. Klubot létesítenek számukra, így legalább heti három alkalommal „értelmes szabadidős tevékenységet” biztosítanak számukra.
- jogsegélyszolgálat: ingyenes jogsegélyszolgálat – heti egy alkalommal, illetve igény szerint „bármikor”.
- női program: az országban egyedülállóan indított az egyesület klubot a roma nők számára. Itt elsősorban a közszerreplésre készítik fel a nőket, de „egészséges életkezés” címmel a fiatal terhes mamákkal is foglalkoznak.
- táncház-program: a háromhetente megrendezett táncházak alkalmával a hagyományörzés a legfontosabb törekvés.
- egyetemista klub: a Pécssett tanuló roma egyetemistáknak klubfoglalkozások mellett ingyenes nyelvtanulási lehetőséget is biztosítanak.

A korábban említett – oktatással kapcsolatos – két program is „széles rétegeket” mozgat meg. Tanulószoba-projektjük hasonlóan működik a Józsefvárosi Tanodáéval: heti négy alkalommal, napi két órában foglalkozik azokkal a roma gyerekekkel, akiknek tanulási nehézségeik adódtak. A gyerekek ide is szívesen járnak, hiszen a tanulás mellett mindig akad idő kicsit beszélgetni, rajzolgatni, játszani is – emellett közösen készülnek az ünnepekre is: Mikulásra, Karácsonyra, Húsvétra, Gyermeknapra, Ederlezi-re.⁶

A másik tanulási program már közel sem ilyen „direkten” iskolához kötődik. Az egyesület évente 10–15 roma fiatalot foglalkoztat a Baranya Megyei Munkaügyi Központtal és Pécs M. J. V. Önkormányzatával együttműködve. A fiatalok mindössze 8 általános végzettséggel rendelkeznek, 18–20 év körüliek, és ez az első munkahelyük. Mivel integrálódásuk a társadalomba még nem történt meg, ezért szerencsésnek mondható, hogy olyan környezetben találkoznak először „A munkahellyel”, amely ismeri a roma közösség szokásait, ismeri és elismeri a roma mentalitást.

A fiatalok itt három szakvezető segítségével dolgoznak, mindennapjaikat „az élet iskolájában” töltik. Itt tanulják meg a számítógépek használatát, a szociális munka alapja-

⁶ Szent György-napi roma ünnep.

it, de a kommunikációt és a viselkedési normákat is. Mindegyikük egy-egy program működtetésében vesz részt, de emellett közös foglalkozásaikon helyes beszédet, helyesírást is tanulnak.

Úgy gondoljuk, hogy ez az életkor és élettapasztalat nagyon nehezen kezelhető, ezért a szakvezetőktől is rengeteg pedagógiai érzékre van szükség. (Több fiatalnak például már saját családja van, felnőtt ember, és bizony nehezen válik meg azoktól a szokásoktól, amelyekkel korábban bírt.)

A fenti kezdeményezések természetesen folyamatosan bővülnek, hiszen egyre több intézményben ismerik el, hogy valamit másképpen kell tenni ahhoz, hogy a cigányok is eredményesen kivehessék a részüket az ország problémáiból, javaiból, kultúrájából. Említhető még a mánfai Collegium Martineum, a kazincbarcikai Don Bosco Szakiskola, a Gandhi Közalapítványi Gimnázium, az Amrita Egyesület és még számos próbálkozás, amelyek munkája példaértékű lehet a cigány gyermekek oktatása terén. A lehetőségek bővülése kapcsán fontos megemlítenünk a romológus szakemberek képzését is, akik segítő szándékkal és megfelelő szintű tudásukkal szakmai háttérrel tudnak biztosítani a modellértékű intézmények működtetéséhez és továbbadaptálásához. Ezért tartjuk rendkívüli előrelépésnek a romológia-stúdiumok jelenlétét a felsőoktatásban – Pécsi Tudományegyetem, Romológia Tanszék –, hiszen a problémák megoldásához szükségünk van olyan emberekre, akik szívügyüknek tekintik a romák „felemelkedésének” elősegítését.

Felhasznált szakirodalom

- Csepeli György – Neményi Mária: A toleranciára nevelés esélyei. *Educatio*, 1999. Nyár
- Csillei Béla: *A „Roma Esély” program Szolnokon* (kézirat)
- Csillei Béla: *A „Roma Esély” Alternatív Alapítványi Szakiskola, Középiskola és Kollégium működése, feladatvállalása, interkulturális nevelési programja* (2000. január 31.)
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *Cigány gyermekek szocializációja*, Aula, 1998.
- Forray R. Katalin: Cigány kisebbségi oktatáspolitikai. *Educatio*, 1999. Nyár
- Gúti Erika: Romák az oktatásban. *Iskolakultúra*, 2000/12.
- Hegedűs T. András: Motiválhatók-e a cigány gyerekek. *Educatio*, 1993. Nyár
- Kende Ágnes: A kudarcok okai. *Iskolakultúra*, 2000/12.
- A Khetanipe Egyesület 2002. évi szakmai beszámolója (kézirat)
- Kiss Erzsébet: Roma gyerekek képzése a Kárpátok Eurorégió magyarországi területén. *Iskolakultúra*, 2000/12.
- Lengyel László: *Fölöslegessé válni* (kézirat)
- Menyhért Ildikó: Fiú foci – roma tánc. *Educatio*, 1999. nyár
- Pólya Zoltán: Kilenc év Csenyétén. *Iskolakultúra*, 2000/12.
- Romológia–Ciganológia, szerk.: Forray R. Katalin. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2000.
- Dr. Szőke Judit: *A Józsefvárosi Tanoda*. Soros Oktatási Füzetek, Budapest, 1998.

Tóth Pál Péter

Egy évtized után*

(A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás
1990 és 2000 között)

One Decade

(International Migration Affecting Hungary Between
1990 and 2000)

Regarding international population change, Hungary played an increasingly important role – both as a transit and a target country – during the examined period. The main dilemma of the author is the following: should the government assist the immigration of Hungarians from the neighbouring countries in order to solve the demographic and labour problems in Hungary or should it promote that they prosper in their home country.

Másfél évtizeddel ezelőtt aligha gondolhatta valaki, hogy a XX. század utolsó évtizedében összeroppan az a világrendszer, amely a dolgozó tömegek anyagi, szellemi felemelkedésének ígéretével egy szabad, kizsákmányolástól mentes világ megvalósítását tűzte ki célul. E változás hatására – a bolsevik típusú hatalmi-politikai struktúra és intézményrendszer felszámolásával párhuzamosan – a szovjet érdekszférához tartozó országokban, így Magyarországon is az élet minden területén radikális változások játszódtak le. A következőkben a bekövetkezett változások egy összefüggéséről, a nemzetközi vándormozgalom 1990 és 2000 közötti magyarországi fejlődéstörténetéről és a közeli jövőben várhatóan lejátszódó migrációs mozgásokról szólnunk.

Célunkat azonban – az ezen a területen meglévő hiányosságok, szakmai, módszertani problémák miatt – csak részben tudjuk megvalósítani, mert az országot a '90-es évek elején érintő, gyors intézkedést igénylő, nagymértékű népességmozgás nem tette lehetővé, hogy a nemzetközi migráció intézményei a megváltozott feltételeknek megfelelően fokozatosan épüljenek ki, s hogy ezekben új szemléletű, felkészültségű hivatalnokai kar kezdhesse meg tevékenységét. Számos gond forrása a meglévő migrációs adatok pontatlansága is, hiszen a nemzetközi vándorlás mérése, a migrációra vonatkozó adatok összegyűjtése bonyolultabb feladat, mint az egyéb népmozgalmi tényezők vizsgálata. Ez a hazánkba érkező külföldiekre, illetve azokra, akik közülük vissza vagy egy harmadik országba vándorolnak éppen úgy vonatkozik, mint azokra a magyar állampolgárokra, akik huzamosabb ideig külföldön tartózkodtak, majd onnan visszatértek.

1. A magyar állampolgárok nemzetközi vándorlása 1990 és 2000 között

1990 után a Magyarországra vándorló külföldi állampolgárokkal kapcsolatos hazai kutatásokkal párhuzamosan joggal fogalmazódott meg, hogy a magyar állampolgárok migrá-

ciós mozgásával összefüggésben is készüljenek elemzések. A migrációhoz való megváltozott viszony ellenére azonban ma sem tudjuk, hogy a magyar állampolgárok közül évente hányan hagyják el az országot, és hányan vándorolnak vissza.¹ A bejelentett kiutazások száma oly csekély, s csak azoknak a számát tudjuk, akik a magyar állampolgárságról lemondanak.² Hazai források alapján tehát nem lehet megállapítani a huzamosabb ideig külföldön tartózkodó és az évenként visszatért magyar állampolgárok számát, csupán azokat, akik ezt bejelentették. Éppen ezért a külföldi források segítségével tettünk kísérletet a magyar állampolgárok nemzetközi vándormozgalmának feltárására.³

A II. világháború előtt Magyarországról az európai országok közül mindenekelőtt Ausztriába és Németországba vándoroltak. E két ország mellett célszázként Hollandiát, Franciaországot, Angliát és Olaszországot, a tengeren túlról pedig az Amerikai Egyesült Államokat és Kanadát kell még említenünk. A XX. század utolsó évtizedének adatai azt mutatják, hogy ezek az országok a magyar migránsok számára ma is vonzóak. Az elmúlt évtizedben a külföldön regisztrált magyar állampolgárok több mint 80 százaléka Németországban élt. Németország után Ausztria, Svájc, az Egyesült Királyság, Svédország, Olaszország és Hollandia következett a sorban. Belgium az évtized során 720 és 1020 fő között fogadott évenként magyar bevándorlót, a többi ország viszont már csak jóval jelentéktelenebb számmal szerepelt (1. táblázat).

A külföldön regisztrált magyar állampolgárok száma, az 1990. és az 1991. év bizonytalanságai után – 1992 és 1999 között enyhe hullámlás mellett – kiegyensúlyozott képet mutat. Számuk az 1992. évi 64 741 főről előbb jelentősen, közel 13 százalékkal, majd csupán egy százalékat alig meghaladóan emelkedett 75 000 fő fölé. E csúcs után 1995-től a magyarok száma fokozatosan csökkent. Jelentősebb, közel 10 százalékos csökkenést az 1998. és az 1999. év adatai mutatnak. A változást lényegében a Németországban élő regisztrált magyarok számában bekövetkezett elmozdulások okozták.

¹ 1992. évi LXVI. (XI. 30.) törvény [26. paragrafus, (2) bekezdés] szerint az a személy, aki „a Magyar Köztársaság területét külföldi letelepedés szándékával elhagyja, illetőleg hogy három hónapon túl külföldön tartózkodik, a lakóhelye szerint illetékes települési önkormányzat jegyzőjénél vagy az illetékes külföldi külképviseleti hatóságnál kell bejelentenie.”

² 1990 és 2000 között a huzamosabb ideig külföldön tartózkodó magyar állampolgárok közül összesen 6785-en jelentették be távozásukat a polgármesteri hivatalban. Kivándorlási szándékukat a legtöbbször 1990-ben jelentették be. Az ezt követő években a bejelentési kedv csökkent, majd 1995-től növekedett, 1998-tól azonban ismét jelentéktelenné vált. 2000-ben például összesen 332-en éltek ezzel a lehetőséggel.

³ A különböző országokba letelepedési szándékkal érkező magyar állampolgárokkal kapcsolatos adatokat a *Recent demographic developments in Europe 1999*. Council of Europe Publishing, 1992–1999. című kiadvány segítségével tekintjük át. A kézikönyv csak azokat az adatokat tartalmazza, amelyeket az egyes országok az Európai Uniónak megküldtek. Ennek következtében például a volt szocialista országok és Ausztria esetében nem, vagy csak hiányosan közöl adatot. Ez különösen Ausztria esetében zavaró, ahol nem csupán 1991-ben tartózkodott több mint tízezer magyar állampolgár.

Európa országaiban regisztrált magyar állampolgárok száma, 1990–1999

Országok	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	évben Európában élő regisztrált magyarok									
	% N = 36 437	% N = 24 183	% N = 64 741	% N = 74 358	% N = 75 169	% N = 73 563	% N = 73 104	% N = 72 862	% N = 69 279	% N = 62 656
Ausztria	n. a.	43,65	n. a.	n. a.	n. a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Azerbajdzsán	n. a.	n. a.	0,01	n. a.	n. a.	n. a.	0,00	0,00	0,00	0,00
Belgium	n. a.	3,11	n. a.	0,97	0,98	n. a.	1,22	1,30	1,39	1,63
Dánia	n. a.	n. a.	0,45	0,39	0,40	0,45	0,46	0,54	0,53	0,60
Egyesült Királyság	n. a.	8,27	n. a.	4,03	3,99	4,35	2,74	4,12	n. a.	n. a.
Finnország	n. a.	1,27	0,58	0,52	0,51	0,55	0,57	0,56	0,66	0,81
Franciaország	7,92	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Görögország	2,43	n. a.	1,42	1,28	0,75	0,73	0,75	0,80	0,83	n. a.
Hollandia	n. a.	4,29	n. a.	1,59	1,65	1,54	1,55	1,60	1,84	2,24
Izland	n. a.	0,07	0,03	0,04	0,05	0,04	0,05	n. a.	0,06	0,07
Liechtenstein	0,02	0,04	0,01	0,01	0,01	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.

n. a.: A forráskiadvány az adott helyen nem közöl adatot.

* 1990. január 1-jén az NDK-ban élő magyarok száma 13 424 fő volt.

Forrás: Recent demographic developments in Europe. Council of Europe Publishing, 1992–1999.

A táblázat folytatódik!

Országok	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	évben Európában élő regisztrált magyarok									
	% N = 36 437	% N = 24 183	% N = 64 741	% N = 74 358	% N = 75 169	% N = 73 563	% N = 73 104	% N = 72 862	% N = 69 279	% N = 62 656
Németország	86,80	n. a.	87,12	82,62	82,74	78,84	79,33	77,88	80,41	83,04
Norvégia	n. a.	0,96	0,34	0,29	0,28	0,28	0,28	0,30	0,33	0,38
Olaszország	2,73	4,76	2,25	v1,81	2,62	2,70	2,95	3,26	3,81	n. a.
Portugália	0,10	n. a.	n. a.	n. a.	0,10	0,11	0,11	0,11	0,13	0,15
Románia	n. a.	n. a.	n. a.	0,07	0,05	0,05	0,04	0,03	0,04	0,04
San Marino	n. a.	0,00	n. a.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Spanyolország	n. a.	0,78	0,43	0,29	n. a.	0,28	0,30	0,32	0,43	0,57
Svájc	n. a.	19,53	7,27	6,09	5,86	5,69	5,41	5,07	5,26	5,68
Svédország	n. a.	13,05	n. a.	n. a.	n. a.	4,38	4,17	4,04	4,22	4,71
Szlovénia	n. a.	0,22	0,09	n. a.	n. a.	n. a.	0,04	0,05	0,06	0,07
Európa összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

n. a.: A forráskiadvány az adott helyen nem közöl adatot.

* 1990. január 1-jén az NDK-ban élő magyarok száma 13 424 fő volt.

Forrás: *Recent demographic developments in Europe*. Council of Europe Publishing, 1992–1999.

Az európai országokba évenként bevándorló magyarok adatait is kigyűjtöttük (2. táblázat). Ez esetben is nemcsak több ország (például Ausztria, Franciaország, Olaszország stb.), hanem országonként több év adata is hiányzik. A bevándorló magyarok döntő többségét minden évben ez esetben is a Németországba vándorlók adták. Arányuk 84 és 95 százalék között változott. 1993-ban számuk megközelítette a 30 ezret. E csúcs után, 1998-ra a magyar bevándorlók száma több mint 50 százalékkal csökkent. Ezzel párhuzamosan a Dániába, Hollandiába, Svájcba, Svédországba, Romániába és kisebb mértékben Finnországba, Lengyelországba és Szlovákiába vándorló magyarok évenkénti száma alig változott. A Kanadába és az USA-ba bevándorló magyar állampolgárok száma (1991-es adat) pedig jelentősen elmaradt a Németországba vándorlókétól.

A vizsgált évtizedben az európai országokból évenként kivándorló magyar állampolgárok száma jelentős mértékben ingadozott (3. táblázat). 1992-ben, 1991-hez viszonyítva közel 50 százalékkal csökkent a kivándorló magyarok száma, 1993-ban viszont 1992-höz képest több mint ötszörösére növekedett. Az ezt követő években ez a szám a 30 ezer főt is meghaladó szintről 1996-ra 25 ezerre, majd 1998-ra 18 ezerre süllyedt. Azt azonban, hogy hová vándoroltak tovább, mint ahogyan arról már korábban említést tettünk, nem tudjuk.

1998-ban az európai országokban összesen 14 249 magyar bevándorlót regisztráltak (lásd a 2. táblázatot). Ezt a számot 3958-cal haladta meg azoké, akik ugyanabban az évben tovább vándoroltak. Nem ismeretes, hogy az egyes országokba bevándorló magyarok honnan érkeztek és az sem, hogy közülük a továbbvándorlók hová mentek. Ennek következtében nem lehet megállapítani a Magyarországról érkezők és a Magyarországra távozók számát, s természetesen a bevándorlás, illetve a továbbvándorlás okairól sem tudunk semmit. Egyéb ismeretek alapján azonban joggal feltételezhetjük azt, hogy a nyugat-európai országokból elvándorlók egy része a megváltozott hazai politikai viszonyok következtében elérve a nyugdíjkorhatárt visszaköltözik Magyarországra.

A magyar állampolgárokra vonatkozó migrációs adatok összességében azt mutatják, hogy az Európai Unió országai közül Németországnak mint célországnak kitüntetett helye van. Az 1998. január 1-jei állapot szerint ebben az országban 55 700 magyar állampolgárságú személy élt. Egy évvel később számuk 52 029 főre csökkent. A magyar állampolgárok százalékos aránya a Németországban élő külföldi állampolgárok között jelentéktelen, mindössze 0,7 százalék.⁴ 1998-ban 14 036 magyar állampolgár érkezett Németországba. Figyelembe véve a 12 805 főnyi elvándorlót elmondhatjuk, hogy a magyarok 1998. évi németországi vándorlási egyenlege 1231 fős pozitívumot mutatott. A Németországban élő külföldi állampolgárok közül 1997-ben 278 662-en kapták meg a német állampolgárságot, közöttük 911 magyar állampolgár. Egy évvel később, tehát 1998-ban az új német állampolgárok száma 291 331-re nőtt, közöttük azonban már csak 652 fő magyar állampolgár található.⁵

⁴ A Németországban élő külföldiek száma 1998. december 31-én 7 319 500 fő volt, egy évvel később, 1999. december 31-re ez a szám 7 343 600 főre nőtt.

⁵ Statistisches Bundesamt. Stat. Jahrbuch 2000. 65., 66., 80., 82.

Európa országaiba, illetve Izraelbe, Kanadába és az USA-ba bevándorló magyarok száma, 1991–1998

Célszágok	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
	évben bevándorló magyarok							
	% N = 20 971	% N = 1346	% N = 30 049	% N = 27 768	% N = 21 350	% N = 22 293	% N = 19 927	% N = 14 249
Belgium	0,05	7,28	0,42	n. a.	n. a.	0,74	1,03	1,49
Csehország	n. a.	n. a.	n. a.	0,09	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Dánia	0,57	5,94	0,42	0,55	0,50	0,83	0,81	1,24
Egyesült Királyság	1,43	n. a.	n. a.	5,04	n. a.	4,49	4,13	n. a.
Észtország	n. a.	n. a.	0,00	n. a.	n. a.	0,00	n. a.	0,02
Fehéroroszország	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,04
Finnország	0,45	4,46	0,06	0,14	0,10	0,19	0,27	0,58
Görögország	n. a.	n. a.	0,24	0,28	0,60	0,51	n. a.	n. a.
Hollandia	1,11	22,73	0,87	0,81	1,42	2,06	2,76	3,94
Horvátország	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,15	n. a.	n. a.
Izrael	1,10	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Izland	0,04	0,30	0,04	0,03	n. a.	0,04	0,04	0,06
Kanada	3,54	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Lengyelország	0,15	2,82	0,18	0,06	0,12	0,17	0,19	0,24
Lettország	n. a.	n. a.	n. a.	0,01	0,00	n. a.	n. a.	0,02
Litvánia	0,31	0,74	n. a.	n. a.	n. a.	0,00	0,03	0,01
Luxemburg	0,15	3,64	0,13	0,21	0,30	0,36	0,35	0,48
Macedónia	n. a.	n. a.	n. a.	0,00	0,01	n. a.	n. a.	n. a.
Moldova	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,00	n. a.	n. a.	n. a.
Németország	79,89	n. a.	95,35	89,50	92,75	87,41	89,75	80,35
Norvégia	0,14	2,82	0,18	0,17	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Oroszország	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,01	0,00	n. a.	0,61
Románia	n. a.	7,88	0,30	0,22	1,31	0,46	1,76	2,92
San Marino	0,01	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,00	n. a.	n. a.
Spanyolország	n. a.	n. a.	0,04	0,07	0,07	n. a.	n. a.	n. a.
Svájc	2,13	22,73	1,10	1,08	1,17	1,16	1,71	2,50
Svédország	1,61	15,08	0,50	0,70	1,01	0,98	1,13	1,13
Szlovákia	n. a.	3,57	0,15	0,13	0,17	n. a.	0,19	0,22
Szlovénia	n. a.	n. a.	0,01	0,01	n. a.	0,01	0,01	0,02
Ukrajna	n. a.	n. a.	n. a.	0,90	0,44	0,43	n. a.	n. a.
USA	7,31	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

n. a.: A forráskiadvány az adott helyen nem közöl adatot.

Forrás: *Recent demographic developments in Europe 1999*. Council of Europe Publishing, 1992–1999.

**Európa országaiból kivándorló magyarok száma,
1991–1998**

Ország	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
	évben kivándorló magyarok							
	% N = 9919	% N = 5508	% N = 26 433	% N = 30 638	% N = 26 328	% N = 25 124	% N = 20 307	% N = 18 207
Belgium	n. a.	1,09	0,32	n. a.	n. a.	0,35	0,69	0,63
Dánia	0,67	1,09	0,39	0,42	0,28	0,38	0,47	0,62
Egyesült Királyság	n. a.	n. a.	n. a.	5,22	n. a.	11,14	3,27	n. a.
Észtország	n. a.	n. a.	0,00	n. a.	0,03	0,01	n. a.	n. a.
Finnország	0,19	1,16	0,12	0,13	0,08	0,12	0,14	0,24
Hollandia	1,05	3,01	0,69	0,45	0,67	0,94	1,13	1,52
Horvátország	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,01	n. a.	n. a.
Izland	0,09	0,02	0,03	0,00	0,01	n. a.	0,04	n. a.
Lengyelország	0,15	0,16	0,03	0,03	0,04	0,04	0,06	0,03
Lettország	n. a.	n. a.	n. a.	0,00	n. a.	n. a.	0,01	0,03
Litvánia	0,03	0,11	0,00	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Luxemburg	0,08	0,15	0,07	0,08	0,04	0,05	0,11	0,35
Moldova	n. a.	n. a.	0,00	0,02	0,02	0,01	0,02	n. a.
Németország	90,54	n. a.	81,82	83,55	85,56	76,97	89,39	83,92
Norvégia	0,34	0,71	0,10	0,14	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Oroszország	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,12	0,12	0,09	0,58
Örményország	3,38	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Románia	n. a.	85,80	13,90	5,79	9,53	5,91	6,32	6,94
Svájc	2,68	4,27	0,82	0,77	0,65	0,91	0,81	1,38
Svédország	0,78	2,11	0,35	0,60	0,52	0,49	0,67	0,37
Szlovákia	n. a.	0,33	0,05	0,03	0,03	n. a.	0,07	0,11
Szlovénia	0,02	n. a.	0,02	n. a.	n. a.	n. a.	0,01	n. a.
Ukrajna	n. a.	n. a.	n. a.	2,76	2,43	2,55	n. a.	n. a.
Európa összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

n. a.: A forráskiadvány az adott helyen nem közöl adatot.

Forrás: *Recent demographic developments in Europe 1999*. Council of Europe Publishing, 1992–1999.

A fentiekben bemutatott adatok tükrében azt mondhatjuk, hogy 1990 és 1999 között az európai országokban regisztrált január 1-jei magyar népesség létszámának íve egy kissé féllodas halom metszeti képéhez hasonlít. 1990-hez viszonyítva 1996-ra ugyanis mintegy 26 százalékos létszámnövekedés, majd e csúcs után az évtized végére fokozatos létszámcsökkenés következett be. A változás eredményeképpen 1999. január 1-jén a magyar állampolgárok összlétszáma a táblázatban szereplő országokban nem érte el a 63 ezer főt. Ennek alapján pedig feltételezhető, hogy az európai magyar migránsok 1999. január 1-jei száma még akkor sem haladta meg a 80 ezret, ha a fenti adatot az Ausztriába, Olaszországba és Gö-

rögországba vándorló magyar állampolgárok számával kiegészítjük.⁶ *Összegzésként az eddig feltárt adatok tükrében talán megkockáztatható az az állítás, hogy a világ különböző országaiban a XX. század végén nagy valószínűséggel kb. 100 ezer magyar állampolgár élt.*

A továbbiakban röviden a magyar állampolgárságról lemondottakról szólunk (4. táblázat). Meglepetést okozhat, hogy a rendszerváltoztatás az állampolgárságról lemondók évenkénti számának alakulásában nem okozott változást. 1960 és 2000 között ugyanis a magyar állampolgárság kötelékéből kilépők száma alig változott. Ennek következtében 1990-et követően – mint azt megelőzően is – évenként, némi ingadozás mellett, továbbra is körülbelül ezren mondanak le magyar állampolgárságukról.

4. táblázat

**A magyar állampolgárságról lemondott személyek száma,
1990–2000⁷**

Év	Fő
1990	1 184
1991	436
1992	1 148
1993	2 084
1994	1 688
1995	1 413
1996	1 022
1997	887
1998	850
1999	778
2000	748
1990–2000	12 238

**2. A huzamosabb ideig Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok
1990 és 2000 között**

1990 és 2000 között a világ több mint százötven országából összesen 232 417-en vándoroltak az országba, s legtöbben 1990-ben, a legkevesebben pedig 1994-ben. Ezt követően minden évben növekedett az évenként belépők száma, melynek következtében, az évtized utolsó két évében, számuk már a 20 ezret is meghaladta. Ugyanezen az időszak alatt 101 243 külföldi hagyta el az országot. Az évtized alatt közel százezren kapták meg a ma-

⁶ Az Arbeitsmarktservice Österreich adatai alapján Ausztriában az engedéllyel munkát vállaló magyarok száma 1995-ben 9632, 1996-ban 9164, 1997-ben 8865 és 1998-ban 8675 fő volt.

⁷ Lásd: Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom népességszámot befolyásoló szerepéről. In: *Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az Unió vízumrendszer árnyékában.* Lucidus Kiadó, Bp. 2003.

gyar állampolgárságot, akiknek egy része még 1990 előtt, más része viszont már a vizsgált időszakban érkezett. A státusos menekültek száma pedig 5208 fő volt.

Az 5. táblázat adatai a vizsgált időszak migrációs mozgásának sarokpontjai. Az adatok a bevándorló és az egyéb státusú összes belépők, illetve a bevándorló és az egyéb státusú összes kilépők ország-csoportonkénti számát és százalékos megoszlását mutatják.⁸ Megállapítható, hogy a belépők és kilépők között a szomszédos országok állampolgárai dominálnak, illetve hogy a belépőkhöz viszonyítva az országot valamilyen ok miatt elhagyók száma jelentős. Feltűnő, hogy amíg a szomszédos országok esetében 32,6 százalék a kilépők belépőkhöz viszonyított százalékos aránya, addig a többi országcsoport esetében közel 70, vagy a 70 százalékot is meghaladja.

5. táblázat

**A belépő és a kilépő külföldi állampolgárok száma és százalékos megoszlása
1990 és 2000 között**

Országocsoport	Belépők		Kilépők	
	szám	%	szám	%
Szomszéd országok	162 357	69,9	52 977	52,3
EU-tagállami	21 625	9,3	14 509	14,3
Amerika	6 027	2,6	4 293	4,2
A többi ország	42 401	18,2	29 464	29,2
Összesen	232 417	100,0	101 243	100,0

A XX. század utolsó évtizedének hazai vándorlási egyenlegét a fenti adatok alapján természetesen csak részben lehet megvonni, ennek ellenére az adatok ebből a szempontból is figyelemre méltóak. A belépők és a kilépők különbözete ugyanis nemcsak összességében volt 131 174 fős többlettel nyereséges, hanem, igaz, különböző mértékben, de minden ország-csoport esetében vándorlási nyereséget könyvelhetünk el. A legnagyobbat, 67,4 százalékot a szomszédos országoknál, a legkisebbet, 28,8 százalékot pedig Észak-Amerika országainak állampolgárainál regisztrálhatunk.

A belépők évenkénti százalékos megoszlása egyértelműen európai túlsúlyt mutat (6. táblázat). Arányuk különösen az évtized első felében évenként az összes belépő 80 százalékát is meghaladta. Az 1996–1997. évi mélypont (71,4%) után arányuk ismét növekszik, 2000-ben már 85,5 százalék volt. Ha a vizsgált évtized egészét nézzük, akkor az összes belépő 83,1 százaléka az európai országokból érkezett. Érdemes felvillantani a belépők „rétegzettségét” is, hiszen a 83,1 százalék 69 százaléka a szomszédos, 8,1 százaléka az EU és 6 százaléka pedig a többi európai országok állampolgáiraiból tevődött össze. Az amerikai kontinens országainak állampolgáira összesen 3 százalék esett. Az ázsiai országokból érkező állampolgárok aránya 12,3 százalék, az afrikaiakra pedig 1,2 százalék jutott. Tehát az összes nem európai országból érkezők aránya 16,5 százalék volt. (Az ismeretlen állampolgárságú személyek aránya 0,4 százalék volt.)

⁸ A továbbiakban a bevándorló és az egyéb státusú külföldi állampolgárokat *belépőknek*, az eltávozókat pedig *kilépőknek* nevezzük.

**A belépő külföldi állampolgárok állampolgárság szerinti megoszlása,
1990–2000**

Ország	A belépés éve											Átlagos bevándorlás (1990–2000)	Össze- sen
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000		
Ausztria	111	124	69	55	92	136	144	154	130	156	156	121	1 327
Belgium	17	33	20	19	27	27	23	33	28	32	47	28	306
Dánia	10	6	8	19	13	11	8	11	13	9	22	12	130
Finnország	22	27	14	18	23	52	47	36	84	147	132	55	602
Franciaország	73	60	73	79	91	110	173	189	181	195	188	128	1 412
Görögország	222	326	202	216	271	198	186	163	68	66	66	180	1 984
Hollandia	41	44	60	49	56	69	113	104	91	80	88	72	795
Írország	8	4	6	10	10	12	17	13	12	13	22	12	127
Luxemburg	–	–	–	1	2	2	2	1	–	–	1	1	9
Nagy-Britannia	149	160	151	116	153	198	188	208	183	174	149	166	1 829
Németország	533	439	312	314	427	443	579	641	677	820	785	543	5 970
Olaszország	54	81	66	73	82	80	88	73	77	95	99	79	868
Portugália	9	3	1	1	4	7	6	3	8	5	5	5	52
Spanyolország	16	17	8	4	23	17	16	14	12	17	16	15	160
Svédország	78	73	56	57	73	53	74	79	75	77	66	69	761
EU o. össz.	1 343	1 397	1 046	1 031	1 347	1 415	1 664	1 722	1 639	1 886	1 842	1 485	16 332
Horvátország	–	–	162	169	159	219	155	173	311	189	168	155	1 705
Jugoszlávia	426	4 030	3 201	4 976	2 294	1 301	870	836	1 490	2 490	1 777	2 154	23 691
Románia	29 617	10 940	6 489	6 068	4 272	5 101	4 161	3 979	5 504	7 845	8 894	8 443	92 870
Szlovákia	–	–	26	141	155	233	277	268	403	594	1 034	285	3 131
Ukrajna	–	–	1 149	1 223	1 392	1 324	1 426	1 390	1 766	2 420	2 427	1 320	14 517
Szomszédos o. ö.	30 043	14 970	11 027	12 577	8 272	8 178	6 889	6 646	9 474	13 538	14 300	12 356	135 914
Lengyelország	760	191	240	238	257	307	221	199	152	62	75	246	2 702
Norvégia	17	13	2	19	54	128	112	110	120	145	181	82	901
Oroszország	–	–	373	322	368	525	517	371	504	431	311	338	3 722
Svájc	24	36	32	37	39	32	42	57	53	79	75	46	506
Törökország	137	156	82	75	74	126	136	122	97	93	92	108	1 190
Egyéb európai	1 966	2 242	380	141	172	244	231	263	306	455	385	617	6 785
Többi EU o. össz.	2 904	2 638	1 109	832	964	1 362	1 259	1 122	1 232	1 265	1 119	1 437	15 806
Európa össz.	34 290	19 005	13 182	14 440	10 583	10 955	9 812	9 490	12 345	16 689	17 261	15 277	168 052
Izrael	146	162	68	82	77	176	193	163	175	215	217	152	1 674
Japán	63	107	76	45	88	93	61	95	135	145	163	97	1 071
Kína	658	2 067	348	488	521	1 206	1 781	1 740	1 282	1 185	1 066	1 122	12 342
Mongólia	46	55	194	120	51	77	178	250	316	290	118	154	1 695
Szíria	131	81	43	51	71	92	88	94	58	69	45	75	823

Ország	A belépés éve											Átlagos bevándorlás (1990-2000)	Össze- sen
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000		
Vietnam	135	113	100	143	109	142	309	366	517	378	199	228	2 511
Egyéb ázsiai	511	391	493	447	478	415	399	347	448	345	409	426	4 683
Ázsia össz.	1 690	2 976	1 322	1 376	1 395	2 201	3 009	3 055	2 931	2 627	2 217	2 254	24 799
	460	431	347	319	444	469	525	411	444	441	365	423	4 656
Kanada	66	56	70	39	58	59	73	54	60	77	48	60	660
Egyéb amerikai	113	97	48	38	52	56	53	41	55	69	71	63	693
Amerika össz.	639	584	465	396	554	584	651	506	559	587	484	546	6 009
Libia	78	53	42	50	67	98	131	67	34	41	34	63	695
Egyéb afrikai	428	243	117	144	170	119	99	129	121	124	123	165	1 817
Afrika össz.	506	296	159	194	237	217	230	196	155	165	157	228	2 512
Nem Eu. össz.	2 835	3 856	1 946	1 966	2 186	3 002	3 890	3 757	3 645	3 379	2 858	3 029	33 320
Egyéb és ism.	117	113	67	66	55	51	32	36	62	83	65	68	747
Mindösszesen	37 242	22 974	15 195	16 472	12 824	14 008	13 734	13 283	16 052	20 151	20 184	18 374	202 119

6/a táblázat

**A belépő külföldi állampolgárok állampolgárság szerinti megoszlása,
1990–2000**

Ország	A belépés éve											Össze- sen	
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000		
Ausztria	0,3	0,5	0,5	0,3	0,7	1,0	1,0	1,2	0,8	0,8	0,8	0,7	0,7
Belgium	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Dánia	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
Finnország	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,4	0,3	0,3	0,5	0,7	0,7	0,7	0,3
Franciaország	0,2	0,3	0,5	0,5	0,7	0,8	1,3	1,4	1,1	1,0	0,9	0,9	0,7
Görögország	0,6	1,4	1,3	1,3	2,1	1,4	1,4	1,2	0,4	0,3	0,3	0,3	1,0
Hollandia	0,1	0,2	0,4	0,3	0,4	0,5	0,8	0,8	0,6	0,4	0,4	0,4	0,4
Írország	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Luxemburg	–	–	–	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	–	–	0,0	0,0	0,0
Nagy-Britannia	0,4	0,7	1,0	0,7	1,2	1,4	1,4	1,6	1,1	0,9	0,7	0,7	0,9
Németország	1,4	1,9	2,1	1,9	3,3	3,2	4,2	4,8	4,2	4,1	3,9	3,9	3,0
Olaszország	0,1	0,4	0,4	0,4	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4
Portugália	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Spanyolország	0,0	0,1	0,1	0,0	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1

Ország	A belépés éve											Össze- sen
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	
Svédország	0,2	0,3	0,4	0,3	0,6	0,4	0,5	0,6	0,5	0,4	0,3	0,4
Európai Unió össz.	3,6	6,1	6,9	6,3	10,5	10,1	12,1	13,0	10,2	9,4	9,1	8,1
Horvátország	–	–	1,1	1,0	1,2	1,6	1,1	1,3	1,9	0,9	0,8	0,8
Jugoszlávia	1,1	17,5	21,1	30,2	17,9	9,3	6,3	6,3	9,3	12,4	8,8	11,7
Románia	79,5	47,6	42,7	36,8	33,3	36,4	30,3	30,0	34,3	38,9	44,1	45,9
Szlovákia	–	–	0,2	0,9	1,2	1,7	2,0	2,0	2,5	2,9	5,1	1,5
Ukrajna	–	–	7,6	7,4	10,9	9,5	10,4	10,5	11,0	12,0	12,0	7,2
Szomszédos o. össz.	80,7	65,2	72,6	76,4	64,5	58,4	50,2	50,0	59,0	67,2	70,8	67,2
Lengyelország	2,0	0,8	1,6	1,4	2,0	2,2	1,6	1,5	0,9	0,3	0,4	1,3
Norvégia	0,0	0,1	0,0	0,1	0,4	0,9	0,8	0,8	0,7	0,7	0,9	0,4
Oroszország	–	–	2,5	2,0	2,9	3,7	3,8	2,8	3,1	2,1	1,5	1,8
Svájc	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3
Törökország	0,4	0,7	0,5	0,5	0,6	0,9	1,0	0,9	0,6	0,5	0,5	0,6
Egyéb európai	5,3	9,8	2,5	0,9	1,3	1,7	1,7	2,0	1,9	2,3	1,9	3,4
Többi Eu. o. össz.	7,8	11,5	7,3	5,1	7,5	9,7	9,2	8,4	7,7	6,3	5,5	7,8
Európa összesen	92,1	82,7	86,8	87,7	82,5	78,2	71,4	71,4	76,9	82,8	85,5	83,1
Izrael	0,4	0,7	0,4	0,5	0,6	1,3	1,4	1,2	1,1	1,1	1,1	0,8
Japán	0,2	0,5	0,5	0,3	0,7	0,7	0,4	0,7	0,8	0,7	0,8	0,5
Kína	1,8	9,0	2,3	3,0	4,1	8,6	13,0	13,1	8,0	5,9	5,3	6,1
Mongólia	0,1	0,2	1,3	0,7	0,4	0,5	1,3	1,9	2,0	1,4	0,6	0,8
Szíria	0,4	0,4	0,3	0,3	0,6	0,7	0,6	0,7	0,4	0,3	0,2	0,4
Vietnam	0,4	0,5	0,7	0,9	0,8	1,0	2,2	2,8	3,2	1,9	1,0	1,2
Egyéb ázsiai	1,4	1,7	3,2	2,7	3,7	3,0	2,9	2,6	2,8	1,7	2,0	2,3
Ázsia össz.	4,5	13,0	8,7	8,4	10,9	15,7	21,9	23,0	18,3	13,0	11,0	12,3
Egyesült Államok	1,2	1,9	2,3	1,9	3,5	3,3	3,8	3,1	2,8	2,2	1,8	2,3
Kanada	0,2	0,2	0,5	0,2	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4	0,2	0,3
Egyéb amerikai	0,3	0,4	0,3	0,2	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3
Amerika össz.	1,7	2,5	3,1	2,4	4,3	4,2	4,7	3,8	3,5	2,9	2,4	3,0
Líbia	0,2	0,2	0,3	0,3	0,5	0,7	1,0	0,5	0,2	0,2	0,2	0,3
Egyéb afrikai	1,1	1,1	0,8	0,9	1,3	0,8	0,7	1,0	0,8	0,6	0,6	0,9
Afrika össz.	1,4	1,3	1,0	1,2	1,8	1,5	1,7	1,5	1,0	0,8	0,8	1,2
Nem Eu. összesen	7,6	16,8	12,8	11,9	17,0	21,4	28,3	28,3	22,7	16,8	14,2	16,5
Egyéb és ism.	0,3	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,2	0,3	0,4	0,4	0,3	0,4
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A vizsgált időszakban az összes belépő külföldi állampolgárok között az egyéb státusúak közel 15 százalékkal voltak többen, mint a bevándorlók (7. táblázat).

A két státus-„állapot”, a bevándorló és az egyéb státusú között lényeges különbség van. A huzamosabb ideig itt tartózkodók egy része ugyanis, amennyiben a különböző

jogszabályokban megfogalmazott feltételeknek megfelelnek, bevándorló státusba kerülhetnek. Döntő többségük célja a magyar állampolgárság megszerzése, melyhez természetesen az új egzisztencia megteremtése, a munkavállalás is szükségszerűen hozzátartozik. Az egyéb státusú külföldi állampolgárok életstratégiájából a magyar állampolgárság megszerzésének *eleme* hiányzik. Közülük kerülnek ki a részben vegyes tulajdonú, a külföldi érdekeltségű intézmények, vállalatok, bankok, üzemek és különböző cégek tulajdonosainak, s azoknak egy része is, akik külföldi munkavállalóként hosszabb-rövidebb ideig az országban dolgoznak. A magyar állampolgárság megszerzése *elemének* hiányát tükrözi az is, hogy az egyéb státusúak között az EU tagállamaiból és az észak-amerikai kontinensről érkezők aránya – szemben a bevándorlók közötti 2,2 százalékos aránnyal – 18,2 százalék. A földrajzi közelség s a már tárgyalt egyéb meghatározottság következtében a szomszédos országok állampolgárainak aránya az egyéb státusúak között is jelentős, de már korántsem oly mértékben meghatározóan magas, mint a bevándorló státusúak körében. Fontos eltérésnek tekintjük azt is, hogy amíg a bevándorlók 59,6 százaléka volt Románia állampolgára, addig az egyéb státusúak között arányuk a 30 százalékot sem érte el.

7. táblázat

**A bevándorló és az egyéb státusú
külföldi állampolgárok száma és az összes belépőhöz viszonyított
százalékos megoszlása, 1990–2000**

Országsoport	Belépők összesen	Bevándorló		Egyéb státusú	
		szám	%	szám	%
Szomszédos országok	162 357	95 886	59,1	66 471	40,9
EU-tagállami	21 625	2 617	12,1	19 008	87,9
Amerika	6 034	371	6,2	5 663	93,8
A többi ország	42 401	8 346	19,7	34 055	80,3
Összesen	232 417	107 220	46,1	125 197	53,9

Az egyéb státusú belépők országsoportok szerinti aránya jelentős ingadozást mutat. Ez esetben is egyértelmű különbség van azonban a szomszédos országokból és a világ többi országából érkezők között. Ez egyértelműen megnyilvánult abban, hogy egyrészt a szomszédos országokból érkező bevándorló és egyéb státusúak között a százalékos megoszlás 59,1 és 40,9. Másrészt pedig, hogy az összes bevándorló 96,9 százaléka a szomszédos országok állampolgárai közül került ki. De nem csupán erről van szó, hiszen az adatok szerint a huzamosabb itt-tartózkodás céljából érkező (egyéb státus) külföldi állampolgárok többsége is a szomszédos országok állampolgárai. Ennek oka nem más, mint az, hogy az I., illetve a II. világháború után ezekhez az országokhoz csatolt magyar területeken egykori magyar állampolgárok s azok leszármazottai, magukat magyar nemzetiségűnek tartó személyek is élnek. A megváltozott politikai viszonyok következtében pedig azok egy része, akik ezekből az országokból migráltak, a legtermészetesebb módon célországunk Magyarországot, az anyaországot választották.

Már szóltunk arról, hogy a vizsgált időszakban belépő külföldi állampolgárok 69,9 százaléka (162 357 fő) a szomszédos országokból érkezett hozzánk, akiknek döntő több-

sége magyar nemzetiségű.⁹ S ez azt jelenti, hogy az ide vándorlók többsége a nemzetközi tapasztalattal ellentétben nem más etnikumú, nyelvű, kultúrájú és hagyományú, hanem ugyanolyan, mint az ország lakossága. A hazánkba vándorlók többsége tehát nem idegen, ismeretlen nyelvű, kultúrájú, történelmű országba, hanem képletesen szólva csupán egykori „hazájuk” másik részébe vándorol. Ez egyben a Magyarországra irányuló nemzetközi vándormozgalom jellemző sajátossága is.

Mint az ismeretes, a szomszédos országok közül Romániában él a legnagyobb lélekszámú magyar nemzetiségű közösség.¹⁰ Ezt a szomszédos országokból érkezők belső aránya is tükrözi, hiszen ezekhez az országokhoz tartozó belépők 62 százaléka Románia állampolgára volt. Őket 17,7 százalékkal a volt Szovjetunióból, 17,5 százalékkal a volt Jugoszláviából és végül 2,8 százalékkal a volt Csehszlovákiából érkezettek követték. A Romániából érkezettek súlya akkor is meghatározó, ha arányukat az összes belépőhöz viszonyítjuk. Dominanciájuk 1990-ben volt a legegységesebb, akkor az összes belépők 76,6 százalékát ők adták. Ezt követően az összes belépők közötti arányuk – mindenekelőtt a délszláv háború hatására a volt Jugoszláviából hazánkba érkezők létszámának növekedésével – csökkent, de így is 32 (1997-ben) és 46,9 (1991-ben) százalék között mozgott. Az 1997-es mélypont óta a Romániából érkezők összes belépőhöz viszonyított aránya ismét növekszik. 2000-ben ez az arány már 43,3 százalék volt. Ezzel a tendenciával továbbra is számolni kell, s feltételezhető, hogy az elkövetkező évtizedekben is a Romániából érkező magyar nemzetiségű bevándorlók a Magyarországra belépő külföldi állampolgárok legmarkánsabb csoportja marad.

Az évenként belépők és az országban tartózkodó külföldiek között a nemek aránya kiegyensúlyozott. Mindkét esetben a nők arányának fokozatos növekedése figyelhető meg. Az évtized első felében még a férfiak voltak többségben. 1995-től azonban a férfiak 7–10 százalékos előnye fokozatosan lemorzsolódott, melynek következtében 2000-ben már csak 1,6 százalékkal voltak többen, mint a nők. Ez a nem szomszédos országokból érkezők között meglévő férfítöbbséget volt az eredménye. A szomszédos országokból érkezők között ugyanis 1,6 százalékkal több a nő, mint a férfi. Azaz közöttük a férfi–nő arány 49,2–50,8 százalék. S ez lényegében megegyezik a Romániából érkezők nemek szerinti megoszlásával. Abban az esetben pedig, ha a nemek arányát az országban élő külföldiek között vizsgáljuk, akkor a férfiak fokozatosan csökkenő aránya mellett 2001-től már 2,6 százalékos női többségről beszélhetünk. S ez azt jelenti, hogy amíg az évtized elején ezer, hazánkban élő külföldi férfit 728 külföldi nő jutott, addig 1995-ben már 886, 2000-ben 936, 2001-ben pedig már 1054.

Sajátos különbséget találunk, amennyiben a nemek arányát a belépők két csoportja, a bevándorló és az egyéb státusúak között megnézzük. A nemek szerinti megoszlás vonatkozásában ugyanis a két csoport között jelentős, 9 százalékpontos eltérés van annak következtében, hogy a bevándorlók között 47,4, az egyéb státusúak között pedig 56,4 százalékkal vannak képviselve a férfiak.

A belépők kor szerinti megoszlása kedvező. A fiataloké, a 0–19 éveseké 24,3, a 20–59 éveseké 66,8 és végül a 60 évesek és az annál idősebbeké 8,9 százalékos aránnyal

⁹ Az elemzésben a 1990-es években részre esett Csehszlovákiát, Jugoszláviát és a Szovjetuniót még „egyesítettnek” tekintjük.

¹⁰ A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a Szlovákiában élő magyar nemzetiségűek száma 520 528. Ausztriában 40 583 (2001), Horvátországban 16 596 (2001), Szlovéniában 6243 (2002), Szerbia-Montenegróban 293 207 (2002), Ukrajnában 151 516 (2002), Romániában pedig 1 434 377 (2002) magyar nemzetiségű él.

voltak képviselve. A legszámosabbak a 15–39 év közötti korosztályhoz tartozók, akik az összes belépő 63,9 százalékát tették ki. Nemek szerinti bontásban is azzal az eltéréssel, hogy a férfiak 64, a nőknek pedig 63,6 százaléka tartozik ide, az ehhez a korosztályhoz tartozók vannak a legtöbben. Korcsoportok között a férfiak esetében a 30–39 évesek aránya (21%), a nőknél a 20–24 éveseké (20,4%) emelkedik ki. Az összes belépő esetében 19,3 százalékkal szintén a 30–39 évesek korosztályának aránya a legkiemelkedőbb. A férfiak és a nők esetében is a szomszédos országokból és az EU tagállamaiból belépők kor szerinti megoszlása eltért a többitől. Ezekben az esetekben ugyanis a korosztályokhoz tartozók aránya – a 40–49 és az 50–59 évesek korosztályához tartozók kivételével – tíz százalék fölött volt. 1990-ben például a 0–14 évesek és a 60 évesek és annál idősebbek korosztályához a belépők 28,2, illetve 18,8 százaléka tartozott. Ezek az arányok az évtized közepére 4–8 százalékra csökkentek, majd ezt követően újból emelkedni kezdtek. A 60 és a 60 évnél idősebbek aránynövekedése elsősorban a Romániából és Ukrajnából érkezők körében figyelhető meg. Mivel az e korosztályhoz tartozók ilyen mértékű önálló migrációja általában nem jellemző, ezért esetükben az ún. szekunder migrációval, a gyermekek utáni áttelepedés „gyakorlatával” állunk szembe. S bár 2000-ben a 0–14 éveseké csak 7,7 százalék volt, az ezt követő korosztályoké viszont tíz százalék, vagy azt meghaladó mértékű. 1997-től lehet megfigyelni az 50 év felettek aránynövekedését. Arányuk a '90-es évek közepéhez viszonyítva közel duplájára nőtt, melynek következtében az évtized utolsó két évében már a belépők több mint 11 százalékát tették ki. Az egyes években érkezők nem és kor szerinti megoszlását vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy 24 éves korig a nők aránya a nagyobb. A 25 és a 49 évesek között a férfiaké, az 50 évtől idősebbek körében pedig néhány százalékponttal szintén a nők aránya a számottevőbb. A fenti elmozdulások függvényében alakult a belépők átlagos életkora. A férfiaknál a vizsgált évtized második, a nőknél pedig harmadik évétől haladta meg a 30 évet. Ezt követően pedig a férfiaknál már 1994-ben, a nőknél pedig négy évvel később az átlagos életkor 33 év fölé emelkedett. 2000-ben pedig 33,3 év lett.

Az összes belépő korstruktúrájától a bevándorló státusúaké némileg eltér, a fiatalok aránya ugyanis nagyobb (a bevándorlók 26 százaléka a 0–19 évesek korcsoportjához tartozik). Ezen belül is a 0–14 évesek aránya 17,2 százalék. A 60 éveseké és az annál idősebbeké azonban számottevőbb, 12,1 százalék. A 20–59 éveseké pedig 61,9 százalék. A bevándorlók között a 20–29 évesek korosztályához tartoznak a legtöbben, arányuk 29,6 százalék. A legtöbben mindkét nem esetében és a két nemet együttvéve is a 20–24 korcsoportjához tartoznak. Abban az esetben, ha a bevándorló státusúak közül csak a férfiak kor megoszlását nézzük, akkor ezeknél az arányoknál alig kapunk kedvezőbbet. Ez esetben ugyanis a 0–19 évesek 26,7, a 20–59 évesek 61,6 s a 60 évesek és annál idősebbek pedig 11,7 százalékkal képviseltették magukat. Igaz ugyan, hogy valamivel (0,7%) nagyobb a fiatalok, illetve 0,4 százalékkal kevesebb az időskorúak aránya, de ez az elmozdulás az összes bevándorló státusú személy kor szerinti megoszlását érdemben nem módosítja. A férfiakhoz viszonyítva a 19 éven aluli nők aránya 1,4 százalékkal alacsonyabb és 0,7 százalékkal magasabb a 60 évesek és ennél idősebb korúakénál. Ezek, illetve minden egyéb, ami a nők össznépességén belüli arányának növekedésére utalnak, a népesség kor szerinti összetételének romlását jelzik.

Amennyiben a bevándorló státusúak kor szerinti megoszlását összevetjük az egyéb státusúakéval, akkor megállapíthatjuk, hogy az egyéb státusúak között a fiatalok aránya jelentősebb (23,8%), az időskorúaké pedig jelentősen alacsonyabb (5,3%). Ez azt jelenti, hogy a 20–59 évesek korcsoportjához tartozóké az egyéb státusúak között – szemben a bevándorlók 61,9 százalékaival – a 70 százalékot is meghaladja. Esetükben, különösen a férfiak köré-

ben kibővült azoknak a korcsoportoknak a köre, ahová tíz százalékot meghaladó mértékben tartoznak. A 15–39 évesek korosztályához ugyanis a férfiak 68,2, a nőknek pedig 68,1 százaléka tartozik. Abban az esetben azonban, ha az egyéb státusúak esetében csak a férfiak kor szerinti megoszlását nézzük, akkor a 0–19 évesek aránya 21,4, a 60 éves és annál idősebbeké pedig csak 4,3 százalék. A gazdaságilag aktív korúaké pedig 74,3 százalék. Összességében megállapítható, hogy az egyéb státusúak kor szerinti megoszlása kedvezőbb, mint a bevándorló státusúaké, s ezt alapvetően eltérő vándorlási célkitűzésük magyarázza.

A belépő külföldi állampolgárok családi állapot szerinti megoszlását csak az 1995 és a 2000 közötti időszakra ismerjük. Ennek következtében csak 97 412 személy adatait elemezzük. A vizsgált hat év legfontosabb tendenciája, hogy a férfiak és a nők körében növekedett a nőtlenek és a hajadonok aránya. A férfiaknál a nőtlenek aránya az 1995. évi 46,5 százalékról 52 százalék fölé került. A nők esetében pedig a hajadonok kezdeti 42,5 százalékos aránya az évtized végére 48,1 százalék lett. Ezzel párhuzamosan a házások aránya a férfiak esetében jelentősebb mértékben, 50,7 százalékról 44,4-re, a nőknél pedig 49,5-ről 45,3 százalékra csökkent. Az özvegyek és az elváltak aránya azzal a különbséggel stagnált, hogy általában hatszor több az özvegy nő, mint az özvegy férfi, s hogy az elvált férfiak aránya jóval alacsonyabb, mint az elvált nőké (8. táblázat).

8. táblázat

A belépő külföldiek nem és foglalkozási főcsoport szerinti megoszlása

Foglalkozási főcsoport	Férfi	Nő	Együtt
Törvényhozók, igazgatási, gazdasági vezetők	8,9	3,7	6,5
Felsőfokú képzettséget igénylő foglalkozások	11,4	11,3	11,4
Egyéb, felső- vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások	4,5	5,9	5,1
Irodai és ügyviteli foglalkozások	5,1	6,8	5,9
Szolgáltatás jellegű foglalkozások	5,1	5,8	5,4
Mező- és erdőgazdasági foglalkozások	0,4	0,2	0,4
Ipari- és építőipari foglalkozások	20,4	9,6	15,4
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	1,3	0,1	0,8
Szakképzettséget nem igénylő foglalkozások	7,2	6,2	6,8
Munkanélküli	4,8	11,5	7,9
Háztartásbeli	1,5	6,3	3,8
Nyugdíjas	4,9	6,6	5,7
Egyetemi, főiskolai hallgató	3,4	3,4	3,4
Egyéb tanuló	19,1	20,0	19,5
Ismeretlen	1,7	2,1	1,9

A belépő külföldi állampolgárok nem és foglalkozás szerinti megoszlását a 8. táblázat adatai tartalmazták. Nemek szerinti bontás esetében a férfiaknál az ipari-építőipari foglalkozásúak, a nőknél a tanulók aránya a legjelentősebb. Abban az esetben pedig, ha

együtt vizsgáljuk, akkor 19,5 százalékos aránnyal a tanulók kerülnek az élre. Különösen így van ez, ha ehhez a kategóriához még az egyetemi és főiskolai hallgatókat (3,4%) is hozzávesszük. A második legnépesebb foglalkozási ág az *ipari- és építőipari* (15,4%), melyet a *felsőfokú képzettséget* igénylő foglalkozások (11,4%) követnek. Majd a *munkanélküli* kategóriához (7,9%) és a *szakképzettséget nem igénylő* foglalkozásokhoz (6,8%) tartozók következnek. A legkisebb arányt (0,4%) a *mező- és erdőgazdálkodási*, valamint a *gépkézelők, összeszerelők, járművezetők* (0,8%), az *egyetemi és főiskolai hallgatók* (3,4%) és a *háztartásbeliek* (3,8%) képviselik.

Abban az esetben, ha a foglalkozási főcsoportok egy részét összevonjuk, akkor a *munkanélküli, eltartott* kategóriához tartozók (arányuk 34,6 százalék) egyértelmű dominanciája mellett a *felsőfokú képzettséget* igénylő és az *ipari- és építőipari* foglalkozásúak aránya még kiemelkedőbbé válik. Együttes arányuk 41,7 százalék. Mellettük minden évben 6 százalékot meghaladó mértékben vannak képviselve a *törvényhozók, igazgatási, gazdasági vezetők* kategóriájához tartozók, valamint a *szakképzettséget nem igénylő* foglalkozásúak. Figyelemre méltó, hogy a *mező- és erdőgazdálkodási* foglalkozásúak aránya a fél százalékot sem éri el. A *munkanélküli, eltartott* kategóriához tartozók aránya magas. Ehhez a kategóriához a nők 50,3, a férfiak 34,8 százaléka tartozik. A *munkanélküli, eltartottak* között a háztartásbelieké 3,8, a nyugdíjasok aránya 5,7, az alap-, a közép- és a felsőfokú tanulmányaikat végzőké pedig összesen 19,5 százalék.

Abban az esetben, ha nemek szerint a legalacsonyabb százalékos arányokat képviselő foglalkozási főcsoportokat vesszük sorra, akkor a *háztartásbeliek* és a *törvényhozók, igazgatási, gazdasági vezetők* csoportja kivételével, ha nem is azonos sorrendben, de mindkét nemnél azonos foglalkozási főcsoportokat (*mező- és erdőgazdálkodási, gépkézelők, összeszerelők, járművezetők, egyetemi és főiskolai hallgatók és ismeretlen*) találunk. A *háztartásbeliek* foglalkozási főcsoporthoz tartozók a férfiaknál, a *törvényhozók, igazgatási, gazdasági vezetők* pedig a nőknél nem szerepelnek. Tehát e két foglalkozási főcsoport kivételével a többihez tartozók aránya megegyezik. Abban az esetben pedig, ha a legnépesebb foglalkozási főcsoportokat vesszük számba, akkor eltérő sorrendet találunk. A férfiaknál az *ipari- és építőipari*, a nőknél az *egyéb tanulók* csoportja kerül az élre. Ezt a férfiaknál az *egyéb tanulók*, a nőknél a *munkanélküliek* főcsoportja követi. Ezek után a sorban mindkét nemnél a *felsőfokú képzettséget* igénylő foglalkozások következnek. A negyedik legnépesebb foglalkozás a férfiaknál a *törvényhozók, igazgatási, gazdasági vezetők*, a nőknél pedig az *ipari- és építőipari* foglalkozásúak. S az ötödik foglalkozási főcsoport a férfiaknál a *szakképzettséget nem igénylő foglalkozások*, a nőknél pedig az *irodai és ügyviteli foglalkozások*. Azoknak az együttes aránya, akik foglalkozásuk alapján feltételezhetően egyetemet vagy főiskolát végeztek, a férfiaknál 28,2, a nőknél pedig 24,3 százalék, tehát mindkét nem esetében elég jelentős. 1998-tól a nyugdíjasok aránya ismét emelkedett, és a korábbi évek 5-6 százalékos aránya helyett 2000-ben már megközelítette a 9 százalékot. Ez a tendencia várhatóan a következő években is folytatódni fog, s a hazai hasonló folyamatokkal együtt rontja az aktív keresők eltartó képességét.

A bevándorló státusúak foglalkozás szerinti megoszlásának súlypontjai természetesen lényegesen nem térnek el az összes belépőjétől, bár esetükben jellegzetes eltolódásokat figyelhetünk meg. Közöttük ugyanis a *felsőfokú képzettséget* igénylő foglalkozásúak aránya az *egyéb felső- vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúakkal* együtt 21,7 százalék. Az *ipari- és gépipari* foglalkozásúak 15,8 százalékkal, a *munkanélküli, eltartott* kategóriához tartozók pedig 44,6 százalékos aránnyal vannak képviselve. A *munkanélküli, eltartott* kategóriához tartozók között mindenekelőtt a diákok, közülük is elsősorban az általános iskolások, illetve a nyugdíjasok aránya emelkedik ki. Az *irodai és ügyviteli* foglal-

kozásúak 5,9, a *szolgáltatás* területén dolgozók pedig a bevándorlók 4,9 százalékát adták. A *mező- és erdőgazdálkodás* területén dolgozók aránya csekély, 0,5 százalék. Amennyiben a foglalkozási megoszlást nemenként vizsgáljuk, akkor a legjelentősebb elmozdulást a munkanélküliek és az ipari-építőipari foglalkozásúak között találjuk. A nők esetében ugyanis az e kategóriához tartozók aránya 49,7, a férfiaké 39,1 százalék. Az ipari-építőipari foglalkozásúak esetében a férfiak részesedése 22,6, a nőké pedig 9,6 százalék.

Az egyéb státusúak esetében pedig azt találjuk, hogy a *felsőfokú képzettséget* igénylő foglalkozásúak aránya az *egyéb felső- vagy középfokú képzettséget igénylő* foglalkozásúakkal együtt 18,4 százalék. Az *ipari- és gépipari* foglalkozásúak 14 százalékkal, a *munkanélküli, eltartott* kategóriához tartozók pedig 40,2 százalékkal részesedtek. Ezek mellett meg kell még említeni a *törvényhozók, igazgatási, gazdasági vezetők* kategóriához tartozók 8,2 százalékos arányát is. Ha ugyanezekhez a foglalkozási kategóriákhoz tartozók arányát csak a férfiak esetében nézzük meg, akkor a *munkanélküli, eltartott* kategóriához tartozók arányának jelentős csökkenését, illetve a *törvényhozók, igazgatási, gazdasági vezetők* kategóriához tartozók arányának mérsékelt növekedését állapíthatjuk meg. Az egyéb státusúak között, a férfiakhoz viszonyítva, jelentős arányt képviselnek a *munkanélküli, eltartott* kategóriához tartozó nők. 32,3 százalék helyett 52,5 százalék. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy közülük számosan a hasonló státusú férfiak feleségeként tartózkodnak hazánkban. Jelentősebb még az eltérés a *vezető, felsőfokú képzettséget* igénylő foglalkozásoknál, ahol a férfiak 24,4 százalékos részesedésével szemben a nők aránya csak 16,7 százalék.

A bevándorló és az egyéb státusú külföldi állampolgárok területi elhelyezkedése sajátos különbséget mutat. Amíg ugyanis az egyéb státusúak többsége, 58,4 százaléka Közép-Magyarország régióiban telepedett le, addig a bevándorló státusúak ilyen arányban egyetlen régióban sem találhatók. Jelenlétük mindenekelőtt a Közép-Magyarország és a Dél-Alföld régióban a meghatározó, bár e két régióban elfoglalt együttes arányuk még így is csak 55,6 százalék. A területi elhelyezkedésben található különbséget a két csoport-hoz tartozók egymástól lényegesen eltérő munkaerő-piaci helyzete magyarázza, hiszen az egyéb státusúak döntő többségének hazai jelenléte egyértelműen az ipar, a szolgáltatás és a kereskedelem szempontjából legfejlettebb területhez kötődik.

3. A vissza- és a továbbvándorló külföldi állampolgárok

1990 és 2000 között összesen 101 243 külföldi állampolgár (a belépők 43,6 százaléka) hagyta el az országot s tért vissza hazájába, vagy pedig egy harmadik országba vándorolt. A távozók részben a vizsgált időszakban, részben a már korábban érkezettek közül kerültek ki. Továbbvándorlásukat természetesnek kell tartani. Azt, hogy a tovább- és visszavándorlók csoportjai hogyan viszonyultak egymáshoz, éppen úgy nem tudjuk, mint ahogyan a rendelkezésünkre álló adatok alapján a távozás okait sem lehet megállapítani. Említtettük, hogy a belépők két csoportja egymástól jól elkülöníthető céllal érkezett az országba, s ez hatással van arra, hogy az egyik, illetve a másik státushoz tartozók közül milyen arányban döntöttek úgy, hogy továbbvándorolnak. Az adatok szerint egyértelmű és határozott különbség van a bevándorló és az egyéb státusú külföldi állampolgár vissza- és továbbvándorlása között. A bevándorlók közül eredeti tervét a vizsgált időszakban csupán 1,1 százaléka adta fel. Az EU-tagállamok állampolgárai kivételével (esetükben 13,3 százalékos volt a továbbvándorlók aránya) jelentéktelen azoknak a száma, aránya, akik eredeti szándékukat megváltoztatták. Bár meg kell jegyeznünk, hogy az ázsiai, az afrikai és az amerikai kontinens országainak állampolgárai közül jelentéktelen volt a

bevándorló státusúak száma. Terveikhez, eredeti célkitűzésükhöz a legkövetkezetesebben a szomszédos országokból érkezők ragaszkodtak. Korábbi tervét csupán 0,7 százalékkuk adta fel. Ezt egyáltalán nem lehet a véletlennek tulajdonítani, hiszen, mint ahogyan arról már szó volt, döntő többsége magyar nemzetiségű, s azért vándorolt hazánkba, hogy magyar állampolgár legyen. A bevándorló státus megszüntetésének többsége 1990 és 1997 közé esett, s elsősorban német (326 fő) és román (697 fő) állampolgárokat érintett. A román állampolgárok esetében például ez azt jelenti, hogy az évtized alatt csupán 1,1 százalékkuk változtatta meg szándékát.

A bevándorló státusúak közül visszavándorlók esetében fel kell hívni a figyelmet arra, hogy közöttük a 0–19 évesek aránya nagyobb (24,8%), a 60 éves és annál idősebb korúaké pedig kisebb (7,6%), mint ami az egész csoportra jellemző. A fiatalokúak esetében csak 2,8 százalékpontos az eltérés, tehát nem igazán jelentős. Az idős korúak esetében viszont már 18,1 százalékpont. Annak ellenére, hogy ez a népesség kor szerinti összetételét öregíti, különösebb gondot azért nem okoz, mert a bevándorló státusúak közül továbbvándorlók száma jelentéktelen.

A visszavándorlók foglalkozás szerinti megoszlása a *törvényhozók, igazgatási, gazdasági vezetők* kategóriáját kivéve az összes bevándorló státusúhoz viszonyítva arányos eloszlást mutat. A visszavándorlók régiók szerinti megoszlása – Közép-Magyarország régió kivételével, ahonnan az összes bevándorló státusú elvándorló 29,9 százaléka távozott – kiegyensúlyozottan (9,7 és 15 százalékos értékek között) érintette az ország különböző térségeit.

Az egyéb státusú külföldi állampolgárok vissza- és továbbvándorlási adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a bevándorló státusúakhoz viszonyítva igen mobilak. A vizsgált időszak alatt az egyéb státusúak közel 80 százaléka hagyta el az országot (9. táblázat). Esetükben sem lehet tudni, hogy a távozók hány százaléka érkezett a vizsgált időszakban vagy azt megelőzően. Arányait tekintve mobilitásuk, a bevándorló státusúakhoz viszonyítva ország-csoporttól független. A legnagyobb, 11,6 százalékpontos távolság az EU és a világ többi országának állampolgárai között található. A feltűnő, hogy az egyéb státusú szomszédos országok állampolgárainak „mozgása” nem tér el a hasonló státusú többi ország-csoporthoz tartozókéétől. Azonosnak tekinthető „reagálásuk” azt jelzi, hogy a szomszédos országok állampolgárai egy részének nem a letelepedés, az átköltözés, hanem hosszú távon is a magyarországi munkavállalás a stratégiája. Abban, hogy az egyéb státusúak mintegy 80 százaléka 1990 és 2000 között visszatért hazájába, vagy tovább vándorolt, a hazai gazdasági szerkezet átalakításának kiszámíthatatlansága, az átalakulás bizonytalansága, a munkaerőpiaci változó munkaerő igénye, gyors, radikális átalakulása is szerepet játszott.

9. táblázat

Az egyéb státusúak és a közülük továbbvándorlók száma és százalékos megoszlása, 1990–2000

Országcsoport	Egyéb státusúak	Kilépők az egyéb státusúak közül	százalék
	szám	szám	
Szomszédos országok	66 471	52 279	78,6
EU-tagállami	19 008	14 161	74,5
Amerika	5 663	4 285	75,7
A többi ország	34 055	29 315	86,1
Összesen	125 197	100 084	79,9

Az egyéb státusú kilépők korcsoport szerinti megoszlását vizsgálva hasonló következtésre juthatunk, mint a bevándorlók esetében. Az eltávozók között ugyanis csupán 4,6 százalékos aránnyal szerepeltek a 0–19 évesek korosztályához tartozó, s ez 15,2 százalékponttal volt alacsonyabb, mint az összes egyéb státusúak esetében, és 43,2 százalékot tett ki a 60 éves és annál idősebbek csoportja. Ez viszont az összes belépő egyéb státusú hasonló korú külföldi állampolgárok arányához viszonyítva 22 százalékponttal volt magasabb. Az e státushoz tartozó kilépők foglalkozás szerinti megoszlása nem tér el a hasonló státusú belépőktől, s a kilépők régiók szerinti megoszlása is szinkronban van a hasonló státusú belépők területi elhelyezkedésének arányaival.

4. A Magyarországon élő külföldiek

A továbbiakban a Magyarországon élő külföldiekre vonatkozó adatokat fogjuk elemezni. Számukat – függetlenül attól, hogy mikor érkeztek – az adott év január 1-jei állapotnak megfelelően közöljük, tehát azokkal a külföldiekkel foglalkozunk, akik az előző évben még az országban tartózkodtak.

Az 1993. január 1-jei állapot szerint 1992-ben 123 184 külföldi állampolgár élt az országban (10. táblázat). A korábbi évekre vonatkozó éves adatok az itt élő külföldiek számával kapcsolatban nem állnak rendelkezésünkre, ezért kiindulópontnak az 1992. évit tekintjük. A következő évben az itt élő külföldiek száma 5,8 százalékkal nőtt, a növekedés az ezt követő években is folytatódott, üteme azonban lelassult. Egy év, az 1997. év kivételével ugyanis, amikor az itt élők száma az azt megelőző évhez viszonyítva 3,9 százalékkal nőtt, a növekedés 1,2 és 1,7 százalék között mozgott. A növekedés a kiindulópont és 1999 között 19,6 százalék, azaz 1999-ben az országban élő külföldiek száma meghaladta a 150 ezer főt. 2000-ben viszont 28 százalékkal kevesebb külföldi élt az országban, mint az azt megelőző évben.

10. táblázat

A Magyarországon élő külföldi állampolgárok száma és nemenkénti megoszlása, 1993–2001

Év	A külföldi állampolgárok száma			A külföldi állampolgárok megoszlása (%)		
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen
1993	71 287	51 897	123 184	57,9	42,1	100,0
1994	69 256	61 454	130 710	53,0	47,0	100,0
1995	73 210	64 891	138 101	53,0	47,0	100,0
1996	74 382	65 572	139 954	53,1	46,9	100,0
1997	77 476	65 030	142 506	54,4	45,6	100,0
1998	79 295	68 968	148 263	53,5	46,5	100,0
1999	77 834	72 411	150 245	51,8	48,2	100,0
2000	79 101	74 024	153 125	51,7	48,3	100,0
2001	53 578	56 450	110 028	48,7	51,3	100,0

Mi a magyarázata annak, hogy 43 097 fővel kevesebb külföldi élt az országban 2000-ben, mint 1999-ben? A változás annak az eredménye, hogy mindazoknak az adatait, akiknek tartózkodási engedélyük 2001. január 1-jével lejárt, az állományból törölték. 2001. január 1-jétől tehát az adatbázisban csak az *érvényes* tartózkodási engedéllyel rendelkező külföldi állampolgárok szerepelnek, akiknek a száma ekkor 110 028 fő volt. (Azt, hogy az állományból törölt személyekkel mi történt, senki nem vizsgálta. Többségük valószínűleg elhagyta az országot, de lehetnek olyanok, akik adminisztrációs hiba miatt maradtak az állományban vagy tartózkodási engedélyük meghosszabbítása nélkül továbbra is az országban vannak.)

Az összes itt élő külföldi állampolgár között minden évben meghatározó arányban a szomszédos országok állampolgárai voltak. Arányuk évenként 58 és 62% között változott. Az EU tagállamaiból érkezők aránya 4,8 és 11,7% között mozgott. 1997-et az uniós tagállamok állampolgárainak magyarországi jelenlétében fordulópontnak tekintjük, hiszen részesedésük az addigi 5–7% helyett 10–11%-os lett. Az Európán kívüli országok közül a hazánkban élő külföldi állampolgárok között még az ázsiai országok állampolgárainak aránya jelentősebb (11. táblázat). Együttes arányuk már 1996-ban meghaladta az itt élő külföldiek tíz százalékát. Az ezt követő évtől kezdve pedig arányuk 12% fölé került, s ezt a szintet azóta is tartják. Az amerikai és az afrikai földrész országai állampolgárainak aránya nem jelentős. Minden évben arányuk az első esetben (Amerika) 3, a másodikban (Afrika) pedig 2% alatt maradt.

11. táblázat

**A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok
állampolgárság szerinti megoszlása, 1995–2001**

Ország	A tartózkodás éve						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Ausztria	616	694	872	1 031	990	1 053	694
Belgium	113	143	174	196	214	221	113
Dánia	41	62	77	82	100	104	41
Finnország	100	134	187	224	253	303	243
Franciaország	364	443	611	771	956	1 036	511
Görögország	1 362	1 588	1 810	1 972	1 925	1 903	710
Hollandia	191	264	374	472	568	585	324
Írország	22	37	61	77	92	97	38
Luxemburg	3	5	6	8	7	7	5
Nagy-Britannia	631	760	955	1 140	1 317	1 378	624
Németország	2 289	3 087	3 505	8 985	9 396	9 631	7 493
Olaszország	514	568	655	734	752	793	542
Portugália	28	31	39	40	45	50	22
Spanyolország	54	79	96	106	112	119	64
Svédország	319	383	469	530	604	627	299
Európai Unió összesen	6 647	8 278	9 891	16 368	17 331	17 907	11 723

A táblázat folytatódik!
A 11. táblázat folytatása

Ország	A tartózkodás éve						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Horvátország	305	532	688	995	1 069	1 162	917
Jugoszlávia	6 213	15 492	14 884	14 116	9 916	10 943	8 623
Románia	68 439	65 705	61 579	62 130	57 357	57 343	41 561
Szlovákia	231	461	600	1 110	1 571	1 717	1 576
Ukrajna	3 501	4 432	5 625	7 733	9 898	11 016	8 947
Szomszédos o. összesen	78 689	86 622	83 376	86 084	79 811	82 181	61 624
Lengyelország	4 628	4 521	4 297	4 471	4 386	4 144	2 279
Norvégia	77	172	310	411	521	573	607
Oroszország	277	1 124	1 708	2 624	2 809	3 002	1 893
Svájc	186	211	265	306	373	422	330
Törökország	483	560	660	760	791	820	455
Egyéb európai	31 930	20 923	20 051	12 927	18 062	16 735	14 286
Többi Eu. o. összesen	37 581	27 511	27 291	21 499	26 942	25 696	19 850
Európa összesen	122 917	122 411	120 558	123 951	124 084	125 784	93 197
Izrael	518	619	890	1 030	1 177	1 186	781
Japán	314	394	479	547	656	706	431
Kína	3 469	4 276	6 639	7 809	8 306	8 861	5 819
Mongólia	528	562	700	864	1 071	1 227	738
Szíria	679	703	821	894	909	906	583
Vietnam	1 276	1 323	1 596	1 839	2 193	2 447	1 893
Egyéb ázsiai	2 851	3 542	3 879	3 731	3 931	3 993	2 358
Ázsia összesen	9 635	11 419	15 004	16 714	18 243	19 326	12 603
Egyesült Államok	1 700	2 008	2 420	2 835	3 132	3 261	1 636
Kanada	277	329	390	452	475	507	235
Egyéb amerikai	918	860	912	923	905	909	617
Amerika összesen	2 895	3 197	3 722	4 210	4 512	4 677	2 488
Líbia	402	484	654	720	721	694	204
Egyéb afrikai	1 679	1 726	1 834	1 939	1 873	1 865	1 029
Afrika összesen	2 081	2 210	2 488	2 659	2 594	2 559	1 233
Nem Eu. összesen	14 611	16 826	21 214	23 583	25 349	26 562	16 324
Egyéb és ismeretlen	573	717	734	729	812	779	507
Mindösszesen	138 101	139 954	142 506	148 263	150 245	153 125	110 028

**A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok
állampolgárság szerinti megoszlása, 1995–2001 (%)**

Ország	A tartózkodás éve						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Ausztria	0,4	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7	0,6
Belgium	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Dánia	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
Finnország	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2
Franciaország	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,5
Görögország	1,0	1,1	1,3	1,3	1,3	1,2	0,6
Hollandia	0,1	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,3
Írország	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0
Luxemburg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Nagy-Britannia	0,5	0,5	0,7	0,8	0,9	0,9	0,6
Németország	1,7	2,2	2,5	6,1	6,3	6,3	6,8
Olaszország	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Portugália	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Spanyolország	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Svédország	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,3
Európai Unió összesen	4,8	5,9	6,9	11,0	11,5	11,7	10,7
Horvátország	0,2	0,4	0,5	0,7	0,7	0,8	0,8
Jugoszlávia	4,5	11,1	10,4	9,5	6,6	7,1	7,8
Románia	49,6	46,9	43,2	41,9	38,2	37,4	37,8
Szlovákia	0,2	0,3	0,4	0,7	1,0	1,1	1,4
Ukrajna	2,5	3,2	3,9	5,2	6,6	7,2	8,1
Szomszédos o. összesen	57,0	61,9	58,5	58,1	53,1	53,7	56,0
Lengyelország	3,4	3,2	3,0	3,0	2,9	2,7	2,1
Norvégia	0,1	0,1	0,2	0,3	0,3	0,4	0,6
Oroszország	0,2	0,8	1,2	1,8	1,9	2,0	1,7
Svájc	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3
Törökország	0,3	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4
Egyéb európai	23,1	14,9	14,1	8,7	12,0	10,9	13,0
Többi Eu. o. összesen	27,2	19,7	19,2	14,5	17,9	16,8	18,0
Európa összesen	89,0	87,5	84,6	83,6	82,6	82,1	84,7

Ország	A tartózkodás éve						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Izrael	0,4	0,4	0,6	0,7	0,8	0,8	0,7
Japán	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	0,4
Kína	2,5	3,1	4,7	5,3	5,5	5,8	5,3
Mongólia	0,4	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,7
Szíria	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5
Vietnam	0,9	0,9	1,1	1,2	1,5	1,6	1,7
Egyéb ázsiai	2,1	2,5	2,7	2,5	2,6	2,6	2,1
Ázsia összesen	7,0	8,2	10,5	11,3	12,1	12,6	11,5
Egyesült Államok	1,2	1,4	1,7	1,9	2,1	2,1	1,5
Kanada	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2
Egyéb amerikai	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
Amerika összesen	2,1	2,3	2,6	2,8	3,0	3,1	2,3
Líbia	0,3	0,3	0,5	0,5	0,5	0,5	0,2
Egyéb afrikai	1,2	1,2	1,3	1,3	1,2	1,2	0,9
Afrika összesen	1,5	1,6	1,7	1,8	1,7	1,7	1,1
Nem Eu. összesen	10,6	12,0	14,9	15,9	16,9	17,3	14,8
Egyéb és ismeretlen	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kezdetben az országban élő külföldi állampolgárok nemek szerinti megoszlása egyértelmű férfi többséget mutatott. 1992-ben ugyanis közel 58 százalékuk volt férfi, s csak valamivel több mint 42 százalékuk volt nő. A férfi többség az utolsó év kivételével, bár csökkenő arányban, de minden évben megmaradt. Az évtized elején a különbség még a 15 százalékot is meghaladta, ez 1997-re 7, 1999-re pedig 3,4 százalékra csökkent. Ezt követően a különbség nemcsak kiegyenlítőddött, hanem 2000-ben az adatok már 2,6 százalékos női többséget mutatnak. A bekövetkezett változások eredményeként minden ezer, hazánkban élő külföldi férfira a kezdeti 728 fő nő helyett az évtized végén már 1054 hazánkban élő külföldi nő jutott.

Abban az esetben, ha az országban élő külföldiek nemek szerinti megoszlását nem általában, hanem ország-csoportok szerint megnézzük, akkor 1994 és 1996 között az Európai Unió országainak állampolgárai esetében a férfiak voltak többségben. Ezt követően pedig, igaz, csupán egy-két százalékponttal, de női többség alakult ki. A szomszédos országoknál a „váltás” éve 1998 volt. Az ezekből az országokból érkezők között ugyanis az 1999. január 1-jei állapot szerint a férfi–nő arány lényegében még kiegyenlített. Ezt követően viszont már a nők lettek többségben. A fentiekől eltérő, pontosabban egészen más összefüggések a meghatározók abban az esetben, ha az ázsiai országokból érkezők

nekem szerinti megoszlását vizsgáljuk. Esetükben ugyanis minden évben kétszeres vagy ennél valamivel jelentősebb férfítöbbség volt. Az afrikai kontinens országainak állampolgárai esetében még egyértelműbb a helyzet, hiszen a hazánkban élő afrikaiak között minden évben négyszer, ötször több volt a férfi, mint a nő. S végül az itt élő amerikai kontinens állampolgárai között is férfi többséget figyelhetünk meg, bár az utolsó két év kivételével ez a különbség egyáltalán nem volt jelentős.

A nemek szerinti megoszlás mellett a kor szerinti összetétel is fontos demográfiai jellemzője az országban élő külföldi állampolgárok csoportjának. A vizsgált évtized során a külföldiek korstruktúrában bekövetkezett elmozdulásokat nem tudjuk nyomon követni, mert ebben az összefüggésben csak az 1995 és 2001 közötti évekre vonatkozó adatok állnak rendelkezésünkre. Az 1996. évre vonatkozó adatok – mind a férfiak és mind a nők esetében – lényegesen eltérnek az azt megelőző és az azt követő évek adataitól. Ennek okát nem ismerjük.

A hazánkban élő külföldi állampolgárok között minden évben a legnépesebb korcsoport a 30–39 és a 40–49 éveseké volt. Ezeket a korcsoportokat a 25–29 éveseké követte. A férfiaknál azonban a 30–39 évesek korcsoportjához minden évben 3–5 százalékponttal nagyobb arányban tartoznak, mint a nőknél. Az ezt követő három korcsoportnál viszont, ha nem is jelentős, de egy-két százalékponttal a nők aránya a meghatározóbb. Mindezek együttesen azt eredményezik, hogy az itt élő külföldi állampolgárságú nők korstruktúrája idősebb, mint a férfiaké.

A Magyarországon élő külföldi állampolgárok területi elhelyezkedése egyenetlen. Közel 50 százaléka a Közép-Magyarország régió népességét gyarapítja. Évenkénti arányuk 45 (például 1994-ben vagy 2000-ben) és 53 (például 1999-ben) között változott. Ezt követően a legtöbben a Dél-Alföld régióban élnek. Arányuk az első három évben még meghaladta az országban élő külföldiek 16 százalékát, a többi évben viszont 14–15 százalék volt. A legalacsonyabb arányban a nyugat-dunántúli régióban éltek. Itt az országban tartózkodó külföldiek 4,5–5,7 százaléka élt. Ennél 2–2,5 százalékkal nagyobb arányú volt a külföldiek jelenléte az Észak-Magyarország régióban. Közel hasonló mértékben volt régióként nagyobb a Közép-Dunántúl és az Észak-Alföld régióban élő külföldi állampolgárok aránya.

Közép-Magyarország régió kiemelkedő arányát elsősorban a fővárosban élő külföldi állampolgárok aránya határozza meg, bár Pest megye részesedését csak Csongrád közelíti meg. Évenként, igaz, eltérő arányban, de a vizsgált években az országban élő külföldi állampolgárok 42–43 százaléka a fővárosban élt. Budapestet Szeged, Nyíregyháza, Debrecen, Kecskemét, Tatabánya, Székesfehérvár, Hódmezővásárhely és Zalaegerszeg követte. Ezekben a megyei jogú városokban az ezer lakosra jutó külföldiek száma 38 (Szeged) és 9 fő (Zalaegerszeg) között változott.

Annak ellenére, hogy korrekt és teljes körű adatokkal a munkavállalási engedélyekkel kapcsolatban nem rendelkezünk, mégis tájékoztató jelleggel a meglévők ismertetését fontosnak tartjuk. Anélkül, hogy az adatokkal kapcsolatos problémáinkat szisztematikusan sorra vennénk, jelezni szeretnénk a migrációs mozgásra és a munkavállalási engedélyekre vonatkozó adatok közötti ellentmondást. Másrészt különösebb vizsgálódás nélkül megállapítható, hogy hihetetlenül szűk azoknak az országoknak a köre, melyek állampolgárai munkavállalási engedélyt kaptak. Ezen belül is aránytalanul kevésnek tűnik azoknak a lengyel, kínai, de még a román állampolgároknak a száma is, akik megkapták az engedélyt. Mindezek mellett talán a legkirívóbb az, hogy a meglévő adatok szerint az Európai Unió, illetve az USA állampolgárai közül senki sem (kért) kapott 1994 és 2000 között munkavállalási engedélyt (12. táblázat). Mindezek ellenére megállapíthatjuk a ki-

adott engedélyek számának évenkénti növekedését. Az 1996. évi visszaesés okát nem ismerjük. Tehát, ha az 1994-es és az 1995-ös adatokat csak tájékoztató jelleggel vesszük figyelembe, s kiindulási évnek 1996-ot tekintjük, akkor 1997-ben 16,3 százalékkal több engedélyt adtak ki. A következő évi növekmény, igaz, ennek csak a fele, de 1999-ben már 22,9 százalékkal több volt a kiadott engedélyek száma, mint 1998-ban. Ez az ütem, ha nem ilyen mértékben, de 2000-ben is folytatódott. Minden évben a legtöbb engedélyt a román állampolgárok kapták. Ha figyelmen kívül hagyjuk az *egyéb* országokhoz tartozókat, akkor a kiadott engedélyek száma alapján a volt Szovjetunió, a volt Jugoszlávia állampolgárai következnek.

12. táblázat

**A kiadott munkavállalási engedélyek
és az engedélyezett hosszabbítások száma állampolgárság szerint,
1994–2000**

Ország	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Szám							
Románia	10 803	13 171	9 218	10 909	11 862	16 982	19 774
Lengyelország	1 411	2 163	1 252	1 449	1 057	641	357
Kína	476	982	544	773	1 190	1 739	2 374
Jugoszlávia	2 206	1 623	1 044	1 192	1 114	1 431	1 602
Szovjetunió	3 044	2 930	3 047	3 852	3 544	4 896	5 783
Csehország	15	26	25	28	47	68	81
Szlovákia	753	859	696	1 140	803	1 254	3 508
Vietnam	117	141	115	229	324	465	764
Egyéb	5 931	4 190	4 355	4 672	6 369	6 662	5 960
Összesen	24 756	26 085	20 296	24 244	26 310	34 138	40 203

Ország	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
%							
Románia	43,6	50,5	45,4	45,0	45,1	49,7	49,2
Lengyelország	5,7	8,3	6,2	6,0	4,0	1,9	0,9
Kína	1,9	3,8	2,7	3,2	4,5	5,1	5,9
Jugoszlávia	8,9	6,2	5,1	4,9	4,2	4,2	4,0
Szovjetunió	12,3	11,2	15,0	15,9	13,5	14,3	14,4
Csehország	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2
Szlovákia	3,0	3,3	3,4	4,7	3,1	3,7	8,7
Vietnam	0,5	0,5	0,6	0,9	1,2	1,4	1,9
Egyéb	24,0	16,1	21,5	19,3	24,2	19,5	14,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az engedélyek száma alapján Szlovákia és Kína állampolgárai a 4., illetve az 5. helyet foglalják el. Az évtized utolsó éve azonban a fentiekől eltérő sorrendet „produkált”. A román munkavállalók 49,2 százalékos aránnyal elsőségüket megőrizték. 14,8 százalékos rész az *egyéb* kategóriához sorolt országok állampolgáraié. Alig valamivel kevesebb a volt Szovjetunióból érkezett munkavállalók részesedése (14,4%). 8,7 százalékkal Szlovákia, 5,9 százalékkal Kína, 4 százalékkal pedig a volt Jugoszláviából érkezettek következnek. Amennyiben a kiadott, illetve a meghosszabbított munkavállalási engedélyek régiónkénti megoszlását megnézzük, akkor – a hazánkban élő külföldi állampolgárok területi elhelyezkedésével összhangban – a Közép-Magyarország régió túlsúlyát állapítjuk meg. 1994-ben a kiadott és a meghosszabbított engedélyek 62,3 százaléka Közép-Magyarország régióra esett. Ezt Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl, illetve a Dél-Alföld régió követi. A sor legvégén a Dél-Dunántúl régió található. Ezek az adatok töredékességük ellenére, a külföldi munkavállalók régiók szerinti megoszlása mellett, a külföldiek törvényes keretek között végzett munkavégzésének arányairól is tájékoztatást nyújtanak.

5. A közeli jövő lehetőségei

A migrációval kapcsolatos hazai folyamatok rendszerváltoztatást követő kibontakozását legújabb kori történelmünk következményei, közelmúltunk migráció ellenes politikája, az Európai Unióhoz történt csatlakozásunk, valamint a világgazdasági globalizáció körülményei együtt, egyszerre határozták meg. A fentiek mellett a következő évtizedekben a hazai migrációs folyamatok alakulására egyértelmű hatást fog gyakorolni:

- a hazai népesség fogyása és a népesség korstruktúrája előregedésének nyomása;
- a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek migrációs törekvései (nem feledkezhetünk meg arról, hogy kritikus esetekben ismét biztosítani kell, hogy az országban menedéket kapjanak);
- a globalizációs folyamatokba történő intenzívebb bekapcsolódásunk, s ezzel párhuzamosan a gazdaság munkaerő-szükséglete, mely várhatóan növelni fogja a huzamosabb, illetve az átmeneti időtartamú migrációs folyamatok résztvevőinek számát;
- a második világháborút követően, de főleg 1956–57-ben, illetve az azt követő évtizedekben Magyarországról eltávozók egy részének vagy leszármazottainak visszavándorlása.

Jelenleg azonban még nem lehet előre látni, hogy sajátos helyzetünk következtében az átmeneti időtartamú migráció keretében hozzánk érkezőkhöz viszonyítva hogyan fog alakulni a szomszédos országokból áttelepülők száma. Az elmúlt évtized hazai migrációs adatai arra is utalnak, hogy Magyarország nemcsak a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek cél-országa, hanem a világ számos országának állampolgárai számára cél-, illetve tranzitország szerepet is betölt. Ezt az evidensnek tűnő és bizonyos mértékig még adatokkal is alátámasztható állítást azonban mind ez ideig vizsgálatok nem támasztják alá. Nem tudjuk ugyanis, hogy az egyes ország-csoportokhoz tartozó állampolgárok között milyen arányban vannak azok, akik magyarországi tartózkodásukat csupán a Nyugat-Európába, illetve a tengeren túlra történő vándorlásuk átmeneti „megállójának” tekintik, illetve hogy a közülük eltávozók között milyen arányt képviselnek a hazájukba ideiglenesen vagy véglegesen visszatérők és azok, akik tőlünk Nyugat-Európába vagy a tengerentúlra vándoroltak. Ez a kérdés még egyértelműbben vetődik fel az ország

új állampolgárai esetében. Jelenleg azonban semmiféle ismerettel nem rendelkezünk arról, hogy azok közül, akik 1990-et követően kapták meg a magyar állampolgárságot, hányan tekintették tranzit-országnak Magyarországot, s hányan élnek ma már a világ valamely más országában.

Nehezen megjósolható, hogy azok a törekvések, amelyek a nemzetközi munkaerő-áramlásba hazánkat mind egyértelműbben kívánják bekapcsolni, milyen következményekkel járnak. A következő évtized egyik fejleménye valószínűleg az lesz, hogy e folyamatnak alárendelten „tisztázódik”, hogy Magyarország mennyiben és milyen mértékben válik küldő és fogadó állammá. A következő két évtized alatt az is egyértelművé válik, hogy a hazai népességfogyás és a népesség korstruktúrájának előregedése valójában milyen mértékű lesz, s hogy ezen folyamatok megállítása érdekében milyen korrigáló népesedéspolitikai intézkedéseket léptetnek életbe. Ha ez megtörténik, akkor az valószínűleg a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek vándorlásának hazai megítélését is egyértelműbbé fogja tenni. Mindezek, valamint a közép- és kelet-európai országok megoldatlan belső feszültségei s az egyéb előre nem látható események következtében azonban még csak hozzávetőlegesen sem lehet megmondani, hogy az országot érintő nemzetközi vándorlás volumene a jelenlegi szinten marad-e, vagy pedig jelentősebb mértékben növekedni fog. Korrekt vándorlási adatok hiányában, az eddigi tapasztalatok alapján jelenleg csak azt a feltételezést fogalmazhatjuk meg, hogy hosszabb távon pozitív vándorlási egyenleggel nemigen számolhatunk. Fontos kérdés, hogy az Európai Unióhoz történő csatlakozásunk hogyan, mennyiben módosítja az itt élő külföldiek számát, állampolgárság, nem, kor és foglalkozás szerinti összetételét.

A XX. század utolsó évtizedének vándormozgalmi adatai egyértelműen sürgetik a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatos migrációs elközelítéskorlis tisztázását. Nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy az ország népesedési és munkaerő-gondjainak megoldása érdekében elősegítjük-e szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek eddigieknél gyorsabb ütemű kiáramlását, vagy pedig mérsékeljük, esetleg fékezzük kivándorlási törekvéseiket? Kérdéses azonban, hogy visszautasíthatjuk-e azoknak a magyar származású osztrák, román, horvát, ukrán, szerb, szlovák és szlovén állampolgároknak a kérelmét, akik vagy akiknek szülei, nagyszülei akaratauk ellenére a nagyhatalmak döntése következtében kerültek kisebbségi sorsba, s váltak idegen országok állampolgáraivá? Mindezekkel összhangban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a magyar nemzetiségűek Magyarországra vándorlásának milyen következményei (vannak) lesznek a szomszédos országok magyarságának jelene és jövője szempontjából?

A nemzetközi vándormozgalom jelenlegi szakaszának valódi tartalmát, meghatározottságát, számos ok következtében ma még nagyrészt homály fedi. Ezt részben az előző időszak migrációs gyakorlatának diszfunkcionális következményei okozzák. Részben pedig abból adódnak, hogy az Európai Unió létrejötté, várható kibővítése az Unió állampolgárai népességmozgásának teljesen új feltételeket biztosít. Ezekhez a folyamatokhoz sajátosan társult a 2001. szeptember 11-én New York-ot, Washington-t ért terrortámadás, melynek hatására a nemzetközi vándorlás feltételeit a liberális bevándorláspolitikai gyakorlattal rendelkező országok is tovább szűkítették. A terrorizmus elleni harc, az afganisztáni, a kasmíri, az izraeli stb. háborúk újabb tömegek menekülését vonták maguk után. De nemcsak ez, hanem a globalizáció szükséglete is, különösen az átmeneti időtartalmú migráció iránti igényt növelve a vándormozgalom bővítése, a feltételek liberalizálása irányába hat. Mindezek mellett ma még kiszámíthatatlan annak migrációt bővítő ha-

tása, következménye, hogy napjainkban már a nyugat-európai országok népessége is csökken, illetve hogy a népesség kor szerinti összetétele mind öregebb lesz.

A következő évtizedben megítélésünk szerint a nemzetközi vándormozgalom fejlődéstörténetében a legelmaradottabb országok túlnépesedése, az ezekben az országokban élők migrációs nyomása, az országok közötti jövedelem-egyenlőtlenségek kiegyenlítése, a világgazdasági globalizáció munkaerő-szükséglete, a fejlett országok népességének fogyása meghatározó szerepet fognak játszani. Ezekre a kihívásokra a nemzetközi vándormozgalom feltételeinek kiszélesítésével, illetve a jelenlegi keretek további szűkítésével, korlátozásával is lehet válaszolni. Tisztában kell lenni azonban azzal, hogy mindkét megoldás, de még az átmenetiek is – a kibocsátó és a befogadó országok esetében egyaránt – nemcsak előnyt, hanem társadalmi problémák sorozatát rejtik magukban.

Pomogáts Béla

Erdélyi összefogás – Egy újsághír margójára

Transylvanian Co-operation – On the Margin of a News Item

The author analyses an always multinational region's, Transylvania's chances for autonomy subsequent to the federation proposal for Transylvania by Romanian politician Sabin Gherman.

A Nagyváradon megjelenő *Erdélyi Riport* című hetilap szeptember 23-i számában olvassom, hogy Sabin Gherman, nálunk is ismert fiatal erdélyi román politikai javaslattal fordult Markó Bélához, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség elnökéhez, egy közös erdélyi román–magyar politikai fellépés javaslatával. Gherman nevét a korábbi Erdély–Bánság Liga, jelenleg a Kereszténydemokrata Párt vezetőjeként, az *Elegem van Romániából* című kiáltvány szerzőjeként ismerte meg a magyarországi közvélemény, ez a politikai röpirat az erdélyi népek fölé magasodó (és az erdélyi népek: románok és magyarok kiegyezését nyolc évtizede következetesen megghiúsító) bukaresti nagyromán nacionalizmus visszaszorítására szólított fel annak idején. A kilencvenes évek végén magam is találkoztam Budapesten a fiatal kolozsvári román politikussal, és érdeklődéssel, jóllehet nem sok reménykedéssel figyeltem fel okfejtéseire és tervezgetéseire.

Sabin Gherman most azt javasolja, hogy az RMDSZ nyissa meg kapuit az erdélyi regionalizáció román és német hívei előtt, és hozza létre az RMDSZ–Erdélyi Tömb Regionális Szövetség elnevezésű laza politikai szövetkezést, amely az országrész egész lakosságának és minden nemzetiségének képviseletében indítana küzdelmet a román államnak a történelmi régiók valamiféle autonómiájára épülő (federalista) átalakítása érdekében, szemben a bukaresti kormányzati hatalom hagyományos centralizációs és homogenizáló politikájával. A szövetség mellett, a sajtóinformációk értelmében, konzultációs jelleggel működne egy úgynevezett „erdélyi diéta”, amely egyharmad–egyharmad–egyharmad arányban román, magyar és német szakértőkből állna, és törvényjavaslatok, jogszabályok kidolgozásával, szakértői munkával támogatná az Erdélyi Tömb Regionális Szövetség parlamenti munkáját. Nem arról van szó tehát, hogy Gherman javaslatai megbontanák a román állam egységét, és szó sincs Erdély államjogi helyzetének megváltoztatásáról, a javaslat azt célozza, hogy a román állam a regionalizáció egyébként európai elvének és az Európai Unióban kialakult gyakorlatának megfelelően adjon helyet a regionális autonómiák széles körű felépítésének és ennek révén az erdélyi román–magyar megbékélés oly sokszor hangoztatott (és sajnálatosan mindig megbuktatott) kívánalmának.

A Sabin Gherman törekvéseiről érkező hír engem, bevallom, kifejezetten felvillanyozott. Egyrészt amiatt, mert az erdélyi nemzetek és kultúrák összefogásának és kölcsönösen egyeztetett érdekérvényesítésének kétségtelenül vannak hagyományai az erdélyi politikai kultúrában, másrészt azért, mert a regionalizáció politikai stratégiája mindenképpen a huszonegyedik század Európájának azt a területi, igazgatási és kulturális berendezkedését célozza meg, amely a kontinens nyugati régióiban máris működőképesnek bizonyult, a közép-európai régióban pedig alkalmas lehet arra, hogy valamelyest orvosolja a huszadik században felhalmozott és oly sok közösségi szenvedést okozó etnikai konfliktusokat.

Lássuk talán az első megfontolást! A régi, a történelmi Erdélynek igen sok olyan hagyománya létezik, amely a mostanában „multikulturálisnak” nevezett társadalmi berendezkedésnek mintegy az előképe lehet. Ennek a „multikulturális” berendezkedésnek a keretei között viszonylag szabadon (a korabeli európai jogrendhez és politikai gyakorlat-hoz képest szabadabban) fejlődhettek a különféle etnikumok, vallások és kultúrák, ez a fejlődés részben kialakította a nemzeti, az egyházi és a kulturális autonómiák bizonyos rendszerét. Talán nem kell különösebben érvelni amellett, hogy Erdélynek milyen hatalmas szerepe volt a magyar kultúra fejlesztésében, az erdélyi szász kultúra autonómiájának kialakulásában vagy éppen a román nemzeti kultúra megalapozásában és fenntartásában. Mindezzel Erdély egy olyan európai örökséget védelmezett, amelyet később az európai liberalizmus bontakoztatott ki igazán.

Az erdélyi liberalizmus hagyományát ismerték fel és tekintették követendőnek olyan erdélyi magyar politikusok és írók, mint Kemény Zsigmond, aki 1851-es *Erdély közlélete* című tanulmánya szerint az európai liberális és „baloldali” hagyományok fenntartásában látta az erdélyi politika vezető erejét. A következőket állapította meg: „Erdély az új eszmék irányában az európai államtömbök közt a szélső baloldalt foglalta el. Amit nála életbe léptettek, a kornak, mely a múltnak hagyományaival szakítani kezdett, radikalizmusa volt. (...) Az ő alkotmánya, tudniillik Az Approbatát és Compilatát tekintjük – inkább democratico-arisztokratikus és köztársasági, mint monarchiai vala.”

Tulajdonképpen az erdélyi multikulturalizmus és liberalizmus hagyományai éltek újra a két világháború közötti időben, mindenekelőtt abban a transzilvánista ideológiában (az „erdélyi gondolatban”), amelyet az erdélyi magyar irodalmi és részben politikai élet képviselt, és amelyhez a húszas években (Hitler hatalomra jutásáig és a „nagyémet” ideológia erdélyi elterjedéséig) az erdélyi szász szellemi élet és szórványosabb módon a román szellemi élet is csatlakozott. Az erdélyi regionalizmusnak az időnként felszínre kerülő gondolata mégsem tudott igazán gyökeret verni az országrészt közéletében és igazgatásában, és az erdélyiség mint tudatforma, mint identitásalakító tényező elsősorban a magyarság körében (ott is mindenekelőtt az irodalomban, például az Erdélyi Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh körül gyülekező írók közösségében) érvényesült.

A két világháború közötti korszakban az erdélyi „multikulturalizmusnak” ezt a stratégiáját fejtették ki az „erdélyi gondolat” megalapozói, így legnagyobb publicisztikai hatékonysággal és művészi erővel Kós Károly 1929-ben Kolozsvárott közreadott *Erdély – Kultúrtörténeti vázlat* című népszerű munkája. Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: magyarok, románok és szászok nemcsak „anyanemzeteikkel” tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is. A három erdélyi nép viszonylagos egyensúlya hozta létre autonóm kulturális fejlődésük lehetőségét.

Ennek során a három erdélyi kultúra egymásra is állandó hatást gyakorolt, mint Kós Károly megállapította: „a különböző eredetű és különböző fajok lelkébe plántált, egymástól sok tekintetben élesen különböző kultúrákra a százados állandó együtt való élet, érintkezés, közös sors, közös öröm és baj közös lelki élményei is rányomták a maguk bélyegét, mely a fejedelmi korban a szellemi élet demokratikus kiszélesedése és népi megmélyülése korában válik immár feltűnően észrevehetővé”. A szerző Erdély politikai és művelődéstörténetében kísérté végig a fejlődést, a magyar, a román és a szász művelődés kölcsönhatását. A három erdélyi nép és a három erdélyi kultúra autonóm, egyszersmind egymásra ható fejlődésének bemutatása során nagyrészt ő határozta meg és fejezte ki a transzilvánisták történelemszemléletét.

Az erdélyi multikulturális modell Kós Károly mellett más erdélyi magyar íróknál is megjelent, a többi között Kuncz Aladárra, Szentimrei Jenőre, Áprily Lajosra, Dsida Jenőre gondolok, akik mindig meggyőződéssel képviselték és szolgálták az erdélyi népek és kultúrák: magyarok, románok és németek összefogásának és együttműködésének eszméjét. Folyóiratuk, az *Erdélyi Helikon* rendszeresen közölte magyar fordításban az erdélyi román és német írók műveit, ugyancsak az irodalmi közeledés ügyét szolgálta a Kós Károly irányításával működő kiváló kolozsvári könyvkiadó, az Erdélyi Szépművészek Céh, amely 1932-ben Kádár Imre fordításában *A havas balladái* címmel adott közre román népbalлада-válogatást, majd 1934-ben, ugyancsak Kádár Imre tolmácsolásában, Bánffy Miklós rokonszenvező bevezetőjének kíséretében jelentetett meg öt román szindarabot, Caragiale, Goga, Eftimiu, Mînescu és Sadoveanu műveit.

Hasonló kezdeményezések kívánták elősegíteni a magyar–szász együttműködést, a nevesebb erdélyi német írók, például Meschendörfer, Zillich, Folberth és mások írásai rendszeresen kaptak helyet a magyar folyóiratokban, 1933-ban pedig Kós Károly fordításában jutott el a magyar olvasóhoz az erdélyi szász irodalom egyik klasszikus alkotása: Meschendörfer *Corona (Die Stadt im Osten)* című regénye, amely Brassó történelmi múltját dolgozta fel.

Az erdélyi nemzetek együttműködésének transzilvánista eszméje, legalábbis a húszas években, nem volt idegen a román és a német irodalmi élet képviselői számára sem. Több olyan román, illetve német írástudóra lehet hivatkozni, aki jóindulattal tekintett az együttműködést szorgalmazó és a regionalizációt is előtérbe helyező „erdélyi gondolatra”. Így a román Emil Isacra, Corneliu Codarceara, Avram P. Todorra, az erdélyi magyar irodalomról könyvet író Ion Chinezura, illetve a szász Adolf Meschendörferre, Ernst Wittstockra és Otto Folberthre, ez utóbbi *Die drei Durchbrücke – Eine Vision der siebenbürgischen Landschaft* címmel írt 1929-ben szép esszét az erdélyi népek és kultúrák együttműködésének fontosságáról és lehetőségeiről. Több olyan magyar, román és német folyóirat is volt, amely kulturális kapcsolatok gondozására vállalkozott, így a magyar Erdélyi Helikon, a román *Idea Europeana* és a német *Klingsor*. A magyar és román nyelven 1922–1923-ban Nagyváradon megjelent *Aurora*, valamint az 1924-ben Kolozsváron négy nyelven (magyarul, románul, németül és franciául) indult *Cultura* című folyóiratok pedig már programszerűen hirdették és szolgálták az erdélyi multikulturalizmus eszméjét és az erdélyi népek kulturális közeledését.

Valójában az Erdélyben élő nemzetek regionális összefogásának és valamiféle erdélyi önkormányzatnak a gondolata sem volt idegen az erdélyi szász és román értelmiség képviselőitől. Ez az eszme érthető módon elsősorban a szászok körében vert kedvező visszhangot, tekintettel arra, hogy ennek a nemzetiségnek régi, még a középkorból eredő önkormányzati hagyományai voltak, s a kiegyezés utáni Magyarországon is meg tudta őrizni kulturális autonómiáját, illetve nemzetiségi szervezeteit. A szász népszervezet „kibővített választmánya” 1919. január 8-án Medgyesén fogadta el a román egyesülést, s ehhez a határozathoz augusztus 10-én a bánási svábok nagygyűlése is csatlakozott. Az erdélyi német kisebbség azonban továbbra is fenn akarta tartani társadalmi, politikai és kulturális intézményeit, sőt a Gyulafehérvári Határozatokra, illetve a párizsi kisebbségi szerződésre hivatkozva valódi öniszervezésre törekedett.

A romániai németek képviselőinek 1919. szeptember 6-án Temesvárott tartott gyűlése, amely közös politikai párt és egységes választási program kialakításában állapodott meg, a következőképpen jelölte meg a német kisebbség fő célkitűzéseit: „Alkotmány alkotandó, amely örök időkre biztosítja a romániai németiség jogát arra, hogy a politikailag mint egységes nemzet szervezze magát, s ennek alapján követhesse nemzeti, kulturális és

gazdasági törekvéseit.” Ugyanez a határozat követelte a területi közigazgatási önkormányzat bevezetését, a széles körű nemzetiségi iskoláztatást és azt, hogy a kisebbségek maguk választhassák meg az ügyekkel foglalkozó tisztviselőket. A szászok, illetve a romániai németek azonban nem az erdélyi népek autonómiájára törekedtek, hanem a német nemzetiség – az erdélyi szászok, a bánági svábok, a bukovinai és regáti német szórványok – önkormányzatát akarták megvalósítani.

Ezzel szemben némi hajlandóság mutatkozott az erdélyi autonómia eszméjének támogatására az erdélyi román értelmiség, különösen a még kisebbségi körülmények között alakult Nemzeti Párt tisztviselői körében. A párt néhány vezető egyénisége, különösen a görög katolikus vallású észak-erdélyi románok képviselői már korábban is bizalmatlannak voltak a bukaresti politikával, különösen a Bratianu-féle liberálisok korrump kormányzásával szemben; a párt hivatalos lapja, a Patria nemegyszer tette szóvá az erdélyi és a regáti politikai élet konfliktusait. Alexandru Vaida-Voevod például több alkalommal is kifejtette, hogy ő és elvbarátai szemben állanak azzal az erős centralizációval, amelyet az uniót követve a bukaresti kormányzat bevezetett, s véleményük szerint ennek a kormányzatnak jobban figyelembe kellene vennie Erdély sajátos politikai hagyományait és érdekeit. Célja eszerint: a nemzeti „egység decentralizáció alapján, azaz *regionalizmus* és nem despotikus, erőszakolt centralizáció”.

A nemzeti párti politikusok decentralizációs törekvései természetesen nem mentek el odáig, hogy komolyabban fontolóra vették volna az erdélyi önkormányzat létrehozását, kivált a kisebbségek önkormányzatát, noha a párizsi kisebbségvédelmi szerződést a román kormány nevében Vaida-Voevod írta alá. Az erdélyi autonómia hangoztatása inkább csak politikai fegyvernek számított a liberálisok ellen viselt harcban, s midőn az 1928-as választásokon kormányra kerültek, lényegében a Bratianu-féle centralizációs politikát folytatták. A magyar kisebbségi demokratikus mozgalmak vezetői mindazonáltal nagyobb bizalommal viseltettek az erdélyi származású nemzeti pártiak, mint a kimondottan regáti érdekeket képviselő liberálisok iránt.

Végül is a három erdélyi nemzet összefogására alapozott erdélyi regionalizáció eszméje nem tudott valódi politikai stratégiává válni. Az erdélyi szászok a húszas évek magyarbarát orientációja után a harmincas években, különösen a náci párt németországi hatalomra jutása után, már a nagynémet eszmének kötelezték el magukat, és feladták az erdélyi szolidaritás elvét. Valójában ekkor dőlt el az erdélyi németek sorsa: a szász férfiakosság nagy részét 1944–1945-ben szovjet kényszermunka-táborokba hurcolták, ahonnan igen kevesen tértek haza, és az erdélyi szászok és a bánati svábok ezután már sohasem voltak képesek arra, hogy szervezeten és intézményesen képviseljék nemzeti érdekeiket. Szervezeteik betagozódtak a diktatórikus rendszerbe, majd a hetvenes években megindult a Német Szövetségi Köztársaságba irányuló exodus, és mára szinte teljesen kiürültek, illetve átalakultak a korábbi német városok és falvak.

A román politikai elit is igen hamar feladta az erdélyi összefogás és regionalizáció eszméjét, minthogy a harmincas években – részben a magyarországi revíziós törekvések elengetésére – a román politikai életben nagy teret kapott az első világháború után elért területi nyereségek (hódítások) minden áron történő megőrzésének elve, következésképp a román nemzetet belül kialakult történelmi és kulturális, illetve identitásbeli sajátosságok felszámolásának politikája. Az a „nemzeti homogenizáció”, amely azután a Ceaușescu által fémjelzett korszakban az egyetlen és minden más megfontolást maga alá gyűrő nemzeti stratégia vezérlő eszméje lett. Az erdélyi „multikulturalizmus” hagyományai, az erdélyi regionalizáció lehetősége és ezzel együtt az erdélyi népeknek az erdélyi patriotizmus alapján történő összefogása ezzel történelmi értelemben megsemmisült, illetve a nagyromán

nacionalizmus áldozatává vált. Sabin Gherman jelenlegi javaslatai talán ezeknek az elfeledésre ítélt hagyományoknak és stratégiáknak a „revitalizációját” készíthetik elő.

Lássuk most a második megfontolást, ez különben éppen annyira fontos és ígéretes, mint az imént kifejtett első gondolatkör. Az előbb szólottam arról, hogy az erdélyi regionalizmus eszméjét felvető fiatal román politikai gondolkodó javaslatai nagyjából megfelelnek annak az Európai Unióban széles körben elterjedt és valóra váltott stratégiai elgondolásnak, amely szerint hasznos lenne feleleveníteni a különféle gazdasági és kulturális tényezők következtében régebben létrejött történelmi régiókat, és e régiók szabad fejlődése által kialakítani a jövő Európájának szerkezetét. Természetesen, figyelembe véve a huszadik századtól ránk örökölt hagyott adottságokat, nem a jelenleg érvényben lévő államszerkezetek átalakítására, hanem a természetes és hagyományos regionális szerveződések és identitások helyreállítására gondolok.

Jól tudom, hogy a szinte mindig központosításra és az ország homogenizálására törekvő (az 1989-ben megdöntött diktatúra által ennek a homogenizálásnak az érdekében erőszakos eszközöket is felhasználó) bukaresti kormányzati politika hagyományosan elutasítja az országon belüli regionalizáció eszméjét, az európai fejlődés, az európai integráció mindazonáltal Romániában is előtérbe tudja és fogja állítani a történelmi régiók hagyományainak újjáélesztését, következésképp a sajátos erdélyi tradíciók új tartalommal történő megtöltésének lehetőségét és igényét. Az európai integráció eddig is a hagyományos gazdaság és kulturális régiók identitásának helyreállításával járt együtt, és ez a folyamat, reményeim szerint, Romániát sem fogja elkerülni. Ennyiben Sabin Gherman rokonszenves elképzelései nem tartoznak a romantikus és nehezen megvalósítható víziók birodalmába.

A huszadik század végének eseményei azt mutatják, hogy az első világháború után létrehozott közép-európai államalakulatok nem éltek olyan stabilitást, mint amilyenre a Saint-Germain-i és trianoni békecsinálók annak idején számítottak. Részben felbomlottak azok a jórészt mesterségesen létrehozott „kvázi-integrációs” államrendszerek és államrezonok, mint a „csehszlovákizmus” és a „jugoszlávizmus”, amelyeket a trianoni és a Saint-Germain-i rendezés létrehozott. Mindkét állami ideológia és mindkét állami keret külső erőfeszítések mesterséges következménye volt. Sem a csehszlovák, sem a jugoszláv képződményt nem fogták össze a történelmi hagyományok és a valódi nemzeti érdekek, s noha mindkettő „nemzetállamként” lépett fel az európai politikában, az első esetben a csehek, a másodikban a szerbek nemzeti szupremáciája érvényesült.

Valójában az egykori Osztrák–Magyar Monarchia helyén olyan államalakulatok jöttek létre, amelyek (a trianoni Magyarország és a Saint-Germain-i Ausztria kivételével) ugyancsak többnemzetiségű államok voltak, csak éppen a föderaliztikus irányban haladó Monarchiával ellentétben minden erővel a nemzeti állam kiépítésére törekedtek. Vonatkozik mindez a királyi, majd a népköztársasági Románia államrendszerére is. Az első világháború után létrehozott két szláv államot mindig is belső feszültségek tették bizonytalanokká, és mielőtt a külső hatalmi erőter által garantált és fenntartott államalakulatok elveszítették ezt a külső erőt, instabilakká váltak, és kettéhasadtak vagy felrobbantak. Igazolva ezzel az első világháború után kialakított és a második után megerősített közép-európai rend belső bizonytalanságát és törekenységét.

Mára valójában az egyetlen „trianoni” utódállami integráció maradt fenn, és ez természetesen Románia. Mindazonáltal a román állam sem nélkülözi a belső feszültségeket. Az 1918–1919-ben létrehozott Nagy-Románia ugyanis három – történelmi és civilizációs tekintetben egymástól igen különböző – tartományból épült fel: a keleti szláv (orosz és ukrán) történelmi hagyományokhoz és politikai kultúrához igazodó Moldvából (és

Besszarábiából), a délkeleti, balkáni tradíciót, mentalitást és politikai kultúrát képviselő Havasalföldből és az európai fejlődési mintákat követő, a nyugati kulturális körhöz tartozó Erdélyből. Erdélynek még a román közélet és vallási élete (a Rómához hű görög katolikus egyház miatt) erősen eltért a regáti tartományok politikai kultúrájától és vallási hagyományaitól. Románia valójában három európai civilizációs és történelmi régió ütközési pontjában foglal helyet, és ez már eleve a demokratikus federális megoldások irányába mozdíthatja el az 1918 után kialakított és 1945 után megerősített államszerkezetet. Ennek a szerkezetnek a stabilitását eddig is csupán a (szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali) diktatúrák voltak képesek garantálni, s egy esetleges demokratikus fejlődésnek mindenképpen nyilvánvalóvá kell tennie az államszerkezet belső törésvonalait.

Az első világháború után Romániához csatolt magyar területek (tehát a történelmi Erdély mellett a Bánság egy része, a Körös-vidék és a Máramaros) történetileg, művelődés- és mentalitástörténetileg a legkevésbé sem tartoztak ahhoz a keleti, illetve délkeleti övezetbe, amelyben a román politikai kultúra és mentalitás kifejlődött. Erdélynek önálló politikai arculata, kultúrája és identitása volt, ez szerencsés körülmények között egy svájci típusú fejlődés kiindulása lehetett volna. Sajnálatosan, ez a karakter a román impérium következtében – a németek és a zsidók tömeges kitelepülése, a magyarság számarányának és politikai súlyának radikális csökkentése, a történelmi erdélyi román értelmiség háttérbe szorítása és az igen nagy számú regáti betelepülő miatt – elhalványult vagy megváltozott. Ez a változás valójában megcsonkította és háttérbe szorította az erdélyi román értelmiség nyugati jellegű (latinus) mentalitását is. Tulajdonképpen a nemzet- és ország-egyesítés oltárán fel kellett áldozni a nyugati mintájú politikai kultúra értékeit.

Mindennek ellenére – a több mint nyolc évtizede erőszakos vagy ravasz manipulációkkal dolgozó bukaresti homogenizáló politika ellenére – Románia mégsem vált egységes nemzetállammá, és még kevésbé válik azzá, ha bekövetkezik a Besszarábiával (a Moldáviai köztársasággal) kilátásba helyezett valamikori egyesülés. Erős repedések észlelhetők a nagyromán állam homlokzata mögött, amely különben mindenáron a teljes és homogén nemzeti egység benyomását kívánja kelteni. Nemcsak a kisebbségi népcsoportok jelenléte, nemcsak az állam etnikai térképén máris megjelenő, millió létszámú cigányság miatt, hanem azoknak a különbözőségeknek a következtében is, amelyeket az egymástól eltérő módon fejlődő területek román lakossága mutat.

Az oltyánok, a moldovánok, az erdélyiek számos területen különböznek egymástól, a román görög katolikusok – az államilag ma is támogatott és előnyös helyzetbe juttatott – ortodoxokkal szemben ugyancsak ki akarják nyilvánítani másságukat, és az ország északi és nyugati régióiban (Erdélyben, a Bánságban) élőknek is mások (lesznek) az érdekei, mint a keleti és déli területek lakosainak. Az előbbieket valószínűleg gazdaságilag is, márcsak az Európai Unió elhelyezkedéséből következően is, inkább Közép-Európában, az utóbbiak viszont a Balkánhoz fognak közeledni: erre utalnak korábbi hagyányaik és tartósabb érdekeik. A román társadalom most átalakulások előtt áll, azt a monolitikus állapotot, amelybe a Ceaușescu-féle zsarnokság kényszerítette, mindenképpen fel kell adnia, és a mögöttünk lévő másfél évtizedben (a romániai rendszerváltozás után) igen nagy teret veszítők, mindazonáltal máig fennmaradó kommunista némenklatúrák és szekuritátés csoportok, mindyeknek érdekeik fűződnek a monolitikus szerkezet fenntartásához, valószínűleg maguk is meg fognak hátrálni az átalakulások gazdaságilag motivált kényszere előtt.

A bukaresti kormányzat és a nagyromán hatalom politikáját valójában és talán rejtetten ma is a nemzetállam felépítésének víziója és mítosza irányítja. A román nemzet azonban még nem szerezte meg az egységes nemzetté válásnak azokat a tapasztalatait, ame-

lyek hitelesen meg tudják alapozni egy több tízmilliós közösség belső szolidaritását és mentalitásbeli egységét. Erre utalnak Sabin Gherman kritikai megjegyzései is, amelyek maguk is megkérdőjelezzik a „nemzeti egység” tárgyában hangoztatott politikai retorikát. Következésképpen a nemzeti egység szüntelen hangoztatásának inkább taktikai és propagandisztikus célzata van, mintsem valóságos stratégiai ereje. A bukaresti kormányzat és a szélsőjobboldali-szélsőbaloldali (Romániában ez egyre megy!) pártok az uralmuk fenntartása érdekében oly szükséges és hasznos nacionalizmust kívánják erősíteni általa, másrészt pedig a nemzeti kisebbségek elrománosításához keresnek érveket.

Románia belső demokratizálódását és az európai helykeresését igen megnehezíti az, hogy a nemzetállami berendezkedés nacionalista (rög)eszméje ma még a román társadalom jó részét és a politikai élet zömét áthatja, s hatása alól a demokratikus társadalmak követelményei iránt fogékonyabb demokratikus és szabadelvű, az európai politikai kultúrához közeledő politikai erők sem tudják kivonni magukat. A román demokraták ebben a tekintetben kénytelenek alkalmazkodni a nacionalista közhangulathoz, illetve a nacionalista nemzeti ideológiának azokhoz a normáihoz, amelyek az elmúlt száz-százötven év román történelmében mindig is érvényesültek, amelyeket a másfél évtizede megbukott kommunista diktatúra paranoiás módon felerősített, és amelyeket a későbbi posztkommunista rendszer a saját hatalmának fenntartása céljából cinikus módon fenntartott és felhasználott. Minden demokratikus és szabadelvű politikizálásnak valóságos tragédiája ez: az a politikus, aki elégedetlen a nagyromán nacionalizmussal, és demokratikusabb útra szeretné terelni a bukaresti politikát, vagy csatlakozik a nacionalista közhangulathoz (s ezzel lemond a demokratizálás fontos céljairól), vagy elszigeteli magát a szélesebb tömegektől.

A magyar értelmiségnek és politikának mindennek következtében tehát arra kell törekednie, hogy a románságon belül megtalálható „másságot” szólítsa meg: az egymástól eltérő régiókat, az erdélyi románokat, a görög katolikusokat, a demokratákat, a szabadelvűeket (akik nem minden esetben azonosak a bukaresti liberálisokkal), a mondhatnám így: Sabin Ghermanokat, azokat, akiknek érdeke fűződik a nyugati orientációhoz és felzárkózáshoz, illetve a közép-európai régió gazdasági és politikai integrációjához. Előbb-utóbb ugyanis, a román államon belül is meg kell jelennie a regionális gondolatnak és politikának, minthogy a kontinensen vagy éppen Közép-Európában is mind nagyobb szerepet fognak játszani – nem az államok, hanem a hagyományos történelmi, gazdasági és kulturális régiók. A Trianon utáni korszak lezárásának egyik előfeltétele ez a regionális fejlődés és öntudatra ébredés. A nemzetállami ideológiának előbb-utóbb, remélhetőleg, Romániában is meg kell buknia, pontosabban az ideológia erőszakos és kíméletlen következményeit Romániának fel kell számolnia, ahogy a kommunizmus is megbukott. Ez nemcsak a magyarságnak, hanem Közép-Európának és a románoknak is érdeke.

A századvégi-ezredvégi Európában a korábban oly nagy szerepet betöltő „nemzetállami” struktúrák – amelyek végső soron a kontinentális hatalmak vetélkedésének, következőképp két pusztító világháborúnak az okozói voltak – a jelenben: az európai integráció körülményei között kétségkívül a fellazulás irányába haladnak. Egyrészt az Európai Közöség intézményrendszerének kiépülése és belső kohéziójának szilárdulása következtében, másrészt a regionális hagyományok és identitások jól érzékelhető feléledése miatt. Mindkét folyamat azzal jár, hogy a szuverenitás bizonyos – egyelőre kisebb, később valószínűleg nagyobb – velejárait és következményeit a „nemzetállam” átengedi az uniós, illetve a regionális szervezeteknek. Ennek az üdvös folyamatnak a következtében jöttek létre az elmúlt évtizedekben azok a regionális szervezetek, amelyek mintegy közbülső kormányzati struktúrát képeznek a megyék és a központi kormány között – és az úgyne-

vezett „euro-régiók”, amelyek a meglévő államhatár kiiktatásával adnak gazdasági és kulturális szerepet a területközi kapcsolatokban (például a francia Elzász és a német Baden-Württemberg tartomány között).

A közép-európai térségben is igen nagy jövőjük lehet a regionális szerveződéseknek és a határok fölött átívelő „eurorégióknak”. Ilyen „eurorégiók” már léteznek, például Miskolc–Kassa–Ungvár–Szatmárnémeti, illetve Szeged–Arad–Temesvár–Szabadka vagy éppen Szombathely–Zalaegerszeg–Lendva–Maribor–Graz térségében. Ezek a regionális integrációk azonban működésüket tekintve messze elmaradnak a nyugat-európai minták mögött. Valójában csupán némi gazdasági együttműködésre és néhány jó szándékú értelmiségi igyekezetére korlátozódnak, és egy-egy regionális találkozó vagy tanácskozás jelzi azt, hogy a valóságos regionális együttműködés milyen jótékony lehetne, többi között oldhatná a történelmi múlt által ránk hagyományozott nemzeti konfliktusok ma is tapasztalható görceit.

A nyolcvanas évek végén kibontakozó közép-európai átalakulások óta kétségtelenül bizonyos demokratizálódás ment végbe a régióban: erre vallanak a több alkalommal bekövetkezett kormányzati-hatalmi változások, s erre utal a jogállami rendszerek kiépülése is. A regionális egyeztetés művelete, a közös érdekek felismerése mindazonáltal többnyire most is elmaradt. Elsősorban annak következtében, hogy nem sikerült megszabadulni azoktól a „nemzetállami”, sőt etnokratikus mítoszoktól és uralmi berendezkedésektől, amelyek korábban politikai dezintegrálódásra és nemzeti-etnikai konfliktusokra ítélték a térségben élő népeket. Nem sikerült levetkezni „köztes-Európának” azt az arculatát, amely máig őrzi a keleti jellegű politikai kultúra bélyegét. Holott az európai integráció közös kívánsága következtében most nyílhatnának utak a regionális kiengesztelődés és együttműködés felé. Ahogy mindez Európa nyugati felében korábban már, nagy sikerrel, végbement. A regionális szerveződések ezt a térségi együttműködést, a közép-európai és ezzel együtt az európai integrációt segítenék elő.

Szabó István

Nemzetszemlélet és magyarságtudat

(Erős Vilmos bevezető tanulmányával)

National Attitude and Hungarian Identity

The study series of the renowned historian of the inter-war years, István Szabó of Debrecen, were published in four parts by the journal entitled Sorsunk (Our Destiny) in 1943/44. These works are now re-issued by the young historian Vilmos Erős with an introduction on the life of István Szabó.

Az itt következő tanulmány sorozat az országosan ismert, neves debreceni történész, Szabó István tollából került ki a *Sorsunk* című folyóirat, 1943/1944-es évfolyamaiban, négy részletben.¹ A tanulmány sorozat újbóli közlését érdekesnek és tanulságosnak tartom, mert a történésznek egy olyan írásáról van szó, amelyet többnyire életművének legközvetlenebb taglalói (akik általában Szabó István tanítványai, a neves agrártörténeti iskola reprezentánsai) sem ismernek. Pedig, úgy gondolom, a Szabó István által itt kifejtettek nem kevés tanulsággal szolgálnak. Részint ugyanis alapvetőek Szabó István történetírói tevékenységének tisztázásához, különösen a negyvenes évek elején megjelent művei, azaz a népiségtörténettel kapcsolatos kutatásai szempontjából. Másrészt általánosabb következtetésekre is jogot adnak, amennyiben egyértelműen bizonyítják, hogy egy olyan, inkább a szigorú forráskritikáról ismert, illetve rendkívül nagy forrásbázist megmozgató történész esetében is, mint amilyen Szabó István volt – nézetei hátterében kitapinthatók aktuális mondanivalók, azaz saját kora főként politikai kérdéseiben való állásfoglalás. Ezeket pedig feltétlenül értelmezni kell, mert enélkül nem történhet meg műveinek behatóbb elemzése, divatosan: egy bizonyos kontextusba, diskurzusba való elhelyezése.²

Melyek Szabó tanulmányának fő gondolatai?

Nézeteinek rekonstruálásakor mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy a történész, bár a címben felvetett problémát is történeti szempontból (azaz történeti alakulásában) vizsgál-

¹ Vö. Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. *Sorsunk*, 1943. 730–738. p., 836–844. p., 891–895. p., 1944. 34–42. p. A *Sorsunk* című, Pécssett, Várkonyi Nándor szerkesztésében megjelent folyóirat történetére vö. László Lajos: *Sorsunk*. A Pécsi Janus Pannonius Irodalmi Társaság folyóirata. Pécs, 1966; illetve Várkonyi Nándor önéletrajzi visszaemlékezését, *Pergő évek* címmel, Budapest, 1976. 396–467. p. A népi szemléletet tükröző folyóiratba egyébként Szabó István recenziót is írt, a Ligeti Lajos szerkesztésében megjelent, *A magyarság őstörténete* című könyvről. Vö. *Sorsunk*, 1944. 1. sz. 49–52. p.

² Műveinek saját korával való nexusát egyébként Szabó István maga is hangsúlyozta. Itt csak a tanítványai által gyakran idézett kijelentésére utalnék, miszerint a történelem nem az enyészet öre s formálója is a történeti valóságnak. Sajnálatos módon azonban arról a problémáról, hogy Szabó István történeti munkáival miként kívánta formálni saját

ja – ez szinte egyetlen, de mindenképpen a legátfogóbb, legterjedelmesebb műve, melyben kifejezetten történeti-politikai kérdéseket tisztáz. Szabó tanulmányában ugyanis alapvetően a 16. századtól elemzi a magyar nemzetszemléletet, pontosabban a nemzetfogalom változásait s ebben három periódust és így különböző nemzetfelfogást határol el egymástól. A Werbőczytól kezdődő időszak (amely persze a középkorig, Kézaiig, sőt annál is korábbra nyúlik vissza) a nemesség hatalmi aspirációit rögzítő *rendi* nemzetfelfogás korszaka. Ez a felfogás a nemzethez való tartozás „differentia specifica”-jának a politikai hatalomban való részvételt, a politikai jogok gyakorlását tartotta s így magától értetődően a nemességre korlátozódott, azaz a nemzet számára a nemesek összességét jelentette. Fontos és jellemző tétele e nemzetszemléletnek például az, hogy a honfoglalókat azonosítja a nemességgel, így a honfoglalást is a nemességnek tulajdonítja. Ezzel szemben Szabó határozottan szegeli le saját, a későbbiekben szintén alapvető szerephez jutó pozícióját: a honfoglalók magyar társadalmát tagolt volt, ismerte gazdagság és szegénység fokozatait, azaz nagyszámú köznépet is magában foglalt. Sőt, számszerűleg ez tette ki a magyarság túlnyomó, meghatározó részét. Lényeges következménye e rendi nemzetfelfogásnak Szabó interpretációjában például a népi viszonyok iránti tökéletes közömbösség, amit bizonyítanak a 18. századi telepítések. Ekkor a nemesek elsősorban saját, főként gazdasági érdekeikre voltak tekintettel, s inkább fogadtak be és segítettek idegeneket, akikben engedelmesebb és igénytelenebb szolgákat kaptak, vagy akik vallási téren is kevesebb problémát jelentettek.³

A következő periódus a magyar nemzetszemlélet alakulásának folyamatában a 19. századi liberalizmus időszaka. Ekkor a rendi nemzetfogalmat a *politikai nemzet* koncepciója váltja fel. Ennek alap gondolata, melynek betetőzése az Eötvös–Deák-féle politikai nemzet tézise (s így az 1868-as nemzetiségi törvény), hogy a nemzethez való tartozás alapvető kritériuma a politikai jogok gyakorlása, tekintet nélkül a születési privilégiumokra. A politikai nemzet eszméjét azonban Szabó (bár elismeri progresszív, demokratikusabb törekvéseit) szintén kritikusan kezeli, sőt több tekintetben hanyatlásnak tekinti a magyar nemzettudat szempontjából. A politikai nemzet elméletének reprezentánsai ugyanis a nemzethez való

³ Szabó 18. századdal kapcsolatos nézeteinek érzékeltetéséhez és értelmezéséhez alapvetőnek tekintem „A jobbágy megnesesítése” című tanulmányát. Szabó itt részben azokat a folyamatokat elemzi, hogy a 16–17. században milyen tömeges lehetőségei voltak a jobbágyok nemesi rendbe való felemelkedésének. Másrészt – tanulmánya befejező részében – némi kétellyel, fejcsóválással kommentálja a 18. századi fejleményeket. Ezek során ugyanis már inkább idegenek, állami és katonai hivatalok képviselői, valamint kapitalisták és szabad szellemi pályák művelői kívánnak beilleszkedni a nemesi rendbe. Vö. Szabó István: A jobbágy megnesesítése. *Turul*, 1941. 55. köt. 11–21. p.

Alapvető két, a nevezetes *Magyar Művelődéstörténetben* megjelent tanulmánya, valamint a „Das Ungarntum des ungarischen Tieflandes im 18. Jahrhundert” című írása is. Itt részben megismétli *Turul*-beli tanulmányában kifejtett nézeteit; részben pedig azt emeli ki, hogy az Alföldet a török kiűzése után ismét az autochton magyar parasztság népesítette be. Ezt ősi szemlélete és vérmérséklete már nyolcszáz évvel azelőtt is erre a tájakra vonzotta, s egyenesen második honfoglalásról beszél velük kapcsolatban. Vö. Szabó István: *Pusztuló magyarság*. Magyar Művelődéstörténet, III. köt. Budapest, 1940. 69–67. p. illetve Uő: *A nemzetiségek térnyerése és a magyarság*. Magyar Művelődéstörténet, IV. köt. Budapest, 1940. 109–136. p., valamint Stefan Szabó: *Das Ungarntum des ungarischen Tieflandes im 18. Jahrhundert*. Ungarn, 1943. 369–375. p.

tartozás legfőbb kritériumának a nyelvet, a nyelvtudást, konkrétan a magyar nyelv ismeretét tartották. Pedig az állam nyelvének elsajátítása Szabó narratívájában messze nem jelent azonosulást a magyarsággal, legfeljebb külsőleges, felületi asszimilációt. A magyarság ugyanis, szerző szerint, egy közelebről meg nem határozott „sorsélmény” is, amivel csak hosszabb idő elmúltával lehet azonosulni. E felületes asszimiláció legfontosabb színterei a városok voltak, de ugyanígy a hanyatlás ágensei a szabadelvű, világpolgári és materialista eszmék iránt vonzódo, a nemzeti, faji–népi szempontokat negligáló értelmiség és munkás-ság (a maga történelmi materializmusával), valamint a zsidóság.⁴

Hogy a 19. század mennyire a politikai nemzet bűvöletében élt, azt Szabó a történetírás területén is érzékelteti, ez azonban már átvezet a két világháború közötti időszakhoz. Utóbbi ugyanis a Szabó számára aktuális és ideális harmadik periódus, a *népi nemzet* gondolata megformálódásának érája. A történettudományban ugyanis például a Szilágyi Sándor névvel fémjelzett Millenniumi Magyar Történet szintén a politikai nemzet gondolatát érvényesítette (de ez érvényes például Kemény Zsigmond szemléletére is), amennyiben a politikai történetet preferálta s nem vett tudomást az országban lévő nem magyar nemzetiségekről. Kemény Zsigmond például úgy vélte, hogy saját korának nemzetiségi viszonyai megegyeznek a középkori arányokkal, s lényeges eltolódás nem történt ebben a tekintetben azóta. Ehhez képest gyökeres változást jelent a két világháború közötti időszak reprezentatív szintézise, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által jegyzett *Magyar Történet*. Hóman például a honfoglalást megelőző korban, ellentétben a Millenniumi Történettel, már nem az ország, a terület történetét boncolgatja, hanem a magyar nép, a magyarság kialakulásának összetevőit. Még inkább érvényre jut a megváltozott látószög a Szekfű által írt fejezetekben. Szekfű ugyanis már kardinális problémának tartja a nemzetiségi viszonyok és arányok változásának szüntelen számbavételét, s a magyarság legnagyobb sorscsapásának a török hódítást tartja, melynek legfőbb következménye ennek az aránynak a magyarság számára végzetes megfordulása, s mely végső soron a későbbi tragédiáknak is legfőbb előidézője.⁵

⁴ Külön szeretném felhívni a figyelmet Szabó „Az asszimiláció a magyarság történetében” című, a *Hitel* 1942-es évfolyamában megjelent tanulmányára. Itt Szabó igen élesen ír a 19. századi, szerinte mesterséges asszimiláció jelenségeiről, s külön fejezetet szentel a szerinte kétes városi akkulturáció jelenségének. Jellemzőnek tartom Szabó véleményére a következő részletet:

„A kiváltságok elomlásával megnyíló városi közösségekben gyorsan hullnak le a lelki sorompók is és elmosódnak a hagyományok, amelyek az elzárkózást segítik – írja Szabó a 19. századi városi asszimiláció ügyén. A hagyományok enyészését támogatták a kor fejlődési irányai: a szabadelvűség, a polgárosulás, a művelődés, valamint a nagy technikai fejlődés, mellyel együttjárt a földrajzi távolságok jelentőségének nagymértékű csökkenése is. A XIX. században az asszimiláció kifejlődésével ezekkel együtt hatott a magyar szabadságeszme is, melynek ragyogó sugárkörében ekkor sokan ismertek vezérlőjükre a nem magyarok közül is.” Vö. Szabó István: Az asszimiláció a magyarság történetében. *Hitel*, 1942. 4. sz. 13. p.

⁵ Mivel Szekfű Gyula és Szabó István viszonyának, nézeteik hasonlóságának és különbözőségének Szabó tanulmányának értelmezésekor alapvető jelentősége van, néhány szóval érdemes utalni ennek fő momentumaira. Először is felidézném, hogy az ekkor már az Országos Levéltárban dolgozó debreceni történész 1934-ben recenziót ír a *Három nemzedék* új kiadásáról, melyben hiányolja, hogy Szekfű a középosztály megújulásánál nincs tekintettel a parasztságból való felfrissülés lehetőségére. Bár a harmincas évek má-

A két világháború közötti kor tehát a népi nemzet érvényre jutásának ideje. A szemlélet elterjedésének érzékeltesére Szabó mindenekelőtt német példákra hivatkozik, akikben az első világháború alatt és az azt követő válságban ébredt fel a népi összetartozás, a politikai határokon átvélő nyelvi, faji, műveltségi összetartozás élménye. Szabó ennek bemutatásában Harold Steinacker könyvére utal, melyet – egyéb a *Volksgeschichte* és *Volkstumskunde* irányához tartozó könyvek mellett – maga recenzált a *Századokban*.⁶ A magyarság számára a népi, műveltségi, nyelvi, faji (tehát nem politikai és állampolgári) összetartozás élményét természetesen Trianon hozta meg. Ezért nem véletlen, hogy e tényező a két világháború közötti szellemi, tudományos és művészeti törekvések axisába kerül. Ezek közül Szabó a már említett Hóman–Szekfű mellett különösen Györffy István kutatásait, Bartók és Kodály műveit említi meg, s áttételesen utal pl. Karácsony Sándor, Lükő Gábor, valamint a népi írók műveire is. Ez utóbbiaknál azonban fontosnak tartja megjegyezni, sőt bírálni, hogy – hasonlóan a 19. században felbukkanó történelmi materializmushoz – a nép fogalmát inkább a 'plebs', nem pedig a 'populus' értelemben használják, és így nem emelkednek fel az egyetemes magyarság látóköréig.

Perdöntőnek tekintem Szabó cikksorozatának záró, befejező részét: Szabó szerint ugyanis e népi szemlélet és e népi nemzetfogalom alapvető áttörést, egyáltalán átfogó kifejtést, Mályusz Elemér népiségtörténeti programjában hozott. Mályusz már 1931-es tanulmányában⁷ megfogalmazta a legfontosabb tennivalókat, elméleti és gyakorlati iránymutatásának összegzése pedig „A magyar történettudomány”⁸ című könyve. Mályusz fejtette ki legvilágosabban azt a tézist, hogy az emberek nem csak állampolgárok,

sodik felében a Szekfűhöz közel álló fiatal történészek élesen kritizálják Szabó vezetés *Ugocsa megyéjét* (a problémáról részletesen lásd a későbbieket), a negyvenes évek elején Szabó István a *Magyar Szemle Kincsestárában* jelenteti meg szintén nevezetes összefoglalását a magyar parasztság történetéről. Erről Szekfű elismerő recenziót ír a *Magyar Nemzet* hasábjain. A szóban forgó időszakban azután Szekfű szintén készít egy összefoglalót a nemzetiségi kérdés magyarországi történetéről. Ebben többször is hivatkozik, különösen a 16–18. századi nemzetiségi viszonyok taglalása során Szabó munkáira, nagy ívű tanulmányának kiindulópontja és mögöttes történetpolitikai üzenete azonban alapvetően eltér Szabó felfogásától. Szekfű ugyanis alapvetően egy politikai nemzetfogalmat érvényesít. A kérdés taglalására később még visszatérek, Szabó tanulmányának értelmezésében ugyanis kulcsszerepe van. Vö. Szekfű Gyula: A nemzetiségi kérdés rövid története. In uő: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Budapest, 1942. Magyar Szemle Társaság, 372. l. 85–177. p. A kötet újból megjelent, Fónagy Zoltán utószavával: Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás Könyvek, Budapest, 2001; illetve maga a szóban forgó tanulmány In Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette a kiegészítő jegyzeteket és az utószót írta Erős Vilmos. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 476–546. p.

⁶ Vö. Szabó István ismertetése Harold Steinacker: *Die volksdeutsche Geschichtsauffassung und das neue deutsche Geschichtsbild* című könyvéről. *Századok*, 1940. 104–105. p.

⁷ Vö. Mályusz Elemér: A népiség története. In: A magyar történetírás új útjai. Szerkesztette: Hóman Bálint. Budapest, 1932. 237–268. p. Mályusz népiségtörténetéről Vö. Erős Vilmos: A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen, 2000.

⁸ Vö. Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. (Budapest, 1942.) 156. (Bolyai könyvek.)

hanem ezt megelőzően vallási, kulturális, faji kötelékek is összefűzik őket, s ezért a történettudomány tengelyébe is az ezen kérdések tisztázását lehetővé tevő kutatásokat kell állítani.

„A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett – foglalja össze Mályusz téziseit Szabó. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitűnt, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak – írta Mályusz –, hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is, s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története felé kívánta eltolni. Hangoztatta, hogy ez az eltolódás a környező és közvetlenül érdekelt nemzeteknél már megtörtént, valóságos szellemi mérkőzés folyik e téren s félő, hogy e mérkőzésben mint későn érkezettek lemaradunk. Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk, s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát.”⁹

Hogyan lehet értelmezni Szabó István itt kifejtett gondolatmenetét?

Mielőtt a kérdésre megpróbálunk választ adni, két körülmény rövid felidézésére kell ki térnünk. Az egyik a két történész, Mályusz Elemér és Szabó István viszonya. A kérdés alapvető, hiszen, mint látható, szóban forgó tanulmányát Szabó a Mályusz Elemérre való hivatkozással zárja, azaz az általa ideálisnak tekintett népi nemzetfogalmat szerinte Mályusz Elemér koncipiálta és kísérte meg átültetni a gyakorlatba a maga népiségtörténeti programjával.

Szabó István és Mályusz Elemér között közelebbi kapcsolat a harmincas évek elején alakul ki. Mint ismeretes,¹⁰ Mályusz Elemér ekkor formálja ki népiségtörténeti programját. Ennek egyik gyakorlati lépése az Országos Levéltárban településtörténeti kutatások megindítása,¹¹ melyek a „Magyarság és Nemzetiség” című sorozatban öltöttek volna testet. A féltételes mód használata indokolt, hiszen a sok kötetre tervezett sorozatból végül csak Szabó István Ugocea megyéről készült monográfiája, illetve Ila Bálint könyvének adataira jelent meg.¹² Szabó István könyvét általában kedvezően (alkalmasint igen elismerően) fogadták mind szakkörökben, mind a szélesebb közönség részéről. A *Történetírás* című folyóiratban megjelent azonban egy igen erőteljes kritika Lénárd Ödön és Meskó Lajos tollából.¹³ A támadás mindenekelőtt azért érdekes számunkra, mert az MTA KK Mályusz

⁹ *Sorsunk*, 1944. 1. sz. 38–39. p.

¹⁰ Vö. erről Erős: 2000.

¹¹ Vö. erről Mályusz Elemér előadásait „Bevezetés a népiségtörténetbe” címmel (1936). Utóbbi megjelent Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Soós István. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994., illetve Erős Vilmos: *A Hóman–Mályusz ügy*. *Aetas*, 1996/2–3. 220–244. p.

¹² Már mint 1945 előtt.

¹³ *Történetírás*, 1937. 313–323. p. Szabó István válasza uo. 438–439. p. Vö. még minderre: Erős 2005. A szóban forgó folyóirat története még feldolgozatlan. A folyóiratban megjelent cikkekből, Szabó István Mályuszhoz írt leveleiből, valamint egyéb forrásokból ugyanakkor az derül ki, hogy a folyóirat mindenekelőtt felekezeti fogantatású. A Mályusz-féle és sok tekintetben a protestantizmushoz kötődő népiségtörténettel szemben egy hasonló

Elemér hagyatékában található néhány Szabó Istvántól származó igencsak terjedelmes levél az ügygel kapcsolatban. A levelekben kifejtettek szerint Szabó István felháborodva vette tudomásul a kritikát. Bírálói kifogásolták például, hogy nem számítja bele a falusi közösségekbe a birtokos nemeseket s ezzel a német népiségtörténet módszereivel dolgozik.¹⁴ Kifogásolják azt is, hogy a népiségnek nem minden összetevőjét analizálja Szabó, hanem csak a nemzetiségi hovatarozás fontos a számára. Szabó István – leveleinek tanúsága szerint – mélyen sértve érezte magát, szerinte ugyanis magyarságában is megtámadták. Éles hangú válaszlevelet készített, melyet a *Budapesti Szemlében* tett volna közzé, s bírósági pert is foltogatott. A perről, Domanovszky Sándor tanácsára lemondott, azonban egyértelműen jelzi Mályusznak: az egész támadás nem csak ő ellene, hanem – és talán főként – Mályusz ellen, az általa kezdeményezett népiségtörténet lejárására irányul.¹⁵

A Szabó–Mályusz viszony egy következő etapja a negyvenes évek elejére tehető. Ekkor a két történész között némi eltávolodás figyelhető meg. A bizonyos mértékű elhidegülés fő okát talán a politikai helyzet alakulásában s ehhez kapcsolódóan a kibontakozási alternatívák eltérő megítélésében jelölhetjük meg. Mályusz, úgy tűnik, jobban elkötelezte magát a német vezetésű „Új Európa” gondolatának, Szabó István ezzel szemben esélyt látott az angolszász–francia orientációban is. Ennek konkrét lecsapódása a Teleki Intézet megszervezése körüli bonyodalmakhoz kapcsolódik.¹⁶ Legfőbb hozadéka mindennek az általunk tekintett viszonyra az volt, hogy Szabó Istvánt mint a népiségtörténeti kutatások jeles szerzőjét a Teleki Intézet alapvetően angolszász–francia orientációt képviselői tényleges irányítói (itt főként Deér József, Kosáry Domokosra és, mondjuk, Benda Kálmánra vagy I. Tóth Zoltánra lehet gondolni) szívesen látták. Ennek bizonyítéka, hogy Szabó István nagyszabású tanulmányokat jelentetethet meg az Intézet francia nyelvű folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ban, még a háború után is.¹⁷ A nexus utolsó eleme pedig Szabó 1948-as nagy parasztságtörténeti monográfiája,¹⁸ mely a hamarosan megszűnő Teleki Intézet egyik utolsó ki-

célkitűzésű, tehát sok tekintetben szintén a település- és népiségtörténetet preferáló, ugyanakkor katolikus programot képviselt. Belitzky János, a folyóirat főszerkesztője nyíltan megtámadta Mályusz iskoláját a *Vigilia* 1935-ös évfolyamában (Vö. Erős 2000), de a folyóirat szerzői köréhez tartozott Kósa János is. Ő 1943-ban, szintén a *Vigiliában* élesen megbíráta Szabó István „A magyarság életrajza” című szintézisét, mondván, hogy politikai üzenete a német nemzetiszocializmus völksich ideológiájára hajaz. A munkatáborból visszatért Kósa a háború után, 1946-ban, Zsolt Béla *Haladás* című lapjának hasábjain mind Mályuszt, mind Hajnal Istvánt fasisztának aposztrofálta.

¹⁴ Vö. Isbert–Mályusz–Erős 2000.

¹⁵ A kérdés érdekes folytatása Szekfünek Domanovszky Sándorral való 1939-es levélváltása. Ebben Szekfü német településtörténeti kutatásokhoz ajánlja az egyik kritikust, Lénárd Ödönt. Domanovszky ezt a Szabó István (és persze Mályusz) elleni támadásra hivatkozva nem fogadja el, amit Szekfü – noha kijelentése szerint Szabó Istvánt nagyon becsüli s a budapesti egyetemen való magántanársága ügyében is feltétlenül támogatja – meglehetősen fecsésválással vesz tudomásul.

¹⁶ Vö. erre Erős 1996, illetve Erős 2000.

¹⁷ Vö. Étienne Szabó: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. *Revue d'Histoire Comparée*, 1943. 279–330. p. Illette uő: Les grands domaines en Hongrie au debut des temps modernes. *Revue d'Histoire Comparée*. Institut Paul Teleki. Budapest, 1947. 167–192. p.

¹⁸ Vö. Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948. Teleki Pál Tudományos Intézet. 420. (A Történettudományi Intézet Kiadványai. 2.)

adványa volt. Mályusz Elemért ezzel szemben a Teleki Intézet nem fogadta munkatársai közé, sőt az Intézet programjának egyik fő célkitűzése a Mályusz-féle irányzattal való leszámolás, annak egyenes diszkreditálása volt. Ennek bizonyítéka az is, hogy Mályusz munkatársainak zömét átvették az Intézetbe, ott azonban a korábbi népiségtörténeti kutatások lényegében megszűntek. Hozzá kell tenni azonban, s ezt Szabó István itt következő írása egyértelműen bizonyítja, hogy a debreceni történész az esetleges (Mályusznál nem ritka) személyi konfliktusokon is túllépve, mind Mályusz történettudományos, mind történetpolitikai elképzeléseinek feltétlen támogatója maradt.¹⁹

A két történész háború utáni viszonyáról végül két dokumentumot idéznék fel. Az egyik az 1945-ös igazolásokhoz kapcsolódik. Ekkor Mályusz procedúrájában Szabó, későbbi fiatalabb munkatársával, Borossy Andrással együtt, beadványt intéz az igazoló bizottsághoz, melyben tanúsítja Mályusz alapvetően német- és Hitler-ellenes háború előtti és alatti magatartását.²⁰ A másik Mályusznak egy 1954-ből származó lektori véleménye Szabó Istvánnak az 1351-es törvények értelmezéséről írt tanulmányáról.²¹ Mint ismeretes,²² Szabó itt Székely György interpretációját vitatja, s fenntartja korábbi véleményét, miszerint a törvények alapvetően nem a kilenced beszolgáltatásának (ami egy újabb súlyos jobbagyterhet jelentene), hanem beszédésének kötelezettségét mondják ki, és lényegében köznemesi érdeket szolgálnak. Mályusz egyetért Szabó elgondolásával, csupán azt nem látja bizonyítottnak, hogy az 1340-es végén az európai pestisnek olyan jelentős hatása lett volna Magyarországon, mint ahogy azt Szabó beállítja.

A másik momentum, amit Szabó tanulmányosorozatának értelmezéséhez feltétlenül fel kell idéznünk, a már említett, a *Revue d'Historie Comparée*-ban megjelent francia nyelvű írása.²³ Szabó ezen tanulmányának eredeti, magyar nyelvű kézírata ugyanis fellelhető az MTA KK-ban.²⁴ Szabó írásának tüzetesebb szemügyre vétele során nyomban szembeötlik, hogy alapvető, ráadásul Szabó koncepcióját, fogalomhasználatát is érintő eltérések vannak a franciául megjelent változat és Szabó eredeti szövege között. Az eltérések többretegűek, amennyiben a *Revue d'Historie Comparée* szerkesztői kihagyták Szabó bevezető fejtegetéseinek jelentős részét, szembevető módon megrövidítették Szabó jegyzetapparátusát, sőt ebbe betoldottak utalásokat a Szekfű és Mályusz között a középkori magyar nemzetiségi politikáról folytatott vitára.²⁵ A végső, megjelent változatot azután térképekkel egészítették ki, de a legnagyobb és az általunk tárgyalt probléma szemszögéből perdöntő „retusálás” az volt, hogy Szabó szövegében következetesen kijavították a *nép*, *magyarság*, *Magyarország* fogalmait, s helyettük mindig – konzekvensen – *németet* és *Kárpáti Medencét* írtak. A változtatások háttérében meglátásom szerint²⁶ az állt, hogy a

¹⁹ Szabó István a Szekfű és Mályusz között a középkori magyar nemzetiségi politikáról folytatott vitában is megnyilatkozott, egyfajta köztes álláspontot foglalva el a két említett történész között. Vö. minderre Erős 2000.

²⁰ Szabó beadványáról Borossy András szóbeli közlése alapján van tudomásom, akinek értékes információjáért ezúton mondok köszönetet.

²¹ Mályusz lektori véleménye a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található, Ms 5440/43. jelzet alatt.

²² Vö. erről pl. Erős Vilmos: Szabó István és 1848/49. *Valóság*. 2003/7. 94–108. p.

²³ Vö. a korábbiak.

²⁴ A szóban forgó kézíratra vö. Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika*. Csokonai Disputa Könyvek, Debrecen, 2005. 174 p.

²⁵ Vö. erre Erős 2000.

²⁶ Vö. Erős 2004.

Revue d'Histoire Comparée szerkesztői, akik alapvetően Szekfű Gyula tanítványai voltak, nem értettek egyet a Szabó fogalmi által sugallt nemzetmegközelítéssel, magyarságkonceptióval. Ennek alapját ugyanis nem a nyelvben, fajiságban, kultúrában és lezármazásban, valamint a parasztságban (a népben) látták, hanem legalább olyan fontosnak tartották a történeti tényezőket, a magasabb rétegek műveltségét, az európai vonatkozásokat s ehhez kapcsolódóan a politikai kereteket, így az államot is.²⁷

Nem érdektelen azután Szabó nagy ívű tanulmányának ismertetése sem. Gondolatmenetének első felében ugyanis Szabó, szokott módszerességével, az asszimiláció jelenségének általános tényezőit rendszerezi, s megkülönbözteti a *természetes* és a *mesterséges* asszimiláció összetevőit. A természetes asszimilációt elősegítő tényezők között említi pl. a tömeg, a társadalmi életforma, a vallás és az életmód szempontjait. A mesterséges asszimiláció megvalósításának eszközei pedig szerinte leginkább a nyelvterjesztés, az iskola és a városiasodás. A továbbiakban azután Szabó a kérdés történeti alakulását elemzi, s itt egyértelműek az érintkezési pontok a „Sorsunk”-ban megjelent tanulmányosorozattal. (Egyes szövegrészek a kérdés természetéből adódóan szinte szó szerint egyeznek.) Itt is kitér a honfoglalók társadalmi tagozódásának, illetve a helyben talált idegenek számarányának kérdésére, Mályusz számításaira építve mutatja be a magyarság középkor végi népességszámát; jelentős hangsúllyal esik latba a 16–18. század, mely a népi fölény és többség elvesztésének, a „pusztuló magyarság”-nak az időszaka. Lényegesek a 18. századi telepítések is, ahol Szabó – szintén elfogad-

²⁷ A Kárpáti-Medence fogalma itt nyilvánvalóan a Kárpát-Európa fogalom szinonimája. A Kárpát-Európa pedig a *Revue d'Histoire Comparée* Kosáry Domokos által írt bevezető, programadó tanulmánya szerint az a keret, melyben a hagyományos, hungarocentrikus beállítást meghaladva szeretnék volna bemutatni a magyarság történetét, egy az *Annales* felfogásához közelítő, összehasonlító történetiszemlélet jegyében. A Kárpát-Európa így a szétválasztó, megkülönböztető tényezők helyett elsősorban arra irányítaná a figyelmet, hogy mi volt a közös például földrajzi, kulturális, társadalmi, antropológiai tekintetben a térség nemzeteinek történetében. Magáról a fogalomról egyébként parázs vita robbant ki a *Magyar Nemzet* és különböző folyóiratok hasábjain. Az itt kifejtett álláspontokból (például a magát a fogalmat a közgondolkodásba bevető Pethő Tibor meghatározásából) mindenesetre az derül ki, hogy a koncepció hívei a magyarság Kárpát-medencében való vezető szerepét nem tagadták, tehát mégiscsak egyfajta birodalmi szempontot érvényesítettek. Így alapvetően nem szakadtak el a Szekfű Gyula által megfogalmazott Szent-Istváni nemzetfogalomtól. Bizonyára ezért esett meg az is, hogy Bibó István a háború után Kosáryék Kárpát-Európa gondolatát habsburgianusnak és legitimistának minősítette. De utalhatok Szabó István minősítésére is, aki az ötvenes években többször kiadott egyetemi jegyzetében (tehát előadásaiban) azért bírálja e felfogást, mert magyar uralmi igényeket rejt magában. Vö. Kosáry Domokos: 'Kárpát-Európa' kutatás a Teleki Intézet-ben. Tóth János interjúja. *Valóság*, 1983/9. 32–41. p.; Uő: The Idea of a Comparative History of East Central Europe: the Story of a Venture. In: *Historians as Nation Builders*. Edited by Dennis Deletard, Harry Hanák. Illetve Uő: Sur quelques problèmes d'histoire comparée. *Revue d'Histoire Comparée* XXI. évf., új sorozat I. köt. 1943. 1–2. sz. 3–32. p. Ez utóbbi a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóirat bevezető, programadó tanulmánya, ahol Kosáry kifejti az általuk meghonosítani kívánt Kárpát-Európa fogalmát. A cikkből magyarul megjelentek részletek Ágh András fordításában a „Helyünk Európában” c. kötetben, Bp., 1986. I. 646–663. p.

va egyebek mellett Mályusz tézisé – a Habsburg telepítési politikában ellenreformációs és magyarellenes motívumokat lát. Külön probléma a 19. század, mert ez már a mesterséges asszimilációra való törekvés és – mint itteni tanulmányunkból kiderül – a politikai nemzet érvényesítésének időszaka. Ezt Szabó kritikusan figyeli, s talán nem olyan éles szavakkal, mint a *Hitel*-ben, illetve a *Sorsunk*-ban megjelent tanulmányokban, de a városok, az alkalmasint erőszakos, állami eszközökkel történő magyarisítás, az iskolák szerepét is kérdőjelekkel kommentálja.²⁸

Hogyan értékelhetjük és értelmezhetjük mindezek alapján Szabó szóban forgó cikksorozatát?

Mindenekelőtt – az elmondottak alapján egyértelműen – leszögezhető és leszögezhető, hogy Szabó nemzetiségértörténeti tanulmányainak alapvető összefüggésük volt saját korának aktualitásaival, így ennek tisztázása nélkül – mint erről szó esett – irreleváns műveinek értelmezése. Az aktuális vonatkozásokat Szabó maga sem tagadja, de ezt támasztják alá a harmincas évek végén, negyvenes évek elején írt egyéb tanulmányai is. Ezek közül rámutatnék például a *Magyar Szemlé*-ben 1938/39-ben megjelent, a Szabó István-irodalomban (és bibliográfiában) ismeretlen s így figyelmen kívül hagyott írásaira,²⁹ az Ugocsa megye egyfajta színopsziszt nyújtó tanulmányára,³⁰ 1938-as, nemrégiben publikált rádióelőadására Nagyszöllősről,³¹ Teleki Pál hozzá írt levelére és felkérésére,³² vala-

²⁸ Szeretném felhívni a figyelmet Szabó tanulmányának summájára is, melyet a *Revue d'Histoire Comparée*-beli írásban csak sugall (de alapvetően érvényesít), a *Hitel*-ben megjelent kivonatában viszont bátrabban és így expressis verbis megfogalmaz. (Ezt a summázatot emeli ki egyébként *Hitel*-beli dolgozatának két ismertetője, Balogh István és Gogolák Lajos is.) Eszerint a magyar asszimiláció ezeréves történetén végigtekintve arra a következtetésre jut, hogy a magyarság történetében lényeges felhígulás, keveredés nem történt, a magyarság históriájában népi egyéniségét mindvégig megőrizte. Ez a népi egyéniség ráadásul már a honfoglalás idején is kiforrott volt, tévesek tehát azok az elképzelések, melyek szerint a magyarság eredendően valamiféle népi konglomerátum lenne.

„...magyarságunk – írja tanulmányának záró részében Szabó – ma is sokkal magyarabb, miként némelyek – idegenek és magyarok – egy-egy társadalmi réteg vagy egy-egy helyi közösség síkjáról tekintve megállapítani szokták. E szemlélet tükrében a magyarság már a korai hazában történt megjelenésekor is valami összeverődött s még összeforrotlan nép keveréke volt s a magyar népiség később is csak foglalat maradt, melyben a magyarság népi tartalma mindig megfoghatatlannak folyt szét hatalmas idegen tömegeknek újra és újra történt felszívása következtében. Holott az asszimilációnak s a vele szemben működő természetes tényezők erejének közelebbi vizsgálata arra mutat, hogy a népek viharos országútján minden bizonnyal kiforrott népi egyéniséggel érkező magyarság ugyan története egyes korszakaiban, így főként a középkor alkonyatán és a XIX. században számottevő mértékben gyarapodott felszívás útján, olyan nagyobb tömegeket mégsem tudott magáévá tenni, hogy ezáltal egyéniségét akaratlanul is áldozatul kellett volna ejtenie.” (*Hitel*, 1942. 15.)

²⁹ Vö. Szabó István: Ukrajna. *Magyar Szemle*, 1939. 262–270. p. illetve uő: A ruténföld. *Magyar Szemle*, 1938. 376–379. p.

³⁰ Vö. Szabó István: Ugocsa megye és népei a történelemben. In: *Szatmár; Ugocsa és Bereg ... vármegyék monográfiája*. Budapest, 1939. 78–88. p.

³¹ Vö. Szabó István: Nagyszöllős (1938-as rádióelőadás szövege. Közzéteszi Erős Vilmos). In: *Történelmi Tanulmányok VIII.*, 2000. Debrecen, 183–186. p.

³² Vö. Teleki Pál levele Szabó Istvánhoz. MTA KK Ms 5438/161.

mint pl. ekkor készült recenzióira³³. De ugyanezt támasztja alá az itt közölt cikksorozat számos részlete is. Ezek közül csupán arra utalnék, melyben a két világháború között, azaz saját korában érvényre jutó népi nemzet fogalmát (N. B.: Szabó számos alkalommal egyenesen „napjaink diadalmas népi szemléleté”-ről beszél) a németiségnek az első világháború alatti és utáni „élmény”-éből vezeti le, amikor leginkább ébredt fel benne a nyelvi, leszármazási és művelődési alapon való közös leszármazás tudata. Ugyanezt a magyarság számára Trianon hozta meg, s Szabó szövegeinek tanulmányozása után nem kétséges: saját nemzetiség- és népiségtörténeti munkáinak egyik fő célkitűzése – tökéletes összhangban Mályusz Elemér népiségtörténeti programjával – Trianon revíziójának egyfajta szellemi megalapozása volt. E revízió megvalósulásának konkrét lépcsőfokait (első bécsi döntés, Kárpátalja visszaszerzése, második bécsi döntés) Szabó azután üdvözölte is.

Hozzá kell tenni azután, hogy Szabó népi, azaz etnikai nemzetfogalmának nem kis mértékben idegenellenes tartalma van, amivel – úgy tűnik – alapvető rokonságot mutat a harmincas évek Szabó Dezsőjével, Németh Lászlójával (Mályusz Elemér döntő hatása, mint láthattuk egyértelmű), illetve a népi irodalom egyéb, pl. Révai József által jobboldalinak minősített képviselőivel. (Magam még Féja Gézára, különösen 1943-ban megjelent irodalomtörténeti összefoglalására gondolok.³⁴ Ezt erősíti Balogh Istvánnak a *Tiszántúl*-ban megjelent egyetértő ismertetése is Szabó *Hitel*-beli cikkéről.³⁵ A Tiszántúl ismeretesen Féja gondolati intencióit követte.) Ez az idegenellenes tartalom leginkább Szabó asszimilációról készült tanulmányainak azon tézisében jelentkezik, hogy a magyarság már a honfoglalás idején is kiforrott népi egyéniséggel rendelkezett, s az azóta eltelt ezer esztendő során, bár jelentős módosulások, asszimilációs nyereségek és veszteségek következtek be – a magyarság etnikai alkatában jelentős módosulás, változás, „hígulás” nem történt, azaz átütő asszimilációról nem beszélhetünk.³⁶

Ez a xenofóbia azután különösen a 18–19. századi folyamatokat elemezve ötlük szembe, amikor is Szabó részint kritikusan szemléli az idegen eredetű tisztviselő, hivatalnokkatonai, valamint értelmiségi réteg asszimilációs törekvéseit. Másrészt egyértelműen elítéli (különösen *Hitel*-beli, de alább közölt tanulmányában is) a 19. századi liberalizmust – azaz Szabó itt alapvetően antiliberális –, mely a külsőleges, nyelvi asszimiláció erőltetésével, a városok sorompóinak megnyitásával, a zsidóság térfoglalásának lehetővé tételével, a munkásosztály és a történelmi materializmus anacionális, anyagelvű szemléletének előtérbe kerülésével a nemzetszemlélet hanyatlását idézte elő.³⁷

³³ Szabó István ekkor írt recenzióira vö. Bitskey Istvánné Szabó Istvánról készített bibliográfiáját, mely Debrecenben, 1982-ben jelent meg.

³⁴ Vö. Féja Géza: *A felvilágosodástól a sötétedésig. (A magyar irodalom története 1772-től, 1867-ig.)* Magyar Élet kiadása. 1942.

³⁵ Vö. Balogh István: Az asszimiláció mai szemmel. *Tiszántúl*, 1942. április 29. 3.

³⁶ N. B.: újabbban embertani és történeti kutatások inkább azt hangsúlyozzák, hogy már az Árpád-korban is kicserélődött a honfoglaló magyarság antropológiai tekintetben. Vö. pl. Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. *Századok*, 2000/1. 3–44. p.

³⁷ Itt mindazonáltal megjegyzendő, hogy Szabónak ez az idegenellenessége főként németellenes tartalmú, hasonlóan Szabó Dezső és Németh László felfogásához. Ez a németellenesség Szabó számtalan munkájában megfigyelhető, mondhatnánk egész életművén végighúzódik, amíg persze a kérdésnek volt aktualitása. Példaként csupán a Konrad Schünemannal folytatott vitájára utalnék, minek során Szabó cáfolja, hogy a magyarság képtelen a városok alapítására. Hasonló indíttatású egy levélváltásban fennmaradt disputája, bizonyos Schleich (Dercze) Lajos nevű történésszel a harmincas évek elején. Itt Szabó

Mindamellettnem szabad elfelejteni, hogy Szabó népi nemzet értelmezése – s erre a *Revue d'Historie Comparée*-ban megjelent tanulmánya körüli jelzett bonyodalom³⁸ az egyértelmű bizonyíték – a Szekfü-féle politikai nemzet (és így Szent István-i állam) fogalmával szemben konstituálódik, illetve kap értelmet. Ennek alapján viszont indokolt a következtetés (főként azt tekintve, hogy Szabó pl. alábbi tanulmányában – mint erről szintén esett szó – többek között Györffy Istvánt, Bartókot és Kodályt, Karácsony Sándort, illetve a népi írókat nevezi meg az általa is vallott népi gondolat letéteményeseinek), hogy népi nemzetről vallott felfogása a Szekfüék által óhajtott integrális, azaz a történeti magyar állam helyreállítása helyett, egy etnikai alapú revíziót tűzött ki célként, s egyébként is inkább hangsúlyozta a szomszéd népekkel való egyenrangúságot, sőt rokonságot. (Persze utóbbit nem etnikai értelemben.)³⁹

Szabó népi nemzet fogalmának a történeti alapú s így a történelmi osztályok egyfajta apológiáját képviselő politikai nemzetfogalommal szembeni meghatározásából következően azután az is, hogy (az etnikai konnotáció mellett) koncepciójának nem kis mértékben szociális, a népszuverenitás igényét, illetve mondjuk a parasztság emancipációját igénylő (alkalmasint Mályusz Elemér ilyen jellegű elképzeléseit messze meghaladó) vonatkozása is van. Minderre több bizonyítékot is lehet felhozni. Az egyik az a közismert tény, hogy Szabó népiségtörténeti tanulmányai párhuzamosan bontakoznak ki a parasztság történetét egyre elmélyültebben analizáló műveivel.⁴⁰ Másrészt nem lehet ignorálni, hogy

visszautasítja Schleich teljes alapkoncepcióját, miszerint a „legmagyarabb” város, azaz Debrecen német alapítású lenne, s későbbi történetében is (iskola, színház, nyomda) alapvető lenne a német kulturális hatás. Németellenességének Szabó a harmincas években recenzióiban, illetve pl. Moór Elemérről szemben számos alkalommal hangot ad, s ugyanez a helyzet a háború alatt készült munkáiban is. Ehelyütt „A magyarság életrajzá”-ra utalnék, melyből még Léderer Emma is – egy, Szabó számára ugyancsak kritikus időszakban – alapvető németellenességét emelte ki. Illusztrációképpen még 1941-ben írt recenzióját idézném fel. Itt a német „völkisch”-elmélet és Volkstumskunde reprezentatív történetének ugyancsak reprezentatív könyvét ismertetve ironikusan ír ennek felfogásáról, miszerint idegenben a germánok magasabbrendű kultúrát hoztak létre, mint odahaza. A magyar vonatkozásokat tekintve pedig határozottan visszautasítja, hogy a német bevándorlók beolvasztották volna a magyarságot, vagy hogy magyar földön a németek teremtetek volna kultúrát. Vö. Szabó István recenziója Erich Keyser: *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands* című könyvéről. *Századok*, 1941. 438–443. p.

³⁸ Azaz, hogy Szabó nép, magyarság stb. fogalmait nemzetre, Kárpáti Medencére javították egy nyilvánvalóan a Szent István-i állameszmére hajazó politikai nemzetfogalom jegyében.

³⁹ Szintén nota bene szeretném megjegyezni, hogy Szabó István az ötvenes években tartott egyetemi előadásában utal a Kárpáti Medence koncepcióra mint a szomszéd népekkel szembeni magyar uralom és felsőbbrendűség igazolására. Itt is egyértelmű a párhuzam Szabó Dezső és Németh László Szekfüvel szembeni kritikájával. De meg kell említeni Bibó István nevét is, aki Kosáryék Kárpát-Európa felfogásáról mint habsburgiánus, legitimista propagandáról beszél s többek között ezért támogatja a Teleki Intézet nevének Kelet-Európai Intézetre történő megváltoztatását.

⁴⁰ Szabad György véleményével azonban nem tudok azonosulni. Eszerint a népiségtörténet a hatalom és a hivatalos történettudomány által megszabott kötelelem lett volna Szabó számára, igazi elképzeléseit azonban a parasztságtörténetben valósította meg. „A magyarság életrajzá”-t – sokak tanúsága szerint – Szabó élete végéig egyik legkedvesebb műveként emlegette. Vö. Szabad György: Szabó István (1898–1969) *Századok*, 1970. 516–518. p.

Szabó végül is megjelenhetett a *Revue d'Histoire Comparée*-ben, nem is egy alkalommal.⁴¹ Ennek egyik oka kétségkívül az volt, amire Szabó is utal alábbi cikksorozatában: maga a nemzetiség-történet, a népi-etnikai viszonyok vizsgálata novum a történetírásban. Az újdonság egyik fő eleme az, hogy a hagyományos (még Szekfúnél is több tekintetben érvényesülő) politikai és politikai eseménytörténet-centrikus történetírással szemben egy realisabb (pl. statisztikai viszonyokat számba vevő és a népességi arányokat mérni kívánó, alkalmasint összehasonlító és szintetikus igényű) történetfelfogást képviselt, ami a *Revue d'Histoire Comparée*-nek is fő célkitűzései közé tartozott.⁴²

Harmadrészt, úgy gondolom, ugyanezt az emancipációs – azaz a nemesi felfogással leszámolni kívánó – igényt fogalmazza meg például Szabónak a honfoglalók társadalmi összetételével kapcsolatos, már idézett nézete is. Szabó ugyanis, amikor számos alkalommal megerősíti (amit a kutatások azóta nemegyszer kétségbevittek⁴³), hogy a honfoglaló magyarság jelentős mértékben tagolt volt, sőt nagyobb részét a szabad közrendűek tették ki, akkor alapjában véve a dualizmus korában regnáló nemesi történet szemlélettel kíván leszámolni. Ez – miként Beöthy Zsoltnak a „volgai lovas” toposz szemléletén alapuló irodalomtörténete bizonyítja – még a honfoglalás művét is kizárólag a nemességnek tulajdonítja, s a jobbágyságban pusztán idegenből idehurcolt vagy itt talált, összeverődött, nem magyar szolgatomeget lát. Világosan megfogalmazza ezt Szabó 1945 és 1948 között keletkezett, azonban csak nemrégiben publikált írásában⁴⁴, melynek gondolatai az alábbi tanulmányban is visszaköszönnék.

Befejezőként mindehhez csak annyit fűznék hozzá, hogy – természetesen – jelen sorok írójának mindezzel nem célja Szabó népi nemzetfelfogásának megvédése, vagy annak kimutatása, hogy ez a Szekfü-féle politikai nemzetfogalommal szemben előbbremutató, progresszívebb lenne. A célkitűzés csak annak reprezentálása, hogy Szabó István nemzetiség- és népiségtörténeti műveinek háttérben igenis meghúzódnak saját korának alkalmasint politikai aktualitásaiban rejlő retorikus és homiletikus motívumok. Ezek tisztázása nélkül pedig irreleváns műveinek elemzése és interpretálása, s ezt kívánja elősegíteni a cikksorozat közreadása is.

⁴¹ Szabó szóban forgó tanulmányára vö. Étienne Szabó: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. *Revue d'Histoire Comparée*, 1943. 279–330. p. Másik, szintén alapvető írása ugyanitt Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes címmel 1947-ben jelent meg, a 167–192. p.

⁴² Vö. Kosáry bevezető tanulmányát, 1943.

⁴³ Vö. Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról. *Századok*, 1995./1. 3–62. II-letve uő: Magyarország népei Szent István korában. *Századok*, 2000/1. 3–44. p.

⁴⁴ Vö. Szabó István: Parasztágszemléletünk alakulásáról. Közvettes: Kósa László.

Szabó István:

NEMZETSZEMLÉLET ÉS MAGYARSÁGTUDAT*

I.

Kisfaludy Sándor az 1790-es években Erdélyben állomásozó ezredéhez utazva, első benyomásairól lesújtottan írt Kolozsvárról barátjának, Skublich Imrének: „Erdélynek, hol magyarokat véltem lelni, mindjárt első helységében egy lelket sem találtam, ki magyarul értett volna. Mind oláhok lakják. Búmban nem is tudtam aludni. Általában végig utazván most Magyarországot és összehasonlításom után most több tótot, svábot, oláhot, németet találván, mint tiszta magyart s ugyanezt találván Erdélyben is, eljajdultam: vége, gondolám, a magyar nemzetnek, mely már csak úgy áll fenn, mint egy hajdan erős, felséges várnak, most az idővész által naponként fogyton fogyva, düledező hulló, végre egészen eltűnő romladéka”. [1] A 24 éves ifjú Kisfaludynak ez a vallomása, melyet írói hivatásának – „a magyar nemzetiség életben tartása”-nak – felismerésével folytat, ma is az őszinteség közvetlen erejével hat reánk, egyuttal azonban nem ok nélkül indít elgondolkozásra is. Ma, amikor gondolataink nyomában elválhatatlan árnyékként jár országunk nemzetiségi képe, akaratlanul is az a kérdés támad bennünk: Kisfaludy Sándornak, aki Győrött gimnáziumot, s Pozsonyban akadémiát végzett, s aki annak a középbirtokos, „bene possessionatus” nemességnek volt a sarja, amely a legnagyobb mértékben volt birtokában a magyarság politikai és szellemi javainak, hogyan lehetett ennyire ismeretlen, ennyire meglepő és megdöbbentő a nemzetiségi magyar állam?

Első tekintetünk a XVIII. század második felének iskolái felé fordul, s ezeket valóban okunk is lenne elmarasztalni. Azok a tantárgyak ugyanis, melyek az ország népi viszonyairól tájékozást nyújthatnak, nevezetesen a földrajz és – mint hogy az ország népi összetettsége történeti fejlődés eredménye volt – a hazai történelem, a Ratio Educationis kibocsátása előtt vagy egyáltalában nem szerepelt a gimnáziumok tantervében, vagy csak szűk keretek között melléktárgyként. A jezsuita s a nagyrészben ezek tantervét követő egyéb katolikus gimnáziumokban a történelem napi 1/4 órával melléktárgy volt, s ennek keretében foglalt helyet a geográfia, melynek a jezsuita történelemtankönyvben, a Rudimenta historica-ban mindössze húsz lapra terjedő hazai történelemhez képest is szerény szereppel kellett megelégednie. A tankönyvek a Magyarország földrajzáról szóló néhány lapján az ország népi viszonyáról mit sem lehetett megtudni, Erdélyről is csak annyit, hogy „ennek lakosai főleg három osztályra oszlanak, nevezetesen magyarokra, székelyekre és szászrendű németekre, akik között más natio-k és különböző szekták élnek.” Nem tájékoztatott többről a hazai történelem sem, mely – a divatos kérdés–felelet rendszerben az elsősorban uralkodókra és a vallási viszonyokra vonatkozó kérdések mellett olyan kérdést is feltett, hogy „vannak-e Magyarországnak a többi nemzetekhez képest valamilyen sajátosságai”, s erre többek között ilyen választ adott: „egyetlen nemzetnél sem annyira familiáris és barátságos a latin nyelv, mint a magyaroknál”. [2] A piaristáknál és pálosoknál némileg több szóhoz jutott a magyar

* A forrásmunkák jegyzékét a tanulmány végén közöljük.

történelem. Az evangélikus iskolák közt vezető pozsonyi gimnáziumban 1615-ig tanították Magyarország történetét, a királyok szerint felosztva tanítási he-
tekre: Zsigmondnak például hat hét jutott, Mátyásnak már csak három. [3] Deb-
recenben és Sárospatakon, a reformátusok két vezériskolájában – miként Ka-
zinczy Ferenc a Pályám emlékezetében írja – magyar történelmet nem tanítottak. [4] Ezt némileg a hazai földrajz pótolta, melynek tankönyve a reformátusok
iskoláiban Losonczy István híres Hármas Kis Tüköre volt. E könyvből, mely
1771–1850 között huszonnégy kiadást ért meg, egy-egy megyéről négy soros rí-
mes versikéket tanult meg a félország gimnáziumi ifjúsága. Ilyesmit:

*Sáros vármegyének uta igen terhes,
Holott vagyon Bártfa, Kis-Szeben, Eperjes,
Kapivár, Makovitz, Tartza, Sóvár, Sebes,
Hol lakik Tót, Német, Orosz, Paraszt, Nemes.*

Árva megyében: „itt lakik a tótság szűrös háznépével, És a szegénységnek él
zabkenyerével”, viszont Turóc megyében „vigyáz a Tótság maga élelmére,
Tart, juhót és disznót bő jövedelmére”. E három megyén kívül még csupán Arad
megyében tájékoztat a Kis Tükör néprajzi körülményről:

*Itt lakik a Rátzság szemetes házában,
Kinek ne bizd fejed vad barátságában.*

A többi megye leírásánál nemzetiségekről nem esett szó s Erdélyben is csak
annyi, hogy „fölakosai Magyarok, Székelyek és Szászok, kik közé egyelített-
nek Olájok, Oroszok, Örmények, Bolgárok, Görögök, Sidók és Tzigányok”. [5]
Az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis a magyar történelmet önálló tárgy-
ként illesztette a középiskolai tanulmányok tanrendjébe s megjelölte a tananya-
got is, néprajzi viszonyokról azonban még ebben sem volt szó. A fejlődés
egyébként is lassú volt, a Hármas Kis Tükört, mely még a Ratio Educationis
előtt jelent meg, kibocsátása után is még három-negyedszázadon át tanulták.

Ez a rövid bepillantás a korbéli iskolák tanulmányi rendjébe jogot adna arra,
hogy az iskolák által nyújtott ismeretek rovására írjuk azt a tájékozatlansá-
got, amely a szűkebb pátriáját elhagyó Kisfaludy Sándort annyira váratlan és
megrendítő tapasztalatra kényszerítette az országban. Ez a megrovás azon-
ban lemondana a történeti láthatár távlatairól, s magyarázatunkkal csupán a
felszínen maradnánk. Hiszen mindjárt fel lehet vetni a további kérdést: az is-
kolai tanterv, mely egyes tárgyakat, így a latin grammatikát igen előkelő
helyre állította, miért részeltette olyan mostoha elbánásban a hazai történel-
met és földrajzot, ezek keretében is az ország néprajzi viszonyainak megis-
mertetését? Ezek megismertetésének minden bizonnyal nem tulajdonítottak
fontosságot, viszont ez a körülmény arról tesz tanúságot, hogy ilyen kérdé-
seknek a köztudatban sem volt szerepük. Az európai nacionalizmus fellángo-
lása előtt a népi különvalóság jelentősége nem is hatolhatott a tudat oly tisz-
ta világosságára, mint azóta. Azonban akkor, amikor az ország néprajzi vi-
szonyaival szemben mutatkozó érdektelenségre magyarázatot keresünk, to-
vább kell haladnunk, s útunknak a rendi nemzetszemlélethez kell

visszavezetnie, mely nagymúltú pályáján, az európaszerte izzásnak induló nacionalizmus csapásai alatt, éppen a XVIII. század utolsó évtizedeiben inogott meg. A rendi és nacionalista nemzetszemlélet összeütközése Kisfaludy nemzedékének volt hol keserű, hol boldog élménye: örökségük és rendiség korának nemzetszemlélete volt, de lelkükben már új nacionalizmus eszméi fogantak meg, s szemük érzékennyé lett olyan jelenségek iránt is, melyekre az előző nemzedékeknek még nem volt látásmódja.

E tanulmányban a rendi nemzetfogalmat, a nacionalizmusnak vele vívott küzdelmét, az új politikai nemzetfogalom kialakítását, korunk mélyeséges népi élményének e fogalomra tett hatásait, s mindezekben a magyarságtudat szerepét vonjuk vizsgálódásunk körébe.

II.

Mit értettek a rendiség korában, a rendi gondolkodás síkján „magyar nemzet” alatt? Semmi esetre sem értették együtt a magyarságot, még kevésbbé az ország egész lakosságát, a „Szent korona országának népei”-t, hanem csupán a magyar nemességet. A rendi nemzetszemléletben tehát a nemzet fogalma azonos volt a nemesség fogalmával, azokat ölelte fel egyedül, akik nemesi kiváltságban éltek, s így – miként Werbőczy tanította – a szent korona tagjai voltak. Jóllehet a „nemzet-nemzetség-nemzetiség” kifejezésekben olykor-olykor rugalmasabb s ez esetben szélesebb tartalmat is lehet értenünk, a rendi közfelfogás számára nem volt vitás, hogy a „magyar nemzet” – vagy mint írták is: a „nemes magyar nemzet” – nem egyéb a nemességnél, miként Franciaországban is a rendiség korában a francia nemzet egy volt a francia nemességgel.

Magyarországon a XIX. század első felében általában 20 nem-nemesre esett egy nemes, s bár európai viszonylatban a magyar nemesek száma feltűnően nagy, mint nemzet, az ország népességéhez vagy csupán a magyarsághoz képest is, igen csekély volt. Ez a nemes magyar nemzet volt Werbőczy ma is sokat emlegetett „populus”-a, a „populus Werbőczianus”. A magyar nemesi rend kifejlődésére, szemléletére és rendi elzárkózására Werbőczy István a híres Hármaskönyvvel valóban mindenki másnál nagyobb hatást gyakorolt, azonban a nemzetnek, a nemesi „populus”-nak ennyire merev és kizáró értelmezést Werbőczy nem adott. Ugyanis a „nép”, a „populus” törvényalkotási jogát tárgyalva, mintegy magyarázólag előadta, hogy ez a szó: „populus”, minden nemest és nem-nemest egyaránt magában foglal, de a nem-nemesekről, akik a plebs neve alatt értetnek, e részben szólni nem tartozik céljához. A „populus – írta Werbőczy – annyiban különbözik a plebstől, mint a nem (genus) a fajtól (species), mert a populus megjelöléssel neveznek minden nemest, mind fő-, mind alsó-rendőket, úgyszintén minden nem-nemest, míg a „plebs” neve alá csak a nem-nemesek értendők”. [6] A „populus” és a „plebs” fogalmakat Werbőczy minden bizonnyal az általa kitűnően ismert római jogból merítette, de nem magát a jogi szerkezetet is, mivel Rómában a populust csak a szavazati joggal bíró polgárok alkották, akiket tehát a politikai hatalom birtokában levő nemesekkel állíthatunk párhuzamba, viszont Werbőczy értelmezésében a populus elsődleges jelentése egyetemes: benne foglaltatik a nem-nemes köznép is, s Werbőczy csak könyve „céljá”-nak megfelelően, tehát ez alkalomra: a törvényalkotás tárgyalásánál kapcsolja ki a törvényalkotás jogában nem részesülő

„plebs”-et a „populus”-ból. Úgy látszik, hogy Werbőczy szemléletében a középkorvégi nemzettudat küzdött a kiteljesedő rendiség nemzet-fogalmával: az előbbiben a magyarság egészének képe jelent meg, s a XIII. században kezdett alakot öltetni, [7] az utóbbit a nem-nemesektől a XV. század végén egyre élesebb jegyekkel elkülönül s a szent koronának egyedül általa való megtestesülését hirdető nemesség önmagára korlátozta, Werbőczy mindenesetre megmagyarázta és egyeztette az egymást rontó fogalmakat de utána a kiteljesedett rendiség szemléletében a populusnak nála még egyetemes értelme elveszett: a „nemzet” nem volt már több, mint az ország nemessége, a populus Werbőczyanus. A köztudatban így élt századokon keresztül egymást fedő fogalomként a magyar nemzet és a magyar nemesség fogalma, s Pálóczi Horváth Ádám az 1810-es években, a rendiség eszméinek hanyatlása korában is, amikor a nemzeten már többet kezdtek érteni, mint a nemeseket, tiltakozólag hirdette meg, hogy a jobbágyok a nemzet neve alá soha sem értődtek, hanem csak a nemesek vagy katonák. [8] Így látták azok is, akik küzdöttek ellene: Wesselényi Miklós a nemzetiségi veszély érzésétől áthevítve, Szózatában szenvedélyesen kárhóztatta, hogy milliók közül csupán „egy pár százezer” alkotta a nemzetet; [9] Kölcsey Ferenc is „hétsszázezer ember puhaság és szegénység által elaljasodott lelke helyett milliom felemelkedhetőt” óhajtott nyerni, [10] nem is szólva Széchenyi Istvánnak és a reformkor többi nagyjainak méltó ítéletéről. Ők már a nemzetet, melyet a nemesség alkotott – éppen a megkülönböztetés céljából – „politikai nemzet”-nek nevezték, a teljes nemzet fogalmát kiterjesztve a belőle századok óta kirekesztettekre is.

A rendi nemzethez való tartozást tehát pusztán jogi tények – a nemesi jogok birtoklása – határozták meg, a magyar rendi nemzet körülhatároltságát azonban a származástudat is élesebbé tette: a nemzet fogalmát önmagára korlátozó nemesi rend büszke ápolója volt annak a hagyománynak, hogy benne öröklődött tovább az egész honfoglaló magyarság. E hagyomány igazolásánál ismét hivatkozhatott, de ismét nem teljes joggal, Werbőczyre, aki munkájában – ámbár előrebocsátva, hogy nem történetet óhajt szőni, hanem törvényeket leírni – szükségesnek látta, hogy a magyar nemesség eredetéről magyarázatot nyújtson. A tudósoknak azzal az értelmezésével szemben, hogy „nemes az, akit saját erénye nemesít” előadta, hogy midőn a hunok vagy magyarok Skithiából felkelve, kapitányokat állítottak s vezért (rector) választottak, törvénybe tették, hogy a közösséget egyetemesen érintő dolgok előjövetelekor vagy általános hadfelkelés esetén vérbe mártott kardot kell körülhordozni, amire mindenkinek jelentkeznie kellett: a parancs áthágói, ha csak nem volt elégséges mentségük, kettévágtattak, vagy örök szolgaságra vettek. Emiatt igen sok magyar jutott paraszti állapotra. „Mert mindnyájan ugyanazon egy nemzetségből, nevezetesen Hunortól és Magortól származván, másképp nem lehetett volna, hogy ez úr, amaz szolga, ez nemes, amaz nemtelen és paraszt legyen.” [11]

A Hármaskönyv idézett sorai a Kézai-féle krónikára, illetőleg a XIII. századi krónika-átdolgozására mennek vissza. Werbőczy egyes részleteket innen szó szerint vett át, viszont tudjuk, hogy Kézai, aki a XIII. században a megyékben szervezkedő nemesség szemléletét és társadalmi törekvéseit juttatta kifejezésre, éppen e célból krónikája egyes részeit – a nemesi egyenlőség alapjáról – a népfélség egy korai elvének megfelelően szövegezte meg. [12] Az említett megyei kisnemesség tulajdonképpen a XIII. században alakult ki a királyi

serviensek tömegeinek nemessé tételével; ekkor lépett be a politikai életbe, s Kézai e szerepnek mintegy történeti igazolását fogalmazta meg a nemesség eredendő egyenlőségében. A krónikának a nemesség közös származását és eredendő egyenlőségét hirdető, egyébként leíró és jogtételt nem tartalmazó s ezért joggal mentetett sorait Werbőczy éppen nem célzat nélkül vette fel könyvébe: műve a köznemesség törekvéseinek jegyében született meg. E köznemesség nemesi rendisége pedig a XV. században kezdett elhalványodni, és gyakorlatilag is kérdésessé válni a köznemeseket a nagybirtokos arisztokráciával jogilag is függő helyzetbe sodró familiáris viszony következtében, éppen ezért a XV. század második felében kemény és egyre több sikerrel jutalmazó küzdelmet vívott nemesi rendi állásának biztosítása és országos politikai befolyásának intézményesítése végett.

E küzdelemben hatalmas erőforrása lett a nemesség számára a Hármaskönyv, melyben Werbőczy, a nemesség eredendő egyenlőségéről szóló történeti alapvetés után, az „una eademque nobilitas”-ról szóló elvre hézagot nem ismerő rendszerben építette fel a nemesi jogrendszert. Műve méltán lett a magyar rendiségnek valóságos bibliájává, olyan védőpajzsává, mely ronthatatlan tekintéllyel nyújtott eligazítást a magyar nemesség rendi szemlélete számára. E századokon keresztül legtöbbször forgatott magyar könyvben jutott ezentúl a köztudat ahhoz a képhez is, amelyet Werbőczy a XIII. századi krónika nyomán a honfoglaló magyarság és a rendi nemesség származási kapcsolatáról a fentiek szerint rajzolt meg, de nem más célból, mint hogy ezzel az egyenlőséghez való jussnak történeti háttérrel adjon. Az idők folyamán teljes világképpé fejlődött rendi szemlélet azonban a honfoglaló magyarság és a nemesség ily céllal beállított azonosítása tekintetében túlhaladt nagy mestere tanításán. Werbőczy ugyanis – mint láttuk – még elismerte, hogy a nem-nemes magyarok is ősi magyarok, sőt szükségesnek látta azok elparasztosodásának megmagyarozását is. Werbőczy ezt a magyarázatot is a XIII. századi krónikáirótól vette át, [13] aki – a nemesség eredendő egyenlőségét hirdetve – még Werbőczynél is nyomósabban rá volt utalva valamilyen magyarázatra, hiszen más helyen maga írta, hogy az „udvarnokok, várszolgák, más szolgálók, szabadosok és szolgák majdnem az egész országot megtöltik”, [14] s ámbár e szegény pór- és szolganépet e helyen a magyarok foglyaitól származtatta, saját szemével láthatta azt is, hogy e népesség nagy része magyar volt. A nagy nemzetiségi paraszttömegeket szolgáltató népelemek beáramlása ugyanis ekkor még alig volt kezdetén (románok, rutének), sőt még meg sem indult (szerbek).

Jóllehet a krónikáiról nyomán Werbőczytől is azt lehetett megtanulni, hogy a nemesek eredetre nézve ugyan honfoglaló magyarok, ámde az ősi magyarság nem egészében nemesség, utóbb a megmerevedett rendi szemlélet számára a honfoglaló magyarság mindinkább azonosult a nemességgel. Ugyanakkor a nemesség körén kívül élőkben a magyarok által ide magukkal hurcolt, különösen pedig e területen talált és meghódított szolganépeket láttak. Hogy ez a szemlélet mennyire mélyen gyökerezett, elég a múltból – a jelesek közül – Wesselényi Miklósról és Szemere Bertalanra hivatkoznunk, akik pedig már a rendi Magyarország átalakításáért küzdöttek, s a rendi szemléletet éles bírálatban részesítették, amellet döbbető szemmel figyeltek fel a nemzetiségi kérdésre is. Wesselényi hódítókat látott elődeinkben, akik erejükben bízva, nem tartották szükségesnek a „náluknál sokkal számosabb meghódított népeket” rokonokká vagy

barátokká tenni, s „az akkori vad kor szellemében” urai voltak a legyőzött sokaságnak, nem méltatván azokat magukhoz emelni, fegyver-adta hatalmukat fegyverrel tartották fenn, ennek kizáró birtokában s a hív frigyekben bízva, felejtették tulajdon kicsiny számukat s a legyőzött és elnyomott népek nagy számát.” [15] Szemere éppen fordítva, az engesztelékeny bölcs politikában látta a magyarság fennmaradásának magyarázatát, csak ennek köszönhetette, „hogy mindjárt a hódítás első éveiben az országon kívül viselt dicsőséges hadjáratokat anélkül, hogy a hon maradt népek föltámadásától ...tartott volna.” [16] Sokaságról, a hódító, fegyverforgató magyarokhoz képest hatalmas számú alávetett meghódítottokról, szolgává tett népekről szólnak tehát, olyanokról, melyek a szolgák, utóbb a jobbágyok-parasztok hatalmas tömegeit szolgáltatták. A honfoglalók és a nemesek azonosságát valló felfogás befolyásolta a történetírói szemléletet is, [17] s ma is előfordul, hogy a honfoglaló magyarságot társadalmi rétegek szerint különböző eredetű népekre osztják. [18]

Ezeket a feltevéseket az újabb történeti kutatások eredményei nem támogatják. Ma már megállapíthatónak látszik, hogy a honfoglaló magyarság összefüggő településterületen élő, jelentékenyebb számú népelemet – morvaszlávokat a Morva és Garam között – csak az északnyugati hegyvidéken talált az ország történeti határai között, egyébként az ország más részein csak elszórt, politikailag szervezetlen, a magyarság tömegéhez képest csekély néptörmelékek kerültek a széthullámzó magyarság települései közé. Ezekből a nemesekhez képest sokszoros tömegű, már a XIII. században is az országot „megtöltő” szolgáló néprétegek nem kerülhettek ki. Éppen csekély számuk következtében szívódtak fel korán a magyarságba: a XII–XIII. században már nem volt nyomuk. Jelentékenyebb idegen népi tömegeknek teljes és viszonylagos gyors felszívását nem igazolják a népiségtörténeti kutatások sem, amelyek a népiségek a felszívó hatásokkal szemben rendkívül szívós ellenállását világosították meg. Nagyobb tömeggel szemben, különösen, ha földrajzi elhelyezkedése zárt, a felszívás szinte lehetetlennek mutatkozik. Ennek a hatalmas társadalmi rétegnek tehát, amely a XIII–XIV. századi nagy társadalmi átalakulás során az új jobbágyosztály keretei között tűnik fel, zömét éppen úgy a magyarság szolgáltatta, mint a nemességét. Ez utóbbi tömegnek alárendelt, függő viszonyba jutását a XIII. századi krónika írója és utána Werbőczy a társadalmi fejlődés törvényének elmentmondván, mesterkéltén képzeltek el, amikor a szabad magyarok sorai közül hadikötelezettség elmulasztása miatt vagy egyéb okokból való kitisztításukkal magyarították. A társadalom életműködése sokkal összetettebb, semhogy ilyen egyszerű képletre lenne visszavezethető; ez a működés a valóságban sok tényező hatása alatt alakul. A honfoglaló magyarság pedig önmagában teljes társadalom volt, s már a honfoglaló magyarság is ismerte gazdagság és szegénység fokozatait s az uralás és szolgálat viszonyait, társadalmilag tehát tagozott volt, s a királyság korában még sokrétűbb lett. Ha tekintetbe vesszük a társadalmi rétegek között szüntelenül végbemenő hullámzást, még annak feltevésére sincs okunk, hogy azok a társadalmi rétegek, amelyek a XIII–XIV. században a kialakuló nemesi rendbe és jobbágyosztályba kerültek, pontosan megfeleltek a honfoglaló magyarság 3–4 évszázaddal korábbi felső és alsó rétegeinek.

Jóllehet a kiteljesedett magyar rendi nemesség nemcsak a „nemzet”, hanem az ősi „szittyá” magyarságtól való eredetet is önmagára vonatkoztatta, ez az eredetudat a rendi nemzetszemléletnek nem volt lényeges, különösen nem alko-

tó tényezője. A nemesi rend közösség volt, a magyar nemesi rendi jogok birtokában levők közössége, s a rend kereteinek és formáinak megkövesedése óta e közösséget mint minden más közösséget, a maga alkotó elemei és létfeltételei határozták meg. A nemesség rendi közösségébe való tartozást egyedül a nemesi jog birtoka határozta meg, nem tekintve azt sem, hogy e közösség tagjait ugyanakkor milyen más közösségek – népiség, vallás – fűzték még össze. Abban tehát, aki származásra nézve nem volt magyar, sőt esetleg magyarul sem tudott, ha a magyar nemességet megszerezte, a rendi szemlélet síkjáról sem lehetett mást látni, mint a magyar nemesi rend tagját, aki a rendi előjogok birtokába való lépésével egyúttal tagja lett a magyar nemzetnek – a nemességre korlátozódó szűk körű nemzetnek is. Besztercebányán egy viszály alkalmával a tótok és magyarok így fejezték ki ezt a szemléletet 1681-ben: tót, cseh vagy horvát, ha a királyi kegy nemessé tette, és az országlakók – a rendek – által a nemesek gyülekezetébe fogadtatott, igazi magyarnak tekintendő. [19]

A magyar nemességnek az idők folyamán valóban sok idegen is tagja lett. A középkorban sorait főleg németek, tótok, rutén kenézek, vajdák, szerbek és horvátok gyarapították, akik részben vérségileg is felszívódtak a magyarságba, éppen a magyar nemesi életforma vonzó hatása s a magyar nemes családokkal történt elkeveredésük következtében. A nemesi levéllel, az armálissal való nemesítés főleg a XVI. század második felében vett nagyobb, a XVII. században már korlátozó törekvéseket kiváltó nagy méreteket, míg azonban a XVI–XVII. században elsősorban magyar jobbágyok szereztek meg a nemesi jogokat és ezzel a „nemzet”-hez tartozás jogát, addig a XVIII. században – az ország megváltozott társadalmi alkatának, az ausztriai kapcsolatnak s a belső etnográfiai eltéréseknek megfelelően – többnyire polgári, tisztviselői és egyéb értelmiségi, valamint katonai személyeket, utóbb pedig a kifejlődő kapitalista gazdasági rend szerencsés gazdagait, most már nagymértékben nem-magyarokat juttatott a királyi kegy a nemesi jog [20] és a nemzeti közösség birtokába. Azoknak, akik a XVIII. század végén szereztek nemességet, már kb. háromnegyede származásra nézve nem magyar volt, s az arány utóbb még kedvezőtlenebbül toldott el a magyar elem rovására. Fényes Elek statisztikája szerint az ország férfi-nemeseinek száma – ideszámítva a személyükre nemességet élvező papokat is – 136 093 volt. Fényes e számot négyvel szorozva a magyar nemesség lélekszámát 544 312-re, egyben a magyar ajkú nemesek számát 464 705-re, a többi közül a szláv ajkúakét 58 000-re, s a román és német ajkúakét 21 666-ra tette. [21] E szerint tehát a rendiség utolsó szakaszában a nemességnek, a rendi „magyar nemzet”-nek csaknem egyhatoda nem volt magyar ajkú sem, holott ugyanakkor a magyaroknak milliói éltek „a nemzet”-en kívül. A rendiség szemléletében ez magától adódó, természetes jelenség volt, de Wesselényi, akinek lelkét már áthatotta az új európai nacionalizmus és a polgári egyenlőség gondolata, felindult rajta, hogy az, amit „törvényeink gyászos magyarázata szerint” nemzetnek kell neveznünk, s amit ebből is valóban magunkénak mondhatunk, kicsiny töredék, s hogy e nemzetiségileg megosztott nemzettel szemben ellenségesen áll a milliók tömege, s ez „a joggal nem bíró, sem tettleg, sem a törvény értelme s szava szerint nemzetet nem alkotó, milliókból álló népesség egyenlő szenvedés s egyenlő elnyomás által, egymás közt rokonná és egyéredkűvé lett”. [22] A magyar nemesség Eötvös József szemében is nemzetiségek vegyülete volt, mely a „nyelv szempontjából is elkülönözve maradt.” [23]

A rendi nemzetszemléletnek csupán egyik oldalát láthatjuk abban a körülményben, hogy a szűk körű nemzetnek az uralkodói kézből elnyert nemesítéssel – magával ezzel a ténnyel – nemzetiségére való tekintet nélkül bárki tagjává lett. A másik oldal ezt mutatja: a rendi kiváltságok keretein kívül élő tömeg nem volt tényezője a nemzeti életnek, s a rendi szemlélet számára közömbös volt, hogy a rend alatti, vagyis nemzet alatti társadalmi rétegek milyen nép tudatát hordozták, a magyarságét-e vagy más népét. Mivel a jobbágyra vonatkozó igényekkel szemben a birtokos képviselte a jobbágyot, szerkeszthetünk ugyan olyan jogi elméletet, hogy a nemzetben elméletileg a jobbágnak is helye volt, birtokos urán keresztül összefüggött a nemzettel, az képviselte a nemzetben is; az elmélet azonban mit sem változtat a valóságos helyzeten, eszerint pedig a nemzet fogalmát hordó nemesség nem tekintette a jobbágyságot a nemzet elemének, nem tulajdonított jelentőséget a rend alatti réteg népi hovatarozásának sem, aminek viszont természetes következménye lett, hogy az éles rendi határ – határa a nemzeti életnek is! – halványá, elmosódottá tette a rendi és rend alatti magyarok közösségének tudatát is. Előfordult, hogy rendi országgyűléseink a XVII. században sérelmezték külföldieknek a városokba nagy számban való tódulását s külföldi idegenek emelését a nemesség sorai, különösen a főrendek közé. Az 1630. évi országgyűlés gravamenei közé foglalták, hogy a király külföldieket nemesít meg, akik azután „a nemesi kiváltság ürügye alatt mind jogi dolgokban, mind egyebekben sok nehézséget okoznak;” [24] ekkor törvénybe is tették, hogy az olyan „extraneus”-ok, akik nemesítésük előtt nem fogadtattak magyarokká, azaz nem honfiusítottak – ez az országgyűlésen történt – nem tekinthetők az ország nemeséinek. Az 1646/47. évi országgyűlésen is panaszt emeltek az idegenek nemesítése miatt. Az 1635. évi országgyűlés előkészítése során készített észrevételeiben pedig Eszterházy Miklós nádor a városi renddel kapcsolatban adott hangot hasonló panasznak: sok idegen jön az országba s „hereditas”-okat szereznek, nobilitáltják magukat a kancellárián, ezért valami státútumot kellene tenni, kivált a szabad városokra nézve, mert „extraneus”-okkal telnek meg. [25] Ezekben a panaszokban rendi elemekről – nemesítésről, a nemeseket illető hereditásról, városi polgárságról – van szó, s bennük nem csupán idegenek beköltözése miatt emelt aggodalmat, hanem a rendiség érdekeinek védelmére irányuló törekvést láthatunk. A külföldiek nemesítésének a rendek ellenőrzése alá helyezésében pedig ezenfelül politikai érdekek jelentkeznek és pedig valóban joggal: a Habsburg-házbeli uralkodók korában a király által behívott és nemessé tett külföldiek kezében az ország politikai érdekei kiszolgáltatva voltak a királyi főhatalom javára, mellyel szemben pedig küzdelmet vívtak az ország függetlenségének megóvása céljából.

Míg a rendek a rendi előjogoknak beköltöző idegenek kezére való jutása felett aggályoskodtak, s ilyen jogok juttatásába beleszólást óhajtottak elérni, addig a kiváltságolatlan rendalatti rétegeknek külföldről beköltözők által való, nagymértékű növekedése ellen sohasem emeltek szót, sőt a XV. században éppen úgy, mint a XVIII. században, kedvezményeket nyújtásával ösztönözték őket az országban való megtelepedésre. [26] A rendi szemlélet számára az idegen paraszt is ugyanaz volt, mint a magyar paraszt-jobbágy: társadalmi elem, a gazdasági élet tényezője, ez is, az is kívül a nemzeti élet keretein. Ez a merev rendi szemlélet éppen a XVIII. században, a nemzetiségek politikai ébredésének előestéjén ért el virágzása tetőfokára. Míg a XVI–XVII. századokban magyar ne-

meseknek és parasztnak közös végvári küzdelmében a rendi választóvonal – legalábbis itt – elhalványult, sőt ekkor külön végvári „vitési rend” kibontakozásának is sok jele mutatkozott, s míg a Rákóczi-felkelésben is erősödtek a rendi határokat áttörő közös szálak, addig a felkelés elbukása után, az új politikai helyzetben, melyet a nemességnek a Habsburg-uralkodóházzal kötött kompromisszuma s ennek következményeként a korhadozó rendi világ új lendülete jellemez, a rendiség jobban elzárta magát kiváltsága falai mögé, mint valaha. Amellett, hogy a népi különválásnak éppen politikai viszonylatban a nacionalizmus fellobogása előtt nem lehet olyan jelentőséget tulajdonítani, mint utóbb, csak a nemzet fogalmát a nemességre szorító szemlélet tartalmának ismeretében magyarázhatjuk meg azt, hogy az országnak a XVIII. században a milliós beköltözések és telepítések révén annyira kedvezőtlen mértékben nemzetiségi állammá történt átalakulása a magyar politika hordozóinak lelkét meg sem rezdítette; holott egyes nemzetiségek, így a szerbek és románok ekkor már politikai jellegű követelésekkel léptek fel. Sőt ugyanakkor, amikor karavánokban húztak Magyarországra az idegen jövevények, magyar földesurak gyakran elbocsátották – esetleg éppen idegen országba vezető vándorútra indították – addig megtartott magyar jobbágyaikat vagy azért, mert a jövevényben engedelmesebb és igénytelenebb szolgát kaptak, vagy azért, mert jobbágyaikat saját vallásukon óhajtották látni. Ennél világosabban nem lehetett volna tanúságot tenni arról, hogy a rendi nemzetszemlélet magyarságtudata számára a rend alatti tömegnek nem volt jelentősége.

Erdélyben a rendi nemzetszemlélet sajátosan alakult: az 1437. évi unió óta ugyanis Erdélynek három „natio”-ja volt, a magyar, a székely és a szász. A szászság helye az erdélyi nemzetek e szövetségében arra látszik mutatni, hogy benne rendi elemek mellett népi elem is teret nyert.

A szászság azonban többé-kevésbé rendi jogok élvezetében volt, s hogy az erdélyi nemzet-szerkezetben is e rendiség volt az uralkodó elem, eléggé bizonyítja már az is, hogy a nemzetek ez „unió”-ja 1437-ben, az erdélyi parasztlázadás hatása alatt, hasonló mozgalmakkal szemben való védekezés céljából jött létre. Így lett Erdélynek három nemzete, hogy azonban e nemzetfogalmat is a rendi szemlélet határozta meg, világosan kifejezi az, hogy az erdélyi országgyűlési rendek a XVIII. században a románok követeléseire, melyeket egyebek között nagy számukra és a dákóromán-folytonosságra való hivatkozással támasztottak alá, a számarányra való hivatkozást azzal vetették félre, hogy a románság nem bevett „natio”, nagy része nem is telepedett meg a fejedelemség területén, s szétszórva él. [27] Vagyis a rendek előtt közömbös volt a románságnak Erdélyben immár túlsúlyra jutó nagy száma: lehet bármekkora, nem tartozik a rendi nemzetek közé. A „Supplex libellus Valachorum”-ra, az egyenjogúságra irányuló román nemzetiségi igények e nevezetes bejelentésére is azzal feleltek 1791-ben Erdély rendei, hogy a román nemesek a magyar nemesek között foglalnak helyet, s további felszabadításra nincs ok, hiszen a székelyek között is vannak jobbágyok. [28] A jeles erdélyi jogtudós, Benkő József az 1770-es években a három „unita natio” mellett, az erdélyi törvények jogi nyelvét követve, már „natio tolerata”-kat is sorol fel, és pedig ilyenekként a románokat, örményeket, görögöket, zsidókat, morvákat, lengyeleket, oroszokat, bolgárokat, szerbeket, tótokat és cigányokat. [29] Benkő tehát a szórványosan élő csekélyebb népelemeket is külön-külön a „natio” fogalma alá vette, viszont a romá-

nokról megállapította, hogy őket az erdélyi nemesek „helyrehozhatatlan kárral” nem is nélkülözhetik, „mivel leginkább azoknak... jobbgáyi szolgálataival élnek”. Benkő velejében rendi nemzetszemlélete tehát valamennyire már egyezsége lépett a népi szemlélettel, mintegy sejtetve a közelgő fordulót. E forduló előtt az erdélyi szemlélet is a rendi nemzetfogalom körében mozgott, számára is érdektelen volt az, ami a rendek alatti rétegben népi tekintetben végbement. E szemlélethez valóban érthetetlen nyelven szólt a román nemzetiségi ébredés, ennek gondolköre számára nem volt érzékszerve, miként nem volt a rendek alatt élő magyar nép magyarságára nézve sem.

Mindamellet akkor, amikor a rendi vagy más nemzetfogalomról szólunk, tisztában kell lennünk azzal, hogy mesterséges kategória áll előttünk s hogy a munkáló erő továbbra sem maga a kategória, hanem alkotó szemlélete volt. E mesterséges kategória sem feledtetheti, hogy a nemzet őseleme az, amit a natio „nascitur”-ja fejez ki: a közös vér, az összefüggő származás. Hogy valaki magyar volt-e, vagyis hogy számára a magyarság volt-e az élet egyetlen formája vagy nem, a rendi nemzetszemlélet korában is ugyanazok az erők határozták meg, melyek kezdetől fogva meghatározták és a jövőben is meghatározzák: ösztönösen működő erők ezek, a lélek mélyéből fakadnak fel, s hagyomány talajába eresztik gyökertüket, a nyelvben a vérségi és szellemi örökségekben jutnak kifejezésre, akarva-nem akarva az egyén életébe lépnek, és általuk az egyén a népiség tudatának hordozójává lesz. Ez a tudat természetesen annál tisztább és mélyebb, minél akadálytalanabb és világosabb a hasonló tudatot hordozók közösségének a felismerése. E tekintetben pedig nem jelentéktelen a kor uralkodó eszméinek vagy életformáinak a hatása, melyek egy-egy népiség testén belül is külön közösségeket hoznak létre, éppen a nemzet alkotójának síkján. A rendiség, a nemzetnek önmagára korlátozott fogalmával, különösen alkalmas volt a népiség közös tudatának halványítására. Ha Wesselényinek azt a vádját, hogy a népi összetételére nézve nem egységes rendi magyar „nemzet” a rend alatti hatalmas rétegeknek a nemzet köréből való kizárásával e rétegek lelkében elsimította még a népi különbségeket is, s a rokon sors terhe e rétegekben a magyarságnak itt helyet foglaló hatalmas tömegeit és a többi népek fiait rokonná tette, s ugyanakkor ellenségévé a kiváltságosoknak, [30] éppen a népiséget tartó ösztönös erőkre való figyelemmel túlzottnak s a politikai fórum szenvedélyes megnyilatkozásának kell is tartanunk, mégis arra a történelem lapjain mindenütt találhatunk bizonyosságot, hogy a rendi nemzetszemlélet korában a magyarság közösségének tudata – olykor erősödve, máskor lankadva általában halványan világolt, mintha ki is húnyt volna. A magyar rendiség történeti műve volt a magyar állam kiépítése és megtartása, nemzetszemlélete pedig korának szülöttje. Ez a nemzetszemlélet azonban túlélte magát, s csorbítatlanul uralkodott az ország nemzetiségi állammá alakulásának döntő korszakában is, mikor pedig már számos jel baljósan hirdette, hogy nagy idegen néptömegek jelenléte az ország határai között nem közömbös az ország sorsa szempontjából.

III.

A XVIII. század óta Európa-szerte fellobogó s új nemzetérzésre indító nacionalizmus nem elégedhetett meg a rendi szemléletnek a nemzet fogalmát a kiváltságos rendekre korlátozó szűk határaival. Az új nemzetszemléletben elveszített-

ték jelentőségüket a „nemzet” rendi határai, alapja nem társadalmi, hanem a szó mai értelmében ismert „nép” közössége lett. Ilyen tekintetben az ember – Huizinga szavait használva – „jobban, mint valaha, nemzeti meghatározottságában állt az étellel szemben”. [31] A magyar nacionalizmus világmérete e fejlődésben kettős arcot mutat: arra hevíti a magyarságot, hogy egyben, rendi előjogok nélkül egészében nemzetnek érezze magát, egyben pedig a rendi nemzet-szemlélet hagyományának és a polgári jogegyenlőségnek az egyeztetésével megformálja az ország lakosságának nemzetiségre való tekintet nélkül egységes „politikai nemzet” fogalmát. A XIX. századi magyar nacionalizmusban egymás mellett fut ez a két vonal, s közöttük jut emelkedő vagy hanyatló állomásra maga a magyarságtudat is.

A magyar nemzeti ébredés neve alatt főleg az irodalomtörténet lapjairól ismert, kezdeti magyar nacionalista mozgalom a XVIII. század utolsó negyedében fejlődött ki, s a kor felvilágosult szemléletének megfelelően elsősorban a művelődés eszközt, a nemzeti nyelvet kívánta hanyatlásából kiragadni és felvirágoztatni. A nyelv a népiség legkifejezőbb jegye és természetes következménye volt, hogy ugyanakkor, amikor a magyarságnak a maga népi személyisége ily módon tudatosult, eszmélő tudatában a hazájában élő nem magyar népelemek, melyek népi hovatartozásának a rendiség szerkezetében nem volt fontossága, népi különvalóságuk alakjában jelentek meg. E népelemek politikai tartalmú nemzetiségi törekvéseikkel csak ekkor léptek a magyarság látóhatárának a körébe. Gyakran érte az a vád a magyar nyelvi mozgalmat és a továbbcsarjadó magyar nacionalizmust, hogy e mozgalommal indítást adott és felgyújtotta az ország nem magyar népeinek nacionalizmusát. Azonban Grünwald Béla már a múlt század második felében is jogosan mutatott rá, hogy az az állítás, mintha a latin nyelvnek kiszorítása a magyar kedvéért ébresztette volna fel a nemzeti-ségi tudatot Magyarország nem-magyar népfajaiban is, ami sok későbbi bajnak volt szülőoka, nem igazolható. [32] A magyarországi románok és szerbek XVIII. századi nemzetiségi mozgalmairól, melyekre Grünwald is hivatkozott, ma már eléggé tiszta képünk van, s tudjuk, hogy e népelemek a kiteljesedett nacionalizmus fogalmaival mérendő nemzetiségi követelésekkel léptek fel olyan korban, amelyben a magyarság mozgalma még mélyen szunnyadt, s rendi szemléletével mit sem vett észre a nemzetiségi követelések baljós politikai tartalmából sem. A magyar nacionalizmus, valamint a nemzet új politikai szemlélete utóbb valóban sokszor ösztönözte nemzetiségeink nacionalizmusát az ütközésből származó erő lendítő hevével, azt a magyar részről napjainkban is hangoztatott szemrehányást azonban, mintha maga a nemzet kezdte volna az „idegen” nacionalizmus bevezetését [33] mint történeti tényekkel ellenkezőt és önmagunkat igaztalanul sújtót, nem lehet vállalnia.

A magyar nyelvi mozgalom a XVIII. század utolsó negyedében nem is az európai nacionalista hullám sodrásával érkezett, hanem visszahatásként tört elő Mária Terézia és II. József németesítő törekvéseivel szemben. A magyarság vezető társadalmi rétegei a német nyelv iskolai terjesztése nélkül is elszakadóban voltak a magyar nyelvtől: a főúri rend idegenben élt, de ha itthon, akkor sem magyarul beszélt, s példáját követni igyekezett a birtokos nemesség is, mely a rendi s vele a népi tekintetben közömbösítő nemzetszemléletnek birtoklója elsősorban volt. Eötvös József nem ok nélkül jutott arra a megállapításra, hogy a külön nemzetiségi érzelve a magyar nemességéből kipárolgott, s inkább a nép

lekesült ettől az érzelemtől, holott ennek számára szabadság és egyenlőség nem létezett. [34] Eötvösnek ez a megállapítása a látszat dacára sem ellentétes Bél Mátyáséval, aki 1742-ben nemességünk nagy érdemének írta fel, hogy a szokásoknak abban a nagy elidegenedésében, amely akkor csaknem az egész Magyarországot forgósél módjára megrontotta, távol tartotta magát. [35] Bél ugyanis a kicsiny birtokaihoz kötött, többé-kevésbé parasztmódra élő nemesi zömről szólt. Az elidegenedés tulajdonképpen még ezután, Bél megfigyelése óta kezdett nagy méreteket ölteni. A magyar nyelv „tengve lappangott”, pörkunyhókba és istálókba szorult – gróf Cziráky Antal az 1790-es években, Széchenyi István a *Kelet népé*-ben használja az ilyen túlonúl sötét szavakat [36] – s a reformok üteme felett Kossuthal vitázó Széchenyi egyenesen a magyarság elmúlását látta volna elkövetkezőnek, ha rögtönözve akart volna kiforni. [37] A magyarság elenyészte e korban sokaknak – a legjobbaknak – volt kísértő gondolata, s Bajza József még 1846-ban is borongó lélekkel intett a nyelvünk-höz való ragaszkodásra: „ha valamely nép eléggé szerencsétlen egyik vagy másik idegen nyelvbe szerelmesedni, az önmagát és sajátosságait készül elveszteni és más idegenné átalakulni”. [38] A magyarságot a XVIII. században megindult elmagyartalanodás következtében valóban az a veszély fenyegette, hogy a politikai és szellemi javak birtokában levő magyar vezető rétegek elvesztik nyelvüket és idegenekké válnak a magyar népiség számára, miközben az éppen ekkor hatalmasul kiépülő hivatalnoki réteg jóformán idegenekből sorolódott össze, így az ország lakosságában immár csak kb. 40%-ot kitevő magyarság zömének az a sors jut, amely az értelmiségüket és magasabb társadalmi rétegeiket elveszített népmaradványoké: tengődés a feltámadásnak kevés reményével.

Ismeretes, hogy az 1780-as évek nyelvi ébredése; mely az 1790/91. évi országgyűlést is áthévitette, és sok felszínes törekvést is napvilágra hozott, hamar kihamvadt a léteben fenyegetett rendi alkotmány védelmének, az uralkodói önkény kizárásának s a rendi előjogok erősítésének előtérbe tolulása következtében. Évtizedek múltak el, mikor a magyar nacionalizmus – most már az európai nagy nacionalista hullám áramlatában – újból felgyulladt, azonban az 1780-as évek nemzeti mozgalmainak hatása nem tűnhetett el: a rendi nemzetszemlélet válsága ekkor indult meg. A rendi kiváltságokra terjedő nemzetszemlélet nem volt már akadálya annak, hogy a rendek alatt is felismerjék a nemzet éltető elemét, a magyarságot. Az 1790-es években nemcsak Kisfaludy Sándor lát – ellentétben a rendi nemzetszemlélettel – magyarokat és nem-magyarokat az országban, hanem mások is. Míg néhány évtizeddel korábban a telepítő birtokosok nemzedéke a rendek alatti tömegben nem tekintett mást, csak jobbágyot, s magyar jobbágyait is részvéltlenül taszította el magától, ha idegen jobbágyok hozatalában látta érdekeit, addig Gróf Teleki Domokos 1794-ben beszámolva országbeli utazásairól, a Pestről Szegedre vivő unalmas úton a nyári melegben felindulva áll meg a magyar falvakban: „gyönyörűség az elfáradt utazónak a derek magyar helységekre megállapodni, ott az igaz tőrösökös magyar népet meg esmerni, annak gazdaságát, minden állapotját és rendtartását megtudni, annak geniussát és nemzeti characterit ki esmerni és annak jó sorsáról, tehetőségéről és culturájáról meg bizonyosodni”. Aki ilyen szemmel néz a falvak magyar parasztjaira, Torontál vármegyébe érve és tapasztalva a magyarok csekély számát, csak keserűen írhatott arról, hogy a magyarok e helységek egyikéből is éppen

elköltözöben voltak, minthogy „földes urukkal már régtől fogva nem alkudhat-
tak, a vármegye ugyan tett rendelést, hogy ügyek jól eligazíttasson; de már el-
kedvetlenedvén, nem akartak tovább maradni, minthogy különben is Temes
vármegyébe egy kamarai helységbe meg voltak híva. Nincs tudtomra, hogy
már elköltöztek-e? A földesurok hallottomra mondotta, hogy bár mennének”.
Inkább – füzi hozzá szomorúan Teleki – szaporítani kellene a magyart. [39] A
magyarok ilyen együttlátásával, a magyarság közösségének érzékelésével ter-
mészetesen élesebb vonalakkal jelentek meg a szem tükrében a többi népek és
egyéni sajátosságai is. A felvilágosodás gondolatkörében élő Kazinczy is fel-
fedezí, hogy a Szepes vármegyei német, a sárosi tót, az abaúji, zempléni, biha-
ri és szabolcsi magyar s az oláh között lélekben, testben, nyelvben, öltözködés-
ben, gondolkozásban mily különbözőségek vannak, „nép és nép úgy hasonlat-
lanok, mint személy és személy s ezt lesni a fő, a középszer és a legalsóbb rend-
nél gyönyörűség és leginkább az utolsóbbnál mely a saját szint nevelés és
társalkodás által nem veszti, mint a két elsőbb”. Kazinczyval magyar szeme
több „csinoság”-ot látat Debrecen táján „a zsiros szájú magyarok” földből
vert, vagy vályogból rakott, náddal fedett, mint az erdélyi szászok kőből épült
nagy házaiban, az utazó „amazokban lelket lát, azt itt látni, nekem legalább,
szerencse nem adatott”. [40] Kazinczy Ferenc, gróf Teleki Domokos, Kisfaludy
Sándor a rendi nemzet boltívei alatt már „tisztá”, mások „törsökös magyarok”-
at [41] vesznek észre, s utóbb Bajza is csak azokhoz kívánt szólni, kiket „szüle-
tés, neveltetés, ajak által valódi magyarok lévén, testvérei”-nek tekint. [42]
Ugyanakkor tehát, amikor a XVIII–XIX. századok fordulója körül egyesek
még fennen hirdették, hogy a jobbágyság sohasem számított a magyar nemzet-
hez, s benne nem is látnak mást, csak emberszámot, sokak lelkében már elom-
lott a rendi határok érzékelése, s testvérré lett a magyar. Két nemzedék áll egy-
mással szemben – írta erről az ellentétről Grünwald Béla – eltelve két ellentétes
elvvel: a régi nemzedék, mely nem ismeri a nemzeti érzületet s melynek Ma-
gyarország nemzeti jellem nélkül élő közjogi szervezet, – s az új, melynek lel-
kébe beleesett már a nemzeti ideál egy sugára, s mely Magyarországra az ural-
kodó faj nemzeti jellemének bélyegét akarja sütni. [43] A németeknél már el-
hangzottak Fichte beszédei a „német vér” védelmében, s a szlávoknál is gyöke-
ret vertek már Herder tanai a nép külön létéről, amikor az 1780-as évek nyelvi
mozgalmai óta erjedő magyar nacionalizmus a XIX. század első felében, a nép
szerves lényiségét hangoztató romantika áramlatában nálunk is kiteljesedett. A
szemlélet inkább öntudatlan fejlődése után, az 1810-es évek óta már tudatosan
nyúlnak a nemzetiség és a nép elvi kérdéseikhez. A Tudományos Gyűjtemény
1817. évfolyamában értekezés jelenik meg a „Nemzetiség”-ről, mely a nemzet-
tet „orgános”, a népet pedig „orgántalan” testnek magyarázza; [44] írójával az
1819. évfolyamban hasonló cím alatt Gömbös Antal táblabíró száll vitába,
mondván, hogy „gyülevész népek is egy halhatatlan nemzeté teremtethet-
nek”. [45] Kölcey Ferenc A nemzeti hagyományról ír tanulmányt, s mohácsi
emlékbeszédében a nacionalizmus világképével s a rendi nemzetfogalom teljes
elejtésével hangoztatja, hogy minden nemzetet „saját nyelv, saját szokások, sa-
ját ősök, saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé s választanak
el egymástól”. [46] Széchenyi István 1841-ben, Bajza József 1846-ban a Ma-
gyar Tudományos Akadémián tartanak előadást a nyelvről és a nemzetiségről,
a Kisfaludy Társaság 1841-ben pályadíjat tűz ki a nép és nemzet fogalmainak

tisztázására, s a pályázaton négy pályaművet vehet számba; Wesselényi István a nemzetiségi kérdéstről szorongó lélekkel és jövőbe látó szemmel Szózat-ot ír: Gorove István Nemzetiség című könyvében nemzetiségünk elfogadását kívánja az ország nem-magyar lakosaitól, de ezeket az alkotmány jótéteményeiben szeretné részeltetni: [47] Baloghy László pedig Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak honunkban címen 1841-ben ad ki röpiratot. E sokszor még botorkáló és elvileg is kiérleletlen megnyilatkozások után, már az 1850-es években jelenteti meg Eötvös József a XIX. század uralkodó eszméiről szóló nagy művét, mely az eszmék egyike: a nacionalizmus gondolatkörében máig jól igazít el.

Eötvös József világosan fogalmazta meg, hogy a „nemzeti egyéniség”-et öntudatáról lehet megismerni s arról, hogy szükségét érzi ez egyéni különbség érvényesítésének: minden népet, álljon bár milliókból vagy ezrekből, legyen önálló vagy más népek alávetett, külön nemzetiségnek kell elismernünk, mikor ez az öntudat felébredt benne. [48] Az előző évtizedekben a magyarság e népi öntudatára ébredt rá; tudja, hogy külön népi testet alkot, s a többi néptől eltérő egyéniséget fejez ki. E korban azonban a „nemzetiség” nemcsak a bölcsélet magaságát járó Eötvös József számára nem volt végső ok és cél, hanem másoknak sem; a végső cél: az emberiség egyetemének boldogsága s a nemzetiség ennek csak közvetítő közege. Úgy látták, hogy Isten azért teremtett különböző népeket, hogy kölcsönös egymásra hatás és verseny által segítsék az egész emberiség ügyét, hogy az egyes ember egyformán láncszeme a népnek és emberiségnek s az emberisége a szellem és erő kifejtésére tart számat vele szemben, viszont ez csak „népe sajátágában” jut hozzá, s csak benne fejlődhetik ki. [49] Széchenyi szerint a magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni „Európában egyedüli heterogén sarjadék”-ként „ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátágát” [50] s ezzel népét az általános emberi tökélesbülés útjára óhajtja vinni. Szemere Bertalan is a népek egy magasabb közösségére mutat: amiben az egyes nemzetiségi különbségek és ellentétek egységüket találják fel, az a humanitás eszméje. [51] Nép és emberiség – ez a párhuzam él a XIX. századi magyar nacionalizmus gondolatrendszerének kialakítóiban. Az emberiséghez csak a népi egyéniségen keresztül lehet eljutni. Az 1840-es években költők és politikusok népek egyéni jelleméről, a nép külön „egyediség”-éről, vagy külön „személyiség”-éről, „népindividualitás”-ról szólnak. [52] Szemere szerint az emberi lét legeredetibb és legfontosabb formája a nép, örök az, mint minden, mi Istentől származik, s hiába akarjuk a természet törvényeit megváltoztatni, a nemzeti különbségeket Isten teremtette kezdetben. [53] A nemzetiséghezi vonzalom – írja Wesselényi – a szív szüleménye, a nemzeti érzés pedig a hazaszeretet poézise. [54] Kossuth lapjának, a Pesti Hírlapnak 1841. március 5-i vezércikke pedig azt írta, hogy életünk, jövődönk, boldogságunk, mindenünk e szóban fekszik: nemzetiség. [55] A magyarság közösségét egybefoglaló nacionalizmus útján legtovább mégis Török János, az abszolutizmus korának tekintélyes közirója jutott, mikor szinte napjaink szavait hallatva hirdette, hogy a „magyar, bármely részében telepedjék is meg a világnak, mindaddig, míg honfiúi jogát önvétke által el nem veszíti s míg csak a magyar nyelvet érti vagy származási igényeiről le nem mond – örökké és változatlanul a magyar szent korona híve és ügyfele marad”. [56]

A népi egyéniség ilyen felfogásában nem lehet helye a „regnum” ama fogalmának sem, amelyet neki a rendiség, majd pedig a XVIII. századi felvilágosodás patriotizmusa tulajdonított. A nép az mi a földet magát is kiválasztja s abból hazát alkot – írja Szemere Bertalan [57] s Kölcsey is így írt: „A hazának szent neve nem csatolja magát a földnek porához, emberek teszik a valóságos hazát, nem az élet-nélkül való halmok és térségek, melyek ezerféle népnek egyforma érzéketlenség-gel adhatnak lakást”. [58] A „hazá”-t Vörösmarty is „lelketlen” ajándéknak tartotta, melyet naggyá csak fiai szent akaratja tehet. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Kollár János, a tót pánszláv-nacionalizmus szellemi atyja, már az 1820-as évtizedekben: a haza számukra csak holt föld, a nemzetiség az ő vértük. [59]

A nép vagy nemzetiség ily szerves felfogásával együtt kellett jelentkeznie annak a felismerésnek is, hogy az állam keretén belül a nagyszámú nemzetiség sok veszélyt rejt magában. Az elvi magaslatról széttekintő, szenvedélytelen Eötvös József is arra a megállapításra jut, hogy minden állam erősebb lenne, ha csupán egy népből állana, s azt egészen magába foglalná, bár ez esetben az egyes népek még inkább elzárkóznának egymástól, amit Eötvös idealizmusa s a XIX. század világpolgári gondolkozása szívesen nem láthatott volna. [60] Viszont a nemzetiségeknek az államra veszélyt hozó jelentőségét felismerve, érthetelenné vált Szent István híres intelme is az egynyelvű ország gyengeségéről és az idegenek kedvező fogadásáról. Wesselényi egyenesen azt óhajtotta volna, hogy a „nagyon is szent, de nagyok épen nem nevezhető” király utódjai inkább más „valóban bölcs” intéseit vették volna szívére s követték volna oly sikerrel, mint ezt. [61] A történetíró Pesty Frigyes pedig A magyar nemzet mostohasága saját maga iránt címen cikkezve, csak „kegyeleténél fogva” nem akarta ez intelmet „merő képtelenség”-nek tartani. [62]

Így teljesedett ki a XIX. század derekára a magyar nacionalizmus, s így lett híveinek – az egész haladó Magyarországnak – a lelkében a magyarság minden más néptől különböző, Istentől rendelt népi egyéniség, a magyarok közössége. A magyarok ily egységben, nemzeti különvalóságban való látásával természetesen nem férhetett össze, a nemzet fogalmát csupán a kiváltságos rendekre korlátozó rendi nemzetszemlélet s ez a köztudatból ki is mosódott, mielőtt az egész rendi szerkezetet az 1848. évi törvények ledöntötték volna. Akik testvéreket láttak más magyarokban, azok nem elégedhettek meg azzal, hogy a magyar nemzet fogalma alá csupán a nemesség vétessék. A rendi nemzetfogalom a múlté lett s új nemzetfogalom született. Bár a népi egyéniségre tekintő nacionalizmusnak az felelt volna meg, hogy a „magyar nemzet”-nek a XIX. század derekán megszületett új fogalma a magyarokat ölelje fel és pedig teljesen, mégsem az következett be. A „nemzet” az „ország lakossága” lett, egészében, nemzeti-ségi hovatarozásra való tekintet nélkül. A nemzeti-ségi magyar államot, a röviden vázolt nacionalista fejlődéssel ellentmondásban átfogó nemzet fogalmára különböző tényezők vezették el a magyarságot: politikai ösztöne, melynek az ezer év óta állami építményt hordó magyarság lelkében mélyek a gyökerei, a rendi nemzetfogalom szerves fejlődése s a magyar politikai gondolkodást átható szabadelvűség nyugateurópai mintaállamainak állam-nemzet szemlélete.

Ami a politikai megfontoltságot illeti, nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy Magyarországon a románok és főleg a szerbek már a XVIII. században az egész népi tömegüket felölelő „natio” követelményeivel léptek fel. Ezeket a követeléseket a magyar rendek a rendi nemzetszemlélet alapjáról és a rendi alkot-

mány egységének védelmében utasították vissza. Az alkotmány egysége az ország egységét jelentette, s ha a rendi alkotmányról és a rendi nemzetfogalomról le is mondtunk, a magyar állam egységéről nem mondhattunk le. Viszont az esetben, ha a magyarság önmaga körül vonta volna meg a nemzet fogalmát, az ország nem magyar népelemei ezzel önmagától – amint követelték – nemzetiségi lépések volna elő az ország kebelében, ez pedig – ha nem is jelentette volna még a magyar állam politikai szétesését – ilyen fejleménynek nyithatott volna utat. Az első megnyilvánulását annak, hogy a magyar politika a szűk körű rendi nemzet keretén túl egy új magyar nemzetfogalom közösségébe óhajtja vonni az ország összes nem magyar lakosait, az 1790/91. évi országgyűlésen ismerjük fel: a szerbeknek valósággal teljes területi nemzetiségi autonómiára irányuló követeléseire a magyar rendek azzal feleltek, hogy „öket, valamint a többi nemzetiségeket is, melyek Magyarországot és a kapcsolt részeket lakják, magyaroknak, a közös haza fiainak nyilvánítjuk”. [63] Itt tehát még a „közös haza fiai”-ról, de egyébként már az ország egészét felfogó „magyarság” fogalmáról van szó, amelynek a rendi nemzetfogalom bukásakor gépiesen kellett a „magyar nemzet” fogalmára emelkednie. A XIX. század első felében a rendek s a rendi szemléletet elejtő politikai írások már nem hagynak fenn kétséget afelől, sőt olykor világosan hangsúlyozzák is, hogy a „nemzet” fogalmán nem csupán magyarokat, hanem mindenki mást is érteni kell. Így hangoztatták az 1825-i országgyűlésen, hogy Magyarországon csak egy „natio” van; [64] Deák Ferenc 1839-ben az alsó táblán jelentette ki, hogy „a horvát nem külön nemzet”, mert „filii nativi”; [65] Wesselényi is tagadja Szózatá-ban a horvát, annál inkább a többi népelem „nemzet”-voltát; [66] Szemere Bertalan a magyar birodalom „minden nép”-jét –át értette magyar nemzet alatt; [67] József nádor 1843-ban a felsőház ülésén állapította meg, hogy „itt nincs illyr, itt nincs más nemzet, mint magyar”; [68] Kossuth Lajos pedig indulatosan dörögte 1847-ben a horvát képviselőknek: a szent korona alatt sohasem fognak más nemzetet vagy nemzetiséget elismerni csak a magyart, ámbár elismeri, hogy különböző fajhoz tartozó és más nyelvet beszélő emberek vannak az országban.” [69]

A politikai ösztön sugallta egyetemes magyar nemzetfogalom továbbfejlődés volt a rendi nemzetfogalomhoz képest is. A szabadelvűség eszményétől vezérelt nemzedék törekvése a reformkorban az volt, hogy a politikai jogoknak részesévé tegye a rendek keretein kívül élő társadalmi rétegeket is. A nemzetiség veszélyén töprengő Wesselényit is rabul ejtette az a gondolat, hogy az alkotmány „malaszt”-jának a kirekesztettekre való kiterjesztésével testvérekké lesznek a nemzetiségek is, hozzá kapcsolhatnak az alkotmány érdekeihez, s a „nemzet”-et valamennyi édesanyjának tekinti. [70] Gorove István egyenesen az ösztön erejét tulajdonítja az alkotmányos reformnak, ettől várja ő is, hogy „minden polgárt elegendő érdek kössön a hazához és annak legszentebb érdekeihez, úgy hogy minden polgár tagja legyen a nemzetnek.” [71] Az 1848. évi nagy átalakulásban a politikai jogoknak, melyek birtokálva eddig a nemesség „nemzet”-nek tarthatta magát, a szabadelvű és néprajmi eszméknek megfelelő formában valóban részese lett az ország egész népe s miként ez a részletetés elvileg azt jelentette, hogy a rendek kezében lévő politikai hatalom kiterjesztett kiváltsági határok nélkül mindenkire, akként a politikai jog által meghatározott szűk körű rendi nemzet fogalma is kiterjedt: az új nemzetfogalom az államhatalom birtokába jutott népet jelenti immár. s miként a rendi magyar nem-

zetet a népi hovatarozásra való tekintet nélkül határozza meg a politikai jogok birtoka, akként az új nemzet széles körű fogalmában sem lehetett szerepe az ország lakosai népi hovatarozásának. Eddig csak a nemesek voltak tagjai a szent koronának, viszont most minden honpolgár az lett, a magyar nemzet tehát anyni, mint „a magyar korona népeinek összessége”. [72] Az állam minden polgárát egyesítő magyar nemzetfogalom tehát alkotmányjogi síkon egyenes lezármazottja a rendi nemzet fogalmának.

Az ország egészét felölelő nemzet fogalmára ösztönözte a magyar politikai gondolkozást a nyugati államok, elsősorban a francia nemzetállam példája is, Franciaország néprajzilag szintén nem volt egységes, jóllehet a népi különbözőségek feloldása már a hosszú fejedelmi abszolútizmus alatt megindult, mely a partikuláris erőket letörte, s tovább haladt az a felvilágosodás idejében is. Az enciklopédisták a nemzetet azonosították az állammal, s mikor a nép a nagy forradalomban kezébe vette a hatalmat, s ezzel a nemzet jogaiba lépett, a súlylyedő nemzetiségek, melyeknek különben sem voltak idegenben olyan hatalmas népi támasztékai, mint a magyarországi nemzetiségeknek, a „grande nation”-ban lelkesülten ismertek a maguk nemzetére: 1790-ben az egyik legjelentősebb franciaországi nemzetiség, a breton nép polgárfiúsága a szomszédos Anjou-tartomány hasonló gondolkodású fiataljaival ünnepelesen kijelentette, hogy „mi nem vagyunk sem bretonok, sem anjouiak, hanem ugyanazon birodalomból való franciák”. [73] A francia államban a nemzet valóban egységben lépett a nacionalizmus eszméitől egyre jobban fűtött európai népek elé, s az egységes francia államnemzet megjelenése megbűvölőleg hatott az államhatalom birtokában lévő más európai népekre, a magyarokra is, hiszen a kiművelt magyar politikai nemzedék éppen a reformokban függesztette szívesen tekintetét Európa nyugatára. Szemere Bertalan, akinek számára a „magyar faj”-nak is kettős jelentése volt, ethnographiai és politikai, Francia-, Lengyel- és Angolországra hivatkozott: ezeket az országokat szintén több faj lakja, de „névét mindenik, mint Magyarország, egy bizonyos népfajtól kölcsönözte”. [74] Ugyanakkor tehát, amikor a magyar nép, áthatva a visszahatásként életre kelő nyelvi mozgalmaktól és sodortatva az európai nacionalizmus ellenállhatatlan erejétől, mind világosabb tudatára ébred magyarságának s a maga, minden más néptől különböző egyéniségére eszmél: a rendi nemzetszemlélet történeti vonalán, politikai megfontolásból s a francia államnemzet példáján indulva, megalakítja az ország minden népét egybefogó „magyar nemzet” új fogalmát. Ezzel a magyar politika kétségtelenül súlyos, szinte feloldhatatlannak látszó ellenmondásba került. Az ellenmondás világosan ütközik elő e kor politikai íróinál és gondolkozóinál: megállapítják a népek különbségeinek isteni eredetét, felismerik az örök választófalat, magyar nemzetről és magyar nemzetiségről azonos értelemben szólnak, látják Magyarország nemzetiségi összetételét, viszont a nemzet fogalmában elsimulva látják a nemzetiségi különbségeket. Szemere Bertalan Európa jövődő történetében döntő fontosságot jósol a nemzetiségek: Isten a nemzeti különbségek megteremtésével az emberi együttélés „raison determinante”-jává a nemzetiséget tette meg, az egy nyelvet beszélő nemzetiségek összevágakoznak, ha alpesek és tengerek választják is el s Európa nem fog végnyugalomra vergődhetni mindaddig, míg a nemzetiség elvén újra fel nem épül, [75] Wesselényi Miklós pedig keserűen néz vissza a múltba, mert azt látja, hogy a társtalan magyarság kárában fecsérelte „önnemzete” tagjait, a

polgári alkotmány fenntartását csak a magyarságtól várja, s tudja, hogy csak „egy van, miben a magyaron kívül a többiek, nemzeti, vallási s polgári helyzetök különbségei mellett s azoknak dacára csaknem mind megegyeznek és ez – óh fájdalom és keserv – a magyarok iránti idegenkedés s nagyobbárszint gyűlölség”. [76]

A nacionalista szemlélet és az új nemzetfogalom ellenmondásának tudatában honosodott meg az ország egész népességét felölelő nemzetnek „politikai nemzet”-ként való nevezése. Ezt a kifejezést az 1840-es években már sűrűn használják: az a nemzetek, amely pusztán a politikai jogok birtoklása alapján nem volt többé hajlandó egyedül a nemességre korlátozni a nemzet fogalmát, ekkor már a rendi nemes nemzetet „politikai” nemzetnek nevezi, kifejezve ezzel, hogy „nemzet” alatt többet: az egészet érti. A politikai jogoknak az ország egész lakosságára történt kiterjesztésével örökségként szállhatott reá az ellenmondást kétségtelenül tompító „politikai nemzet” neve, találon fejezve ki a magyar nemzetnek politikai gondolkodás által létrehozott új tartalmú fogalmát. Az új nemzetfogalmat a Deák Ferenc javaslata alapján alkotott 1868. évi 44. t. cikk határozta meg nemes szavakkal: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”.

A kiegyezés korának nemzetszemlélete mindvégig az egységes politikai nemzet fogalmán nyugodott s e kor nemzetéke lelkétől idegenként vetette el Kosuthnak száműzetése balsorsában kitervelt confoederatio-szerkezetét. A szemlélet azonban eredendő ellenmondásától később sem szabadulhatott meg, sőt utóbb erősödött a feszültsége. A magyarság nem tudta meggyőzni a nemzetiségeket arról, hogy az egységes nemzetszerkezet nem tör létükre. Nem is tudhatta meggyőzni, mert ábrándja lett, hogy a politikai nemzetet az asszimiláció segítségével valóban egységes nemzetté formálja át. Nem célunk, hogy e helyen a politikai nemzetnek, a magyar nacionalizmus lobbanó-hamvadó tüzeinek s a nemzetiségi törekvéseknek keresztező szárait felfejtsük, mégis felidézzük a hanyatló századvég két jeles magyar politikusának és közírójának, Bartha Miklósnak és Beksics Gusztávnak, – korukban a nemzetiségi kérdés tevékeny munkálóinak – a nemzet és a nemzetiségek viszonyáról elhangzott kijelentéseit. Bartha Miklós, aki az 1890–1900-as években számos parlamenti beszédben és hírlapi cikkben foglalkozott a baljós nemzetiségi jelenségekkel, s aki egy alkalommal „hihetetlen tény”-ként említette, hogy a magyar képviselőház a nemzetiségi kérdést tüzetesen még sohasem tárgyalta, 1893. október 5-én határozati javaslatot terjesztett elő a képviselőházban, mely annak leszögezésével kezdődött, hogy hazánk életében a magyar faj mint államalkotó és összesítő tényező áll a többi fajok fölött, ez a történelmi tény vonta meg a magyar nemzet fogalma és a nemzetiségek fogalma között, a politikai határokat, melyek keretében jogrendünk az egyéni szabadságra és a polgári jogegyenlőségre lett fektetve. A jogegyenlőség – írta máskor – rendi kiváltságot, a népképviselési rendszer nemzeti különbséget, az államegység politikai széttagoltságot nem tűr meg. A szabadság eszméje nem szenvedhet csorbát a nemzetiségek miatt, s meg kell tartani a jogegyenlőséget is. Az állam és a nemzet egységes: „vannak emberek, akik oláhul beszélnek, aminthogy sokan németül is, tótul is, szerbül is beszélnek, de nemzet csak egy van, a politikailag egységes magyar nemzet, melynek a ma-

gyar fajbéli polgárokkal teljesen egyenjogú tagjai az oláh–tót–német–szerb-fajhoz tartozó egyének”. De ugyancsak Bartha borongva ír arról is, hogy a magyarság polgári jogokkal véli kielégíteni a románokat, holott ezek nemzeti jogokat kívánnak, politikai nemzeté akarnak előlépni. [77]

Beksics Gusztáv röpiratszerű tanulmányok egész sorában tárgyalta a magyar asszimiláció lehetőségeit, majd fakuló ábrándokkal a faji asszimiláció helyett megelégedett a „politikai asszimiláció” reményével is, de 1899-ben, az ezeréves ünnepének bővületében élő magyarságnak már a faji harcot vetíti jövődjeként: a kulturális torzszalkodások után „be fog vonulni nehéz fegyverzetében a fajok nagy küzdelme, mely vérben fog gázolni és eltíporja a gyöngéket”. A „nemzeti létalap” kiszélesítését már elégtelennek, az asszimilációt későnek találja, a beolvasztás ábrándja szertefoszlott”, három évtized alatt még csak oda sem jutottunk el, hogy a Deák Ferenc lángesze által konstruált politikai nemzetegységünk megszilárdult volna”, a magyar államegységnek nem felel meg a nemzetegység, „ily körülmények között a politikai nemzet fikciójához kell fordulni”, mely nemcsak a magyar fajt, hanem egyszersmind az ezzel államegységet alkotó többi fajokat is magába foglalja. Ilyen ellenmondásokkal hirdeti végül is elérendő célként a magyar nemzeti államot, s miközben már csak agyrémként lebeg előtte az egységes politikai nemzet képe, a magyarság nagyobb faji erejétől, természetes szaporodási többletétől várja a magyar nép döntő fölényét és végül teremtő nemzeti egységét. A nemzetalkotás, sőt talán már „nemzetmentés” feladatával azonban nem lehet egyedül az államra hagyatkozni, abból a társadalomnak is ki kell vennie részét. [78]

A századvég politikai gondolkozóinak fürkésző szemei a politikailag egységes magyar nemzet boltívein komor repedéseket vesznek észre, a közvélemény azonban szívesebben igazodik a mások által eléje rajzolt kápráztató képek után, a politikai nemzet mögött valóságos nemzeti egységre gondol, s magyarságának is valamilyen kódósült tudatával andalogva tekint a sok nyelven beszélő húszmillió magyar nemzetre.

JEGYZETEK

- [1] Kisfaludy Sándor: Hátrahagyott munkái. IV. k. Pest, 1871. 14–15. 1.
- [2] Rudimenta historica, sive brevis facilisque methodus juventutem orthodoxiam notitia historica imbuendi, pro gymnasiis Soc. Jesu. opusc, IV Claudipoli, 1773. 87; opusc. V. Claudipoli, 1760. 66. 1.
- [3] Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 1. k. Budapest, 1899. 151, 164, 202. 1.
- [4] Kazinczy Ferenc művei: Pályám emlékezete. Bud.apest, 1879.1.44. 1.
- [5] Losonczy István: Hármás Kis-Tükör. Vátz, 1827. 47, 55, 58, 221. 1.
- [6] II. rész, 4. cím.
- [7] Deér József: Közösségérzés és nemzettudat a XI-XIII. századi Magyarországon. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet IV. évkönyve. Budapest, 1934. 93–111. 1.
- [8] Pálóczi Horváth Adám: Magyarországnak belső ismerete vagy egy kis rövid statisztika az oskolák számára. Veszprém, 1817. 6. 1.
- [9] Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiségek ügyében. Lipcse, 1843. 10. 1.
- [10] Kölcsey Ferenc: Naplója 1832–33. Budapest, 1848. 32. 1.

- [11] I. rész, 2. cím.
- [12] Váczy Péter: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. Károlyi Árpád-Emlékkönyv. Budapest, 1933. 546–563. 1.
- [13] V. ö. Szentpétery Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. vol. Budapest, 1937. 147–148. 1.
- [14] U. ott 192–194. 1.
- [15] Wesselényi Miklós i. m. 6. 1.
- [16] Szüts Iván: Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848–49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Budapest, 1941. 23. 1.
- [17] Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. 1. k. Budapest, 1881. 146–148. 1.
- [18] Joó Tibor: Magyar nacionalizmus. Budapest, é. n. 81, 104. 1.
- [19] Ernyey József: Régi cseh telepítések hazánkban. Föld és Ember 1926. évf. 84. 1.
- [20] Szabó István: A jobbágy megnemesítése. Turul 1941. évf. 11–21. 1.
- [21] Fényes Elek: Magyarország statisztikája I. k. Pest, 1812. 64, 118. 1.
- [22] Wesselényi Miklós i. m. 10, 256. 1.
- [23] Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. 1. lk. Pest, 1854. 77. 1.
- [24] Szabó István i. m. 17. 1.
- [25] Orsz. Levéltár, Kam. Act. Diaet. Fasc. III. No 12, No 4.
- [26] 1481. évi 4., 1723. évi 103. t. cikkek.
- [27] Tóth András: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. Budapest, 1938. 53–54. 1.
- [28] Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. II. k. Budapest, 1899. 261–277 1.
- [29] Benkő József: Transsilvania. Vindobonae, 1778. 358. 471. 474. 1.
- [30] Wesselényi Miklós i. m. 8–10. 1.
- [31] Huizinga, J.: Patriotizmus–nacionalizmus. H. és é. n. 56. 1.
- [32] Grünwald Béla: A régi Magyarország 1711–1825. Budapest, 1888. 560–567. 1.
- [33] Joó Tibor i. m. 181. 1.
- [34] Eötvös József: i. m. 1. lk. 77. 1.
- [35] Bél Mathias: *Notita Hungariae* IV. t. Viennae, 1742. 27. 1.
- [36] Gróf Cziráky Antal: Gyászoló beszéd, mellyel második Leopold megboldogult felséges királyot megtisztelte. Bpest, 1792. 19. 1.
- [37] Gróf Széchenyi István: Kelet népe. Budapest, 1925. 247. 1. – Gróf Széchenyi István i. m. 247. 1.
- [38] Bajza József: Nemzetiség és nyelv. Akadémiai beszéd 1864. Bajza összegyűjtött munkái II. kiadás V. k. Pest, 1863. 21. 1.
- [39] G. T. D. Gróf Teleki Domokos: Egynehány hazai utazások leírása. Béts, 1796. 114–115, 144. 1.
- [40] Kazinczy Ferenc utazásai. Pest, 1873. 104, 152. 1.
- [41] Kazinczy Ferenc i. m. Pályám emlékezete 52. 1.; Gróf Teleki Domokos i. m. 18. 1.; Kisfaludy Sándor i. m. 14–14. 1.; Szekfű Gyula: Iratok az államnyelv kérdésének történetéhez. [Idézet Mikusay János: Magyar mutató tükör c munkájából) Budapest, 1926. 100. 1.

- [42] Bajza József i. m. 35. 1.
- [43] Grünwald Béla: i. m. 484–485. ff.
- [44] S.: A nemzetiségről. Tudományos Gyűjtemény. 1817. I. k. 57–61. 1.
- [45] Gömbös Antal: A nemzetiségről. Tudományos Gyűjtemény. 1819. XI. k. 43–64. 1.
- [46] Kölcsey Ferenc minden munkái. II. k. Pest, 1840. 144. 1.
- [47] Gorove István: Nemzetiség. Pest, 1842.
- [48] Eötvös József i. m. II. k. 547. 1.
- [49] Bajza József i. m. 15. 1.
- [50] Gróf Széchenyi István i. m. Kelet népe 220. 1.
- [51] Szüts István i. m. 119, 134. 1.
- [52] Bajza József i. m. 14. 1.; Széchenyi István i. m. 184. 1. (Pesti Hírlap cikkei).
- [53] Szüts Iván i. m. 134. 1.
- [54] Wesselényi Miklós i. m. 41. 1.
- [55] Széchenyi István i. m. 150. 1. (Pesti Hírlap cikke)
- [56] Török János: Publicisztikai és nemzetgazdasági némely dolgozatai. Pest, 1858. 413. 1.
- [57] Szüts Iván i. m. 119. 1.
- [58] Kölcsey Ferenc Minden Munkái II. k. 161. 1.
- [59] Dugovich Titusz: A tót nemzetiségi mozgalmak fejlődésének története. Turócszentmárton, 1903. 10. 1.
- [60] Eötvös József i. m. II. k. 566. 1.
- [61] Wesselényi Miklós i. m. 13. 1.
- [62] Századok 1868. 11. 1.
- [63] Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861. 102. 1.
- [64] Szekfű Gyula i. m. 124. 1.
- [65] Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei I. k. Budapest, 1903. 344. 1. II. kiadás.
- [66] Wesselényi Miklós: i. m. 276. 1.
- [67] Szüts Iván i. m. 95–96.
- [68] Joó Tibor: A magyar nemzeteszmé. Budapest, é. n. 135. 1.
- [69] Szüts Iván i. m. 49. 1.
- [70] Wesselényi Miklós i. m. 109. 1.
- [71] Gorove István i. m. 38. 1.
- [72] Peláthy István: Hazafiság és nemzetiség. Pest, 1865. 29. 1.
- [73] Párdányi Miklós: A breton kérdés. Budapest, 1937. 50. 1.
- [74] Szüts Iván i. m. 96. 1.
- [75] U. ott 100, 134–135 l.
- [76] Wesselényi Miklós i. m. 256. 1.
- [77] Bartha Miklós összegyűjtött munkái III. k. Budapest, 1910. 176, 367, 402, 420, 426. 1.
- [78] Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és földbirtokviszonyokkal. Budapest, 1899. 11, 28, 68, 168. 1.

(Következő számunkban folytatjuk!)

Niederhauser Emil

Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Iratok a „nemesi polgárosodás” témaköréből

*(Borsi-Kálmán Béla: Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár.
Iratok a „nemesi polgárosodás” témaköréből. Pécs, 2002. Jelenkor Kiadó, 291 p., 1., 4 tb.)*

Az Erdélyből szinte még gyerekkorában Magyarországra áttelepült szerző egyetemi tanulmányait, sőt a középiskolákat is már Magyarországon végezte. Elsőrendűen történész, de minthogy az utóbbi években több ízben teljesített magyar diplomáciai szolgálatot is, diplomáciatörténettel és politológiával is bőven foglalkozik tanulmányaiában és meglepően nagyszámú könyveiben. Erdélyi indíttatása magyarázza mindig újból és újból visszatérő érdeklődését a kisebbségi, illetve nemzetiségi kérdés iránt, elsősorban nyilván román vonatkozásban, hiszen életútjánál fogva ez áll hozzá a legközelebb ezen a műfajon belül.

A magyarországi nemzetiségi kérdést több esetben összekapcsolja másik állandó témájával, a nemesség polgáriarodásával. Minthogy folyóiratunk érdeklődésének középpontjában a kisebbségi problematika áll, ezért választottuk ezt a kötetet, mert ebben látjuk világosan az összefüggés a két problémakör között.

Ehhez a kötethez (és Borsi-Kálmán Béla jó néhány egyéb kötetéhez) Fejtő Ferenc írt előszót, ezekben mindig kiemeli a szerző nagy szorgalmát a kutatásban és önállóságát az értéktételekben. De az asszimiláció kérdéseit is felveti, és ebben utal a köznemesi minta szerepére.

A kötet első tanulmánya mintegy előhangként azt vizsgálja, milyen úton szereztek az 1800 körüli századforduló magyar nemesi értesüléseiket a franciaországi eseményekről, ennek több útja is volt, egészen a személyes megtapasztalásig, és világos, hogy a korabeli gondolkodó magyar nemesség a forradalom lelkes híve volt, a jakobinus terror kivételével, és a maga szerepét ennek a forradalomnak a követésében látta.

A kötet leghosszabb és szerintünk kulcsfontosságú tanulmánya „A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén”. A 18. század elején visszatért egykori temesi bánság lakói az első időkben szinte kivétel nélkül akkor jött német telepesek voltak. A szerző itt II. József stb. németesítő törekvéseiről is ír, de ez inkább a magyar hagyománynak tett engedmény. A terület korábbi történetének az emléke a 18. század során tehát eltűnt, ezért nevezik mindmáig sokan Bánátnak, holott magyarul a Bánság a helyes forma. Borsi-Kálmán részletesen bemutatja a modernizáció eredményeit a terület és elsősorban a város történetében, a dualizmus első időszakától kezdve, amely ennek a modernizációnak mintegy a diadalútja volt. Voltaképpen már az 1850-es években elkezdődött és az iparosítás mellett az urbanizálódás terén is mérföldes lépetekkel haladt előre, de a szegényeiről is mindig gondoskodott a város. A jövőre vonatkozólag általános volt az optimizmus. A városban az elmagyarosodás első szorgalmazói a vármegyei tisztviselők voltak, de azután szélesebben is elterjedt a magyarrá válás, csakhogy messze nem olyan nagy mértékben, mint egyéb akkori magyarországi nemzetiségi területeken. Ebben megint a nemesi modell játszott alapvető szerepet. Karády Viktor kutatásai nyomán a szerző felveti a zsidók elmagyarosodásának a kérdését is, amely éppenséggel valamiféle zsidó–magyar szimbiózishoz vezetett. Az asszimilánsokra két helyi példát hoz, a csehországi ősoktól származó Klapka Györgyöt és Degré Alajost, vagy akár a magyar írófejedelmet, Herczeg Ferencet, aki a középiskolában kezdett magyarul tanulni. Borsi-Kálmán két temesvári család, a Niamesny és a Minasz család sorsát kíséri aprólékos figyelem-

mel a 18. századtól kezdve. Az előbbieket lipcsei nemesek voltak, akik ideletelepültek, a másikat család görög és polgári származású, de a nemesi modell hatására ugyancsak elmagyarosodott, amit a szerző által szorgosan rekonstruált házassági politika is elősegített. A szerző hangsúlyozza, hogy az etalonként szolgáló nemesség körében az etnikai megkülönböztetés ismeretlen jelenség volt. Az 1918-as impériumváltás után a magyar minta már nem tudott működni.

A következő, enigmatikus cím, Védirat az örök névtelenek ügyében (valójában még ennél is hosszabb a cím) voltaképpen a Svájcban tevékenykedett és csak a múlt század legvégén hazatért Vajay Szabolcs munkáját mutatja be, „*En Anonymus*”. Vajay alapvetően történeti regényt írt Anonymus koráról, tehát a 12–13. század fordulójáról, de ebben a fikatív önéletrajzban felsejlenek a nemesi öntudat jelenségei is. Borsi-Kálmán összeveti a munkát Herczeg Ferenc „Pogányok” c. regényével, amely nagyjából azonos korban és azonos problémákkal küszködik. Herczeg Ferenc persze „tündérszéppé” nemesíti ifjúkorát, Vajay – jó néhány évtizeddel később – már sokkal józanabb. De a szerző szerint a braudeli langue durée viszonylatában elképzelhető lett volna, hogy a magyarországi nem magyarok valamilyen formában csakugyan hungarus öntudatra tegyenek szert. De ez még mindig a polgárosodott magyar(országi) nemesség öröksége.

A nacionalizmus és magyar értelmiség 1989–1997 közti eszmei harcairól ad pillanatképet a következő tanulmány, alcíme szerint a népies–urbánus ellentét mai olvasatát. A magyar nacionalizmus éppúgy bizonyos décalage-zsal, időbeli elmaradással alakult ki, mint a többi egykori nemzetisége, mindegyik más-más időpontra. A magyar nemesség nacionalizmusa egy ideig a fennálló állapotok liberális bírálata volt. Alapvető célja a vezető szerep megtartása és az ország együvértartása (egyik sem sikerült). A dualizmus fejlődése kedvezett az ideletelepülő askenázi zsidóságnak, anélkül hogy ebből két Magyarországot jött volna létre. De e nélkül és a holokauszt nélkül az 1990-es évek fejleményei sem érthetők. A múltnak persze többféle narratívája van. A kérdés körül hisztéria gomolyog. 1989 táján az MDF inkább mint vidéki párt alakult ki, az SZDSZ elementárisan városi, sőt budapesti. 1945-ben nem volt zsidó bosszú, az új rendszer haszonélvezői a népi kérdések voltak. A szöveg voltaképpen egy 1997-ben Valenciában rendezett szimpózium egyik előadása volt, innen a kissé érthetetlen befejező évszám.

Az utolsó részben a sepsiszentgyörgyi Bíró Béla beszélget Borsi-Kálmán Bélával életéről és nézeteiről. A beszélgetés 1993-ban zajlott le Borsi-Kálmánnak a Kossuth-emigráció román kapcsolatait tárgyaló könyve kapcsán. Borsi-Kálmán Szinérváralján született, amelynek lakossága a két világháború közt 60%-ban román, 30%-ban magyar volt. A magyarok közt a katolikusok voltaképpen svájból asszimilálódtak. A további életútból a kérdező azt a következtetést vonja le, hogy Borsi-Kálmán az ideális asszimiláns, mert minden új élethelyzetbe bele tud tagolódnia. Valójában inkább ő asszimilálja magába mindig más és más környezetét. A fanarióta kérdés kapcsán kifejti, hogy a magyar mentalitáshoz a moldvai román áll közelebb, mint akár az erdélyi, és a legidegenebb a balkánibizánci jellegű havaselyi román. Románia mindig megmaradhat ütközőnek Európa és Oroszország között. Szétesése teljesen valószínűtlen, a három országrész integrálódása rohamléptekkel halad előre, ebben a Ceaușescu-rendszernek is volt pozitív szerepe. Borsi-Kálmán szerint Románia megmaradásának biztosítéka, ha mentálisan a Balkán felé hátrál.

Mint látható, Borsi-Kálmán Béla minden munkájában valamilyen formában előbukkan a nemzetiségi–kisebbségi elem.

Borsi-Kálmán Béla több munkát is írt, ezekben azért ez a vonal halványabb. 1899-ben jelent meg *A békétlenség stádiumai* címen tanulmánygyűjteménye a 19–20. századi

magyar–román kapcsolatokról és a magyar külpolitika lehetőségeiről Románia megsegítésében. Most legújabbban jelent meg, 2004-ben *Kérdések és álkérdések* címen két tanulmány, az egyik a magyar–román megbékélés lehetőségeiről, a másik az izraeli–palesztin viszonyt elemzi az Egyesült Államok geostratégiájának a szempontjából. A 2004-ben már 2. kiadásban megjelent *Pillanatképek* a francia külpolitika lehetőségeit mérlegeli a mai globális világban, és elgondolkodik egy francia ihletésű Európáról. Van egy régebbi könyve a magyar–román kapcsolatokról, amely francia nyelven is megjelent *Kockázatos kapcsolatok* címmel, ez a címválasztás nagyon találó.

Persze ezekben a munkákban már a diplomata és a politológus is szóhoz jut. Borsi-Kálmán Béla munkái minden esetben óriási ismeretanyagot fognak össze, az itt ismertett könyv lábjegyzetei többnyire terjedelmesebbek a főszövegnél. Lehet, hogy azért, mert olykor igen messzi kérdések felé visz el a szerző. De hogy arra, amit mond, mindig érdemes figyelni, legfeljebb vitatkozni is kell vele, az biztos.

A magyar nyelv régi szláv jövevényszavai és a szláv nyelvtörténet

Richards, Ronald O.: *The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian. Los Angeles, University of California, Los Angeles, Program in Indo-European Studies, 2003 (= UCLA Indo-European Studies, vol. 2). 234 p.*

A magyar nyelv szókincsének legnagyobb idegen – nem finnugor és nem belső keletkezésű – eredetű rétegét a szláv jövevényszavak teszik ki. Papp Ferenc először 1967-ben publikált számításai szerint, amelyek *A magyar nyelv értelmező szótára* (1959–1962) és Bárczi Géza *Magyar szófejtő szótárának* (1941) egybevetésén alapultak, tőszavaink 9,36 százaléka szláv eredetű. Összehasonlításként: finnugor tőszavaink aránya 10,10 százalék, tehát csak alig valamivel nagyobb, mint a szláv eredetűeké, a másik két legjelentősebb jövevény-szó-réteg, a török (4,59 százalék) és a német (5,43) eredetű tőszavak aránya pedig a szláv eredetű tőszavakénak csak a fele körül mozog.¹ Szláv jövevény-szavaink mennyisége tehát messze meghaladja minden más ismert nyelvből átvett szavaink számát. E kétségtelen tény jelentőségét Melich János óta azzal szokás kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került.² Hasonlóan vélekedett erről Kniezsa István is: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az őszlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk.” Ugyanakkor rögtön hozzátette: „Az anyag természetesen azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé. Egyes esetekben meg tudjuk ugyan mondani, hogy bizonyos szó például csak bolgár lehet, mint pl. a *mesgye*, *mostoha*, *rozsa*, vagy pedig szerb, mint a *gatyá*, *parittyá*, *kótyavetye* és a *paprika* szavaknál, túlnyomó többségénél azonban igen kevés támpontunk van arra vonatkozólag, vajon a szó északról vagy délről került-e a magyarba.”³ Kniezsa tehát, miközben megismételte Melichnek nyilván a szláv-ságot nem valami nagyra tartó korabeli „művelt nyelvközönség” számára

¹ Papp Ferenc, *A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái*. – In: *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai* (1966. augusztus 24–28.). Szerk. Imre Samu és Szathmári István. Bp., 1967 (= *Nyelvtudományi Értekezések* 58.), 521; vö. Papp Ferenc, *A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete*. Magyar Nyelv 70 (1974), 56 (1. táblázat).

² Melich János, *Nyelvünk szláv jövevényei*. Bp., 1910 (= *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 13.), 31.

³ Kniezsa István, *Magyar–szláv nyelvi érintkezések*. – In: *A magyarság és a szlávok*. Szerk. Szekfü Gyula. Bp., 1942, 178. (Új kiadása: Bp., Lucidus Kiadó, 2000, 144.)

szóló „vigaszát”, gyakorló etimológusként tisztában volt azzal, hogy szláv jövevényszavainknak, különösen azok legrégebb rétegének a felosztása és a mai szláv nyelveknek való „kiutalása” a legtöbb esetben gyakorlatilag lehetetlen. Régebbi nyelvészeink úgy gondolták, hogy a szláv nyelvek közös alapnyelve – az ősszláv – valamikor a Kr. u. VI. század végén megszűnt, és a mai szláv nyelvek elődeire esett szét, ezért elméletileg lehetségesnek, sőt elérendő célnak tartották, hogy azokat a szláv jövevényszavainkat is valamely konkrét szláv átdadó nyelvhez sorolják, amelyek egyébként nem rendelkeztek ehhez semmiféle kézzelfogható nyelvi ismérvvvel. Ma azonban már árnyaltabban látjuk ezt a kérdést: a VI–VII. század fordulóján csak megkezdődött az ősszláv differenciálódása, de ez a nyelv természetesen nem esett szét mindjárt a mai értelemben vett egyes szláv nyelvekre, hanem csupán nagyobb nyelvjárásokra tagozódott. Ha az ősszláv nyelv létének végső határát N. S. Trubeckoj nyomán az utolsó közös szláv innovációhoz, a redukált magánhangzók (jerek) kieséséhez, illetve vokalizációjához kötjük (XII. század), akkor azt kell mondanunk, hogy a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok legrégebb szakaszában (IX–XI. század) a magyarság nem is érintkezhetett még a mai értelemben vett egyes szláv nyelvekkel (cseh, szlovák, lengyel, horvát, orosz, bolgár stb.), mivel azok még ki sem alakultak, hanem csupán a – felbomlófélben lévő – ősszláv nyelv dialektusaival kerülhetett kapcsolatba. Tehát Melich és Kniezsa idézett nézetével szemben a magyar nyelv XII. század előtti szláv jövevényszavai nem vizsgálati módszereink tökéletlensége miatt nem oszthatók fel az egyes szláv nyelvek között, hanem kísérletezni sem érdemes ilyesmivel, hiszen ezek a nyelvek ekkor még ki sem alakultak. Az ősszláv nyelvet ebben a kései stádiumában természetesen már különféle hangtani izoglosszák szabdalták, de ezek még nem az egyes későbbi szláv nyelveknek, hanem többnyire azok egész csoportjainak a hangtani jellegzetességei voltak. A magyarok ebben a korban olyan szláv dialektusokkal is érintkezhetek, amelyeket ezeknek a hangtani jegyeknek olyan kombinációja jellemezett, amely ilyen összetételben egyetlen ma élő szláv nyelvben sincs meg.

Mindezt annak érzékeltetésére bocsátottuk előre, hogy mennyire nehéz, szinte lehetetlen legrégebb szláv jövevényszavainkról többet, pontosabbat mondani annál, mint hogy szláv eredetűek. Ugyanakkor érthető módon a szláv nyelvtudomány is hasznosítani akarja a magyar nyelv régi szláv jövevényszavainak tanulságait a maga számára, többek között annak rekonstruálására, hogy milyen is volt az a szláv nyelvjárás, amely egy idegen és egészen más rendszerű nyelv által ezer éve vagy még régebben átvett, használt és máig megőrzött régi kölcsönszavak alapján kirajzolódik. Ezt a feladatot tűzte ki maga elé Ronald O. Richards 2001-ben a Los Angeles-i Egyetemen (UCLA) megvédett disszertációjában, amelynek javított változata az ismertetendő könyv. A disszertáció témavezetője – és valószínűleg ötletadója is – Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov, a jelenleg Moszkva és Los Angeles között ingázó világhírű orosz szemiotikus és indoeuropeista volt, aki rövid előszót is írt a könyvhöz (ix–xii. p.). Ebben kifejti, hogy a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb korszaka a kárpát-medencei magyar honfoglalás után következett be. Ekkor az ősszláv nyelv felbomlási folyamata éppen csak megkezdődött, ezért még csak kevés olyan izoglossza alakult ki, amely fényt vethet a magyarban megőrzött legrégebb szláv jövevényszavak nyelvjárási hovatartó-

zására. Richardsnak ezért egyrészt meg kellett állapítania magyarba átvett szavak eredeti szláv alakját, másrészt hangtani alapon kizárni egyes szláv dialektusokat a lehetséges átadó nyelvjáráások közül, másokat pedig ugyanilyen alapon a magyar szavak forrásaiként valószínűsíteni.

Az első, bevezető fejezetben a szerző meghatározza kutatásának tárgyát, amely nem más, mint az egykori pannóniai szláv dialektus nyelvi jellegzetességeinek a meghatározása. Ez a szláv dialektus a magyarok megtelepedése után fokozatosan kihalt, mert beszélői beolvadtak a magyarságba. Nem hagyott maga után írásos nyelvemlékeket, de nem tűnt el nyomtalanul, mert felszívódása előtt jelentős mennyiségű szót adott át a magyar nyelvnek. A szerző ezután ismerteti a pannóniai szlávval kapcsolatos korábbi nézeteket, és kitér a magyar honfoglalás előtti szláv–avar szimbiózis kérdéseire is.

A második fejezet a kutatás módszereit ismerteti. Mivel a magyar nyelv írásos emlékei későbbiek, a magyar nyelv legrégebb (IX–XI. századi) szláv jövevényszavainak kiszűrése hangtani kritériumok alapján történhet. Ezek közül a legfontosabbak: 1. a szláv nazális magánhangzók (*o, e*) helyén *magánhangzó + n, m* hangkapcsolatok a magyarban; a nazális magánhangzók ugyanis a X. század közepétől (protoszlovák) a XII. század közepéig (protoszlovén) ugyanis a szomszédos szláv nyelvjáráásokban – így minden bizonnyal a pannóniai szlávban is – denazalizálódtak, tehát az ennél később átvett szavakban ez a hanghelyettesítés már nem fordul elő (pl. szláv *šosědŭ* > magyar *szomszéd*, szláv *ředŭ* > magyar *rend*), 2. A szláv *c* hang *cs*-vel, illetve *t*-vel való helyettesítése a magyarban, mivel a XI–XII. század előtti korban a magyar hangkészletben még nem volt *c* (pl. szláv *česarŭ* > magyar *császár*, szláv *němŭcŭ* > magyar *német*). A továbbiakban a szerző kizárja azokat a szláv jövevényszavakat, amelyek – szintén hangtani alapon – nem minősülhetnek megfelelően réginek és így pannóniai szlávnak, majd a kor magyar hangfejlődési tendenciáival szembesítve állapítja meg a pannóniai szláv alakok rekonstruálásának módszerét. Mindezek a tények és módszerek meglehetősen jól ismertek a kérdés szakirodalmában, rendszerezésük legutóbb Jevgenij Chelimskij munkáiban történt meg a legátfogóbban.⁴

A harmadik fejezet tartalmazza a fenti 1. és 2. hangtani jegyek segítségével kiválasztott korpusz – 53 szó – vizsgálatát. Ennek lényege az, hogy a szerző a szláv nyelvek anyagával összevetve megkísérli megállapítani, hogy mely szláv nyelvjáráscsoport jöhet szóba, illetve zárható ki a magyar szó forrásaiként. Lényegében ennek a munkának az elvégzése az, ami Richards munkájában az eddigi kutatáshoz képest – Chelimskij munkáihoz képest is – újat jelent. Itt a hangtani kritériumok mellett már jelentéstaniak is szerepet kapnak, tehát pl. a magyar *gerenda* < szláv *grěda* szó esetében a szerző megállapítja, hogy hangtanilag elvben bármely szláv nyelvjáráscsoportból származhat, de a

⁴ L. R. Őlęcęcęcę, *Áliãldnęęcę 'čŭę eřę čňňi-icę äę' d'ŗńęřã 'inęię dļęiňňđđđđđđęcęcę č dļęiňňđđđđđđęcęcę nęřã 'inęięãt 'čŭęř Ďřiiicęcę*. – In: Nęřã 'inęięľ 'čŭęřicęřicęľ. Ő Ęľćãóifđřãiűę nŭľćã nęřãčňňã, Nŭđęc', nľiň'ãđŭ 1988 ă., Āięęřãű nŭãľňňęię ãľęãřãđęcęcę. Ęięęřã: Ířóęř, 1988, 347–368. A tanulmány olvasható a szerző alábbi kötetében is: L. R. Őlęcęcęcęcę, *Kięđřãřńćãčňňęcęř, óđřęcęcęcęcęř: Ęľęcęcęcę č nňřňűęcę*. Ęięęřã: Bęűęcęcę đđňňęięę đđęűňđűęcę, 2000.

magyar szó jelentéséhez közelálló jelentésben a szláv szó a cseh–szlovák, a szerb–horvát–szlovén és a bolgár–macedón nyelvjárás csoportot jellemzi. Az 53 szó ily módon feltérképezett adatait a szerző összegzi, s ez az összegzés azt mutatja, hogy hangtani alapon a legtöbb szó (52) levezethető a magyar szó forrásául szolgáló szláv szónak a szerb–horvát–szlovén nyelvjárás csoportban feltehető korabeli alakjából, míg például a keleti szlávval összevetve ez a szám 50, a cseh–szlovák csoporttal összevetve pedig 43, de még a távoli szorbbal összevetve is 42, tehát legrégebb szláv jövevényszavaink túlnyomó része elvben egyforma eséllyel származhatna szinte bármely korabeli szláv nyelvből. Ha azonban az összes kritériumot – tehát a jelentéstani is – egyszerre vesszük figyelembe, akkor a szerb–horvát–szlovén párhuzamok aránya (47) már releváns mértékben meghaladja a többi csoportot (keleti szláv – 33, cseh–szlovák – 36). A szerb–horvát–szlovén nyelvjárás csoportot tovább részletezve kiderül, hogy abban a szerb–horvát egyezések (26) messze vezetnek a szlovén párhuzamok (3) előtt (miközben 18 a csoporton belül közös).

A következtetések összegzésére a negyedik fejezet szolgál. Ezek szerint, 1) ha a pannóniai szláv egységes nyelvjárás volt, akkor a (proto)szerb–horvát nyelvjárás csoporthoz állt a legközelebb; 2) ha nem volt egységes, akkor egyrészt a (proto)szerb–horvát, másrészt a (proto)cseh–szlovák nyelvjárás csoportok nyúlványa volt; 3) ha mégis egységes nyelvjárás volt, akkor nem valószínű, hogy (proto)szlovén jellegű lett volna.

Richards maga meglehetősen óvatos eredményeinek értékelésében, és ez helyénvaló is. Kutatási módszere ugyanis több olyan problémát is felvet, amely gyengítheti megállapításainak érvényét. Egyrészt a lényegében csak két hangtani kritériumra építő válogatása (noha ezek biztos kronológiai fogódzók) nem ad elég lehetőséget arra, hogy az érintett jövevényszavakat nagy biztonsággal kössük bizonyos mai szláv nyelvek elődeihez, hiszen ezek alapján csak azt tudjuk biztosan, hogy az ide tartozó szavak szláv jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartoznak. A kiegészítésként alkalmazott jelentéstani kritérium ugyan árnyalja a képet, csak hogy ez az ismérv már korántsem olyan egzakt. A szláv nyelvek szótörténeti dokumentációja – az írásbeliség kezdetének és jellegének különböző volta miatt – korántsem egyenlő értékű, így egy összsláv szó jelentésváltozásai az egyes szláv nyelvek történetében nem követhetők egyforma részletességgel nyomon. További hangtani kritériumok bevonása arra az eredményre mutat, hogy a magyarság által teljes egészében asszimilált pannóniai szlávoknak kizárólag régi szláv jövevényszavaink alapján rekonstruálható nyelvjárásában a későbbi horvátot, szlovént és szlovákot jellemző hangtani vonások olyan kombinációban fordultak elő, ami ma együttesen egyetlen szláv nyelvben sem található meg. E mellett a dialektus mellett azonban létezett – mégpedig nem csak a délkeleti periferián, hanem a Kárpát-medence központi területein is – egy másik, jól körülhatárolható szláv nyelvjárás is, amely leginkább a bolgárszlávval mutatott közös voná-

⁵ Részletesebben I. Zoltán András, *A magyar–szláv érintkezések kezdetei és fázisai*. In: *Életünk* (Szombathely) 1996/6–7, 634–648. (Vö. Kovács Olga ismertetését is. In: *Kisebbségkutatás* 5/3 [1996], 288–302.)

⁶ Vö. Kniezsa István, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1. Bp., 1955, 191., 459.

sokat.⁵ Ez magyarázza például az olyan talányokat, hogy *gerencsér* szavunk csak a Dunántúlon van elterjedve, míg szláv eredetije a szerbhorvátból és a szlovénből nem mutatható ki, viszont megvan a bolgárban, vagy hogy a *rásza* 'palánta' olyan tájszó a magyarban, amely csak a szlovákkal határos területen él, miközben szláv prototípusa a szlovákból magából nem, hanem csak a délszláv nyelvekből mutatható ki.⁶

Richards könyvének van számos hiányossága és technikai jellegű fogyatékossága. Feleslegesen terjengős a gyakran idézett kézikönyvek és etimológiai szótárak hivatkozási módja. A magyar adatok helyesírása számos kívánnivalót hagy maga után. Művének bibliográfiáját tanulmányozva arra a következtetésre juthatunk, hogy mindent elolvasott – nemegyszer felesleges vagy legalábbis nem fontos dolgokat is – a magyar nyelvtörténetről és határtudományairól, ami valamilyen idegen nyelven (főleg természetesen angolul, de németül és oroszul is) olvasható volt. Ez figyelmeztetés a magyar nyelvtörténészek számára is: ma már ez a tudományág sem „magyar belügy” csupán, hanem a velünk szomszédos népek nyelvének, illetve a múltban a magyar nyelvvel érintkező nyelveknek a kutatói számára is fontos anyag, tehát a magyar nyelvtörténetre vonatkozó hazai szakirodalmat idegen nyelveken is közzé kell tenni, ha azt akarjuk, hogy a hazai kutatók eredményei is beépüljenek a nemzetközi tudományba. (Nem kétséges ugyanis, hogy a régi szláv–magyar nyelvi kapcsolatok témakörében ezután egy darabig minden hiányossága ellenére Richards könyve lesz a legtöbbit idézett szakmunka.) Ennek az orosz bábáskodással létrejött amerikai disszertációnak kétségtelen érdeméül kell tekinteni, hogy „globalizálta” a magyar és a szláv nyelvi kapcsolatok korai szakaszának mindkét érintkező nyelvi közeg számára rendkívül tanulságos kérdését.

Molnár Imre

A magyar XVIII–XIX. századi iskolai oktatás szerepe a Lengyelország felosztása utáni lengyel értelmiségkülho- ni képzésében

(Adamczyk Mieczysław: *Szkoly obce w edukacji Galicjan. Kraje Korony Węgierskiej, Rytm, Warszawa, 2003, 460 p.*)

A magyar–lengyel kapcsolatok történetének kutatásával számos jeles történész foglalkozott már. E közel ezer évet átölelő történet azonban még mindig számos felderítetlen részlettel, ún. fehér folttal rendelkezik. Ezt bizonyítja Mieczysław Adamczyk wrocławii professzornak a Varsói Magyar Kulturális Intézet közreműködésével a „Rytm” Kiadó által nemrég megjelentetett műve is, melynek némileg magyarított címe: „A Magyar Korona országrészeinek szerepe a galíciaiak oktatásában”.

Adamczyk professzor könyvében nem egyébre vállalkozott, mint hogy feltárja és bemutassa, mily fontos szerepet játszott Galícia és ezen keresztül az egész lengyeliség számára a történelmi Magyarország, illetve annak számos egyházi és világi oktatási intézménye a lengyel fiatalok képzésében akkor,

amikor az 1772-es első „felosztás” következtében a lengyel állam egész területén ellehetetlenült a lengyel nyelvű iskolai oktatás. A három részre szabdaltny Lengyelország déli területét, vagy ahogy akkor nevezték, Galíciát és Lodomériát a Habsburg Monarchia szerezte meg magának.

Galícia státusát a Monarchia államszervezetén belül egy ideig leginkább az állandó változás jellemezte. A Habsburg abszolutizmus türelmetlen nemzeti politikája miatt a terület a legmostoháiban kezelt tartomány szintjére süllyedt le. Ez az állapot lényegében Galícia autonómiájának 1867-es elnyeréséig tartott. Mivel a nagy kiterjedésű területen alig néhány lengyel iskola működését engedélyezték, a diákok nagy tömegei a szűkebb pátriájuk határain kívül voltak kénytelenek tanulási, képzési lehetőséget keresni a maguk számára. Míg az arisztokrata családok a reájuk jellemző szokás szerint inkább Nyugat-Európa oktatási intézményei felé küldték gyermekeiket, a nemesi és középosztályok a hozzájuk legközelebb álló – csupán egy átjárható vámhatárral elválasztott – magyar területek oktatási lehetőségei felé irányították fiaikat. Legtöbbször a Kis-Lengyelországnak nevezett részről, illetve Galícia keleti és nyugati területeiről indultak útra Magyarország – mai szóhasználattal élve – közép- és felsőoktatási intézményei irányába.

Mivel a magyar köztudatban Galícia földje (elsősorban a közös történelmi hagyományok miatt) nem számított idegen területnek, az innét tömegével érkező lengyel diákok státusa is kedvezőbb volt, mint a bármely más idegen ország területéről érkezőké. E tény jelenti Adamczyk professzor kutatásainak egyik legfőbb bázisát. A különböző egyházi és világi intézmények nyilvántartási jegyzékeiben ugyanis a lengyel diákok a kedvező fogadtatásnak megfelelően szívesen adták meg nemzetiségi hovatartozásuk adatait. Mi több, szívesen maradtak tanulmányuk befejezése után is e területen családalapítási vagy pusztán pénzkereseti szándékkal. De akkor sem volt különösebb gondjuk, ha azokra a vidékekre tévedtek, ahol történetesen olyan nemzetiségűek voltak többségben (pl. a németek), akik nem mindig nézték jó szemmel a lengyel-földről érkező diákokat. Az ilyen esetben hovatartozásként megadott adatként leggyakrabban a „galíciái” vagy más nemzetiségi (orosz, román, örmény) megnevezés szerepelt. Akadnak olyan nyilvántartási jegyzékek is, ahol pusztán a „nemes” kifejezés található a lengyel diákok neve mellett, amely státus még az esetben is bizonyos védettséget biztosított a nevezett diák részére, ha történetesen nem fedte a valóságot.

A történelmi Magyarország területére érkező lengyel diákok első és leggyakoribb kiinduló bázisa a piarista rendtartomány podolíni kollégiuma volt. Itt ismerik meg tanulásuk alapfeltételeit, lehetőségeit, a választható szakmákat, s ami a legfontosabb, elsajátíthatják a magyar és a német nyelvet, hogy ennek birtokában folytathassák vándorútjukat az ország belseje vagy déli területei irányába.

A mostoha hatalmi, politikai viszonyok miatt hazulról szinte valamennyien osztrákkellenes beállítódással érkeztek Magyarországra. Az új környezetükbe való viszonylag gyors beilleszkedés és a „közös nyelv” megtalálásának egyik eszköze volt az a tény, hogy a magyar diáktársaik között ugyanerre az alig rejtett Habsburg-ellenes magatartásra ismerhettek rá. Nem csoda, ha az osztrák hivatalos szervek görbe szemmel nézték az effajta lengyel–magyar barátkozást. Attól tartottak, hogy a lengyel diákok a magyar rebellis gondolkodás-

módot elsajátítva térnek vissza szülőföldjükre, ahol maguk is az osztrák-ellenesség terjesztőivé válnak. Ily módon sok dolga akadt a diákok körében „forgolódó” rendőrségi megfigyelőknek, akik számos jelentésben örökítették meg a gyanúsként kezelt diák-érintkezéseket. A lengyel diákokra ezenkívül imponálóan hatott a szabad magyarországi nyelvhasználat (amiről odahaza legfeljebb csak álmodhattak), a megfizethető tandíjak és a diákélet egyéb körülményei (a szervezettségtől kezdve a ruhaviselési szokásokig). A szerző azt is kimutatta, hogy a diákok által hazavitt ruhaviselési szokások a galíciai közeposztályok széles rétegeinek elterjedt viseleti szokásaivá váltak. A hazavitt szokásokkal együtt persze híre terjedt a jó, magyarországi bánásmódnak is, ami újabb és újabb diákcsoportok verbuválódását eredményezte. Ennek köszönhetően, amíg a diák-bevándorló hullám kezdetén többségben található a magukat nemesi származásuként megnevező lengyelek, a későbbiek során már egyre több közöttük a közép-polgári rétegből, majd a plebejusiparaszti világból származó, de ugyancsak ambiciózus tervekkel érkező diák. Ez utóbbi jelenség, vagyis hogy paraszti sorból származó diákok tömegesen tanuljanak külföldön, bizonyos szempontból egyedülálló jelenségnek számít a korabeli közép-európai, sőt európai vonatkozásban is. A lengyelek példáját a továbbiakban az egyéb nemzetiségű fiatalok is követi. Annál is inkább, mivel a zsidók képzése a jozefinista abszolutizmus időszakában is tiltva volt egész Galícia területén. Mivel Magyarországra ez a tilalom nem vonatkozott, nagy számban érkeznek zsidó, majd örmény és ruszin származású diákok is a magyar oktatási intézményekbe.

Nagy többségük megélhetőségét az otthon maradtak nem tudták biztosítani. Mivel a vándorbottal, tarisznyával útra kelő diákok semmilyen hivatalos vagy állami támogatásra nem számíthattak, legfeljebb az isteni gondviselés oltalmába ajánlhatták önmagukat. S a Gondviselés nem is hagyta cserben őket. Tanulási költségeik fedezését leginkább a különböző egyházi, főpapi alapítványok vagy a helyi egyházközösségek adományai biztosították. Mind ezt szerencsésen egészítette ki a tanulási szünetekben végzett alkalmi munka jövedelme. Az oktatási szünetek ideje alatt végzett rendszeres alkalmi munkának köszönhetően a diákok nagy többsége ugyanis egy-egy szakmát is elsajátított, amit továbbvándorlása során mint kenyérkereseti lehetőséget vitt magával.

Mint korábban említettük, sokan magyar területen letelepedve a helyi társadalmak megbecsült polgáraivá váltak. Akik viszont a hazatérés mellett döntöttek (s a többség ilyen volt) azoknak rendkívül fontos szerep jutott a lengyel kultúra és a nemzeti öntudat megőrzésének, a kor viszonylatai között rendkívül nehéz folyamatában. Lengyelország történelmének egyik legnehezebb időszakában e fiatalság rétegéből számos nagy jelentőségű, prominens társadalmi befolyással bíró személyiség került ki. Szakmai tudásukkal hozzájárultak Galícia földjének gazdasági, adminisztratív fellendüléséhez is. A magukkal hozott magyarbarátság a továbbiakban nemcsak a két nép történelmi kapcsolatainak további megerősítéseként szolgált, de a jelen kötet bevezetőjét író Kovács István történész máshol publikált kutatási eredményei szerint kiinduló pontjává vált annak a széles körű toborzóakciónak is, amelynek köszönhetően 1848/49-ben lengyel önkéntesek nagy száma sereglett a magyar szabadságharc megsegítésére.

Adamczyk professzor vaskos kötete a statisztikai számadatok publikussá tétele mellett a befogadó magyar oktatási intézményeket felsorolva az általa megvizsgált 1772–1848 közötti névjegyzékekből ötvennégy magyar oktatási intézményben tanuló, közel 3500 lengyel diák adatait is közzéteszi. Újdonsága miatt a könyv rászolgál arra, hogy a magyar oktatástörténet-kutatás is felfigyeljen rá, mi több, a téma iránt érdeklődő magyar olvasókhoz is mielőbb eljusson.

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Hely, rokonság és más esetek a nem etnikai nemzetekre

Eriksen, Thomas Hylland: Place, kinship and the case for non-ethnic nations. = Nations and Nationalism, 10 (1/2) 2004. 49–62. p.

A. D. Smith éveken keresztül védte azt az álláspontját, hogy az etnikai közösség a modern nacionalizmus szociokulturális és történelmi bázisa. Mint azt tudjuk, véleménye nagy befolyással bír, de meglehetősen vitatott. Hans Kohn megkülönbözteti a keleti típusú etnokulturális és a nyugati típusú polgári nacionalizmust. Későbbi tanulmányok, amelyek a francia és a német nacionalizmussal foglalkoztak, durván arra a következtetésre jutottak, hogy míg franciává lehet válni, addig a származás meghatározza azt, hogy német lesz-e valaki, vagy sem. Míg Smith nagy ideológiai ellenlábasa, Gellner egyetért azzal, hogy a nemzetek kialakulásának alapját az etnikai csoportok adják – némiképp meglepően, mivel rendkívüli hangsúlyt helyez azok szerkesztett jellegére –, a hasonlóképpen befolyásos Benedict Anderson nem lát ilyen kapcsolatot. Az ő főbb példái közül több, mint pl. Indonézia és a Fülöp-szigetek nem egy már meglévő etnikumon alapultak.

A szerző által itt kifejtett perspektíva egy olyan kísérlet, amely megpróbálja áthidalni a konstruktivizmus és a primordializmus közti szakadékot. Ahogy a politikai filozófiában azt mondhatjuk, hogy a liberálisoknak vannak a legjobb érveik, míg a kommunistáknak van a legjobb társadalomelméletük. A szerző amellet érvel, hogy a primordialistáknak igazuk van abban, hogy a közösség és a közös emlékek elengedhetetlenül fontosak a nemzeti érzés kialakításához, míg a konstruktivisták hangsúlya a kreativitáson van a nemzetek életre hívásában, és amely legalább annyira helyénvaló, mint a nemzeti szolidaritás érzése, amely többféle, akár hibrid magvakból is sarjadhat.

Amikor A. D. Smith megkezdte a nacionalizmus kutatását, az akadémiai szubkultúra a marxizmust és az osztálytudatosságot pártolta. A XXI. század elején a kihívás egy sokkal általánosabb társadalomelméleti tendencia felől érkezett, amely a változást és mozgást, a határok relativitását, az identitások sokszorozódását és a belső sokszínűséget hangsúlyozta, és feláldozta a kohéziót, a stabilitást, homogenitást és a szervezethez. Ez olyan, mintha az identitáson végzett jelenkori kutatás legfontosabb kutatóeszköze egy bifokális lencse mögött lenne, mely kizárja az általánosítást és a felületességet, valamint támogatja a nüanszok adatokkal alátámasztott pontos leírását. A szociális antropológiában természetesen ez volt a domináns tendencia, míg az általános társadalmi teoretikusok a jelenkor akadémiai hátterének egyértelműen a globalizációt és a megkülönböztetést választották ki. Mindazonáltal Smith állásfoglalása az etnikum–nemzet kapcsolatáról nagyrészt változatlan marad, bár újabb munkáiban egyértelművé teszi, hogy nem kérdőjelezi meg az amerikai nacionalizmus erejét és elfogadja hasznosként a polgári és etnikai típusú nacionalizmus közti megkülönböztetést. Smith mindig amellet érvelt, hogy a modern nemzetek és a premodern múlt között van folytonosság, és hogy a sikeres nemzeti identitások feltétele az, hogy valahol a magvak egy etnikum legyen, amely egy a történelem által kialakított kollektív identitás, melynek részei a közös eredet és kultúra mítoszai. Hátározottan visszautasítja a nemzeti lét küszöbönálló felemelkedésére vonatkozó jóslatokat függetlenül attól, hogy materialista érvelésen alapultak-e vagy azon a logikai argumentáción, hogy lehetetlen nemzeti kohéziót teremteni egy ilyen sokszínű világban. Smith állásfoglalása nemcsak rugalmassága miatt nagyszerű, de ezt gazdag, terjedelmes és nagyszámú írásai a nacionalizmusról is alátámasztják, ahol ő nemcsak empirikus eseteket mutat be, és elméleteket dolgoz ki, de félreértést kizárva vitat meg nacionalizmus-

ról szóló alternatív elbeszéléseket. Műveltsége és érthetősége miatt mindig érdemes nacionalizmusról szóló elméleteit figyelemmel követni. Smithnek igaza van abban, mikor feltételezi, hogy nemzeti érzés és szolidaritás nem születhet csak úgy ex nihilo. Anderson rámutat, hogy a nemzeti identitásban több közös van a vallás és rokonság jelenségével, mint szekuláris politikai ideológiákkal. A kérdés az, hogy az emocionális ragasztóanyag, amely összetartja a nemzeteket etnikai jellegű kell, hogy legyen, vagy van más, alternatív útvonal, amely nemzeti érzéshez vezet. A nemzeti identitás jövőjéhez tartozó kérdéskört félre teszi, és a legalább olyan fontos, többszörös identitástól, transznacionalizmustól, a nemzeti azonosságtudat kétértelműségeitől tartózkodva kizárólag az etnikum fogalmára és annak lehetséges emocionális és funkcionális megfelelőire koncentrálnak.

A hely, a rokonság a fő mozgatórugók az emberek kollektív azonosságtudatában. Az egy helyen élés (fizikailag vagy metaforikusan) együtt jár közös készségek és fogalmak tömegének elsajátításával. A norvég nemzeti létről folytatott vitában a szerző egyszer előállt a lehetséges meghatározással, hogy norvég az, aki Norvégiában él, és már halott Henrik Wergelandról (a XIX. század közepén élt költő, akit minden norvég gyerek ismer, de a külföldiek egyáltalán nem). Az ilyen közös utalási alapok az okai annak, hogy nincs éles határvonal az etnikulturális és a polgári nacionalizmus között, ahogy azt Smith is nagyon találóan megvilágította. Egyetlen működő polgári nacionalizmus sem szakadhat el teljesen a közös kultúrától, de ahogy arra rámutatott, ez a közösség nem feltétlenül utal etnikai azonosságra. A rokonság tekintetében hangsúlyozta annak változó természetét és metaforikus funkcióját a nemzeti létben, de nehéz egy olyan közösséget találni, amely nem merít a rokonság – akár biológiai, akár nem – eszméjéből, a kollektív énképe és eszmeisége terén. A Smith által összegyűjtött egyéb jellemzők a hely felől a rokonság felé haladnak. Az ennek nyomán létrejövő kollektívák tényleg nemzetekké válnak-e vagy sem, az egy más kérdés.

Ez az előbbi érvelés azt sugallja, hogy Smith analitikus nacionalizmus szemlélete csak az absztrakt szinten igaz, de a hagyományos etnikum és a modern nemzet fogalmának összekötése nem szükségszerű, és az etnikum funkcionális megfelelőit hagyja figyelmen kívül. Ez csak terminológiai kérdés lenne? A szerző szerint nem. Ez csak akkor az, ha úgy látjuk, hogy az etnikai nemzetnek vannak empirikusan működő alternatívái és elképzelhető, hogy létező nemzetek mint alternatív közösségek nem fiktív vérvonalakon és közös történelmen alapszanak, hanem sokféle múlt, de közös jövőképen.

Bosznay Csaba

Határ menti régiók és kisebbségek a 19–20. században

(Konferenciakötet, szerk. Kupa László és Gyurok János) B and D Stúdió, Pécs 2004.

A honi tudományos élet figyelme az elmúlt másfél-két évtizedben ismét intenzívebben fordul a kisebbségi kérdések felé. Ezt a növekvő érdeklődést jelzik az újonnan létrehozott intézetek (Teleki László Alapítvány, MTA Kisebbségkutató Intézete, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete stb.) is. Az elmúlt év áprilisában ismét bővült a magyarországi kisebbségi kutatóhelyek hálózata. 2003. április 15-én Pécsen megalakult a Magyar Szociológiai Társaság Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kutató Szakosztálya. Az alapítók a Pécsi Tudományegyetem különböző tanszékein tevékenykedő szakemberek köréből ke-

rültek ki. A tavaszi alapítást ősszel (november 7–8.) egy bemutatkozó konferencia követte, az ott elhangzottakról pedig a most ismertetett, 2004 tavaszán megjelent tanulmánykötet ad számot.

Pécs városa, Baranya megye és az egész dél-dunántúli régió (mint közismert) kedvező terepet kínál a kisebbségi kutatások számára. Egyike ugyanis azon kárpát-medencei térségeknek, ahol immár három évszázada különböző nyelvű és kultúrájú emberek élnek többnyire békességben egymás mellett. A baranyai megyeszékhely nemcsak egyetemi város, hanem joggal tekinthetjük a hazai németek és horvátok, illetve részben a cigányok oktatási és művelődési centrumának is. Elegendő csak a Lenau-házra, a Gandhi Alapítványi Gimnáziumra vagy pedig a Horvát Színházra gondolnunk. A városban készülnek továbbá heti rendszerességgel a tv-műsorok a magyarországi kisebbségek (német, horvát, szerb) számára is.

A nemrég megalakult pécsi szakosztály gazdag örökséget mondhat magáénak. Az egykori pozsonyi egyetemből a húszas évek elején újjászülető Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen ugyanis 1936-ban alakult meg a Kisebbségi Intézet, amely főként az elszakított országrészek magyarságának a fennmaradásáért vívott mindennapos küzdelmét volt hivatott erősíteni. *Molnár M.* előadása éppen e szellemi hagyatékkal ismertette meg a konferencia résztvevőit. A szerző vázolta az intézet tevékenységét is, ami egyebek mellett a kisebbségi kérdés sokoldalú feltárását tűzte ki célul számos diszciplína (jog, statisztika, közgazdaság, népjólét, történelem, földrajz) kutatási módszereinek és eredményeinek felhasználásával. A pécsi intézet által indított és Faluhelyi Ferenc szerkesztésében megjelenő *Kisebbségi Körlevél*, majd 1943-tól *Nemzetiségi Szemle* c. folyóiratok pedig egy évtizeden keresztül nyújtottak naprakész tájékoztatói lehetőséget a témakör iránt érdeklődő szakembereknek és részben a nagyközönségnek is. Említést érdemel még a jeles pécsi irodalmárnak és művelődéstörténésznek, Várkonyi Nándornak e kérdéssről folytatott publicisztikai tevékenysége, és főként 1944-ben megjelent nagy visszhangot kiváltó könyve, a *Magyar Dunántúl* is. Esszéjében a szerző (a német kihívásra válaszul) e kárpát-medencei régióknak a magyar történelemben és kultúrában betöltött szerepét foglalta össze, mintegy igazolva Dunántúlt és a magyarság egymástól való elválaszthatatlanságát.

A Kisebbségi Intézet mellett a Pécsi Tudományegyetemen az elmúlt évtizedekben és jelenleg is számos olyan nemzetközileg elismert szakember (Flachbart E., Polányi I., Herczegh G., Tilkovszky L., Hoóz I. stb.) tevékenykedett (tevékenykedik), akinek életművéhez szorosan hozzátartozott (hozzátartozik) a kisebbségi kérdések kutatása, egy-egy aspektusának (jog, demográfia stb.) feltárása. Az utóbbi években (évtizedben) az egyetemen megvédett diplomamunkák, PhD-értekezések között is szép számmal találhatók a kisebbségi-etnikai problémák elméletét és gyakorlatát taglaló igen színvonalas munkák. A téma iránt tehát nem lanyhul a fiatalabb nemzedékek érdeklődése sem. A pécsi székhelyű akadémiai intézettel, a Regionális Kutatások Központjával pedig a területi (térségi) kutatások terén alakíthat ki hatékony együttműködést a nemrégiben alakult szakosztály.

A konferenciakötet címe a határ menti régiók és a kisebbségek 19–20. századi kapcsolatának elemzésére utal. Ennél azonban szélesebb kitekintésűek az elhangzott előadások. A szerkesztők a kötetet természetesen a konferenciaközszöveggel nyitják, és így mintegy keretet formálva az előadásoknak, a kerekasztal-beszélgetéssel és egy interjúval zárják, amihez mellékletként kapcsolódik a köszönetnyilvánítás, a konferenciaprogram és az angol nyelvű összefoglaló.

A kötetben közölt 15 tanulmány nagyobbik fele inkább elméleti jellegű és történelmi irányultságú. *Tóth J.* is nyitó előadásában éves kutatási eredményeit összegezve, történelmi távlatba helyezte a kárpát-medencei régiók kialakulásának folyamatát. A 20. században azonban a két világháborút követő békeszerződések eredményeként megrajzolt új államhatárok csaknem teljesen visszavetették a formálódó régiók közötti együttműködést, amihez azonban új esélyt és lehetőséget kínál az unió bővülése és Magyarország egyre kedvezőbbé váló geopolitikai helyzete. *Domini, M.* horvátországi kutató anyanyelvén közzé tett írásában hazáját mutatta be a kulturális pluralizmus és a regionális különbségek alapján.

A napjainkban lezajló változásokról, a kialakuló új világrend filozófiai jellegű megközelítéséről adott átfogó képet *Gervai P. és Trautmann L.* A szerzők többek között *Vizi E.* Szilvesztert is idézve, a hazai viszonyokat jellemezve megállapítják: „A szemünk előtt zajlik a modellváltás és az érési folyamat. Vége a bérmunkás-integráció korának és a szolga-nemzet elméletének.” A többség és kisebbség együttélésének évszázados (évezredes) problematikáját filozófiai oldalról világította meg *Bertók R.*, aki szerint: „Az elkülönülés, a kirekesztés, a másság definiálása tulajdonképpen mindegy, hogy származása, földrajzi, politikai, vallási, erkölcsi vagy ezek mindegyikének alapján történik, ha megtörténik. Az önvizsgálat elengedhetetlen. A gyógyításhoz jó diagnózis szükséges, de gyógyulni is akarni kell”.

Néhány új információt találhat az olvasó az európai hírű magyar gondolkodónak, *Lukács Györgynek* a nemzetiségi kérdésről vallott nézeteiről (*Somos R.*). Különösen aktuális e tanulmány, mivel *Lukács* életművének ártértekelése még a rendszerváltást követő másfél évtizedben sem zárult le. *Kupa L.* elemzése a 20. század elejének magyarországi nemzetiségi viszonyait mutatja be a kortársak szemével. A szerző által „megszóllaltatott” szakemberek (*Pechány A., Moldován G., Czirbusz G., Szabó O.*) írásai napjainkban reneszánszukat élik. A történelmi Magyarország gazdasági, társadalmi, etnikai-vallási viszonyainak feltérképezése a millennium időszakában vett nagyobb lendületet, amikor is könyvek, könyvsorozatok adtak számot e hatalmas munkáról. A magyar szempontú kiadványokat csak akkor ítélnéjük meg reálisan, ha összevetjük őket azon korabeli magyarelenezes íráshalmazzal, amit a magyarországi kisebbségi szerzők vagy a szomszédos államok publicistái állítottak össze a történelmi Magyarország felbomlását célul tűzve. A magyarországi vasútépítésekről, főként pedig a vasút sikeres civilizációs küldetéséről, a társadalmi átrétegződésre gyakorolt hatásáról számos könyvében, tanulmányában adott számot *Majdán J.* Jelen előadásában a pécsi történelem egy dunántúli német gyökerű vasutas dinasztia öt generációjának sorsát, hivatali pályáját, kárpát-medencei mozgását kíséri figyelemmel. *Gyurok J.* pedig a magyarországi kisebbségi törvénykezést vázolta az 1848-as forradalomtól az 1993. évi LXXVII. törvényig.

A dél-dunántúli régió és a vele szomszédos térségek kisebbségeivel, a határokon átívelő együttműködéssel hat tanulmány foglalkozik. A horvátokat két szerző is írása témájával választotta. *Barics E.* a régió horvát nemzetiségi lakossága anyanyelvhasználatának és nemzeti identitásának alakulását vizsgálta a 20. század második felében. A horvát kultúra pécsi intézményeinek leltárát pedig *Szabó P.* készítette el, aki vizsgálatát így összegzi: „...a horvát kultúra pécsi intézményeiről elmondható, hogy betöltik szerepüket, értéket képviselnek, modellt hozoznak.”

A magyar–szlovén határszakasz már hosszabb idő óta (legalábbis magyar relációban) úttörő szerepet tölt be az országhatárokon átívelő regionális együttműködésben, jóllehet az ebből adódó lehetőségeket még koránt sem használták ki kellőképpen az érintett felek. *Mohos M.* előadása az említett határtérség történelmi múltját, az országhatár-változások hatásait elevenítette fel egészen a jelen időszakig. Míg *Pap N.* és *Végh A.* tanulmánya a ki-

sebségek szerepét vizsgálta az együttműködés alakulásában. Áttekintették még a szerzők az eddig megvalósított PHARE-programokat és a civil szféra szerepét a kapcsolatok elmélyítésében.

A dél-dunántúli régió közel három évszázada ad otthont a trianoni országtérület németisége mintegy harmadának. A régióon belül néhány kistérségben és településen a történelmi traumák ellenére jelentős lélekszámú német vagy magát már magyarnak valló német gyökerű népesség él. Az egyik társszerzős tanulmány (*Bucher E.–Pirisi G.–Reményi P.*) arra keres választ, hogy a német nemzetiség, illetve e nemzetiséghez kapcsolódó kulturális hagyományok, a németországi személyi és családi kapcsolatok milyen hatást gyakorolnak egy-egy település, kistérség gazdasági fejlődésére. *Forrai R. K. és Cserti Cs. T.* előadása pedig a baranyai cigány népesség jelenét és jövőjét vizsgálja. A szerzők előadásuk zárásaként hangsúlyozzák: „Fontosnak tartjuk közéleti fejlesztési koncepció kidolgozását a megye cigány/roma népessége jövőjére vonatkozóan, a koncepció foglaljon magában jövőképet, és vázolja az ahhoz vezető utat.”

A *Hoóz I.* levezető elnök által összefogott kerekasztal-beszélgetés résztvevői (*Hajdú Z., Mezei I., Kánya J., Kupa L., Mohos M. és Gyurok J.*) főként hazánk uniós csatlakozásának különböző aspektusait vitatták meg. Így szóba került többek között az anyaországi és a határon túli magyarság kapcsolatának alakulása a megváltozott körülmények között vagy az egyre súlyosabbá váló magyarországi demográfiai helyzet és a hazai kisebbségkutatás néhány még megoldásra váró kérdése is. *Bertók R.* interjúalanyának, *Nils Offenberger* professzornak életútjában pedig a másfél-két évszázados kelet-közép-európai kisebbségi lét szinte minden összetevője visszatükröződik.

Az egyébként igen tartalmas kötetben egy-két apróbb hiányosság is előfordul. Így többek között a magyar nyelvű tanulmányok mellett egy horvát nyelvű is közlésre került. Mindez természetesen hozzájárult a kötet sokszínűségéhez. Az azonban már hiányérzetet kelthet az olvasóban, hogy az említett tanulmányhoz a szerkesztők nem mellékeltek legalább egy magyar nyelvű összefoglalót. De egyfajta megoldási lehetőségként kínálkozott volna az is, hogy magát az egész tanulmányt fordítják le magyarra, és az angol nyelvű rezümé mellett egy hasonló terjedelmű horvát, esetleg német összefoglalóval is kiegészült volna a könyv.

Összességében tehát minden feltétel adva van ahhoz, hogy Pécs továbbra is a honi kisebbségi-etnikai kutatások egyik központja maradjon, az itteni szakemberek pedig e kérdéskörnek főként a területi-térségi (regionális) vonatkozásaival ismertessék meg a gazdasági-politikai döntéshozókat, valamint tárják fel a kisebbségek szerepét a határokon átívelő kapcsolatok alakításában.

Kugler József

Kijev kulcsai

*Bakula, Boguslav: Der Schlüssel zu Kiew. = Osteuropa, 54. Jg. 2004. 7. H. 3–18. p.
(Eredetileg lengyel nyelvű publikáció)*

„Nem látogathatsz ide büntetlenül, de ha már itt vagy, el sem mehetsz ajándék nélkül. A büntetés: a vágy, hogy újra a Szent András katedrális nemes boltzata öleljen, szemeddel arany díszzeit érintsd, át- meg átsétálhass a Dnyeper túlsópartjára a víz felett, átadhasd magad még egyszer a Pecserszka Lavra katakombá-homályának. A jutalom: az utazás, ma-

*ga a megtestesült kaland. Kijev az utcák nyomasztó forgatagába merül, a metrószere-
vények halottarcú utasaival szembenéz, odakint éjszaka a parti bagoly szavát figyelő s
nappal a folyóvíz sugárfertőzött páráján át horizontot sejtő visszatérőnek önként a kezé-
be adja a kulcsait.”* – Egy poéta lelkületű lengyel irodalomtörténész néhány év előtti útiészéjének
ihletett zárószorai ezek. Élménybeszámolójában makacsul keresi Ukrajna kusza átalakulásában el-
vezetni látszó újjászületés nyitját. Érzékeny költőiséggel formált mondanóját egészében is csak szó
szerint lenne szabad idézni.

Az utazó a kijevi Irodalmi Intézet vendégeként kóstolgatja a kontrasztjaival riasztó várost, kutatja
a kaotikus nappalok, a lidérces, patkányok uralta éjszakák méhében rejtező jövőt. Azonnal látható
kontraszt: az egymással tőszomszédságban megjelenő gazdagság és nyomor – az egyik a maffiózó-
háttér féktelen rablásával, a másik a maga kétségbeejtő elesettségével. A külső végállomásokon a met-
rójáratokba benyelt s a centrumban „kiköpött” háztáji árusok rongyosserege és a vékonypéznű vásár-
lótömeg is csak féllábbal lóg ki az általános nyomorúságból. Az egészet az a politikai vákuum veszi
körül, amit a parlament posztkommunista szájjáratása, maffia-összefonódása éltet, és sok őszinte tett-
vágyat kiöl. Ekként a város értelmiségi légkörében sem meglepő a letargia és impulzivitás bénító ke-
veredése.

S hol keressük Ukrajna lelkét, hol rejteneznek Kijev, a metropolis jelképes kulcsai? Természetesen va-
lahol belül, a külszín alatt. Először sejlik fel a válasz, amikor hátat fordítunk az utca dühödő forgatagá-
nak, lármájának, belépve a szent helyek falak, kapuk mögé zárt csendjébe és áhítatába, a borostyánkő-
ből faragott monumentális ikonosztáz Andráskatedrálisbeli „kozmosz energiakörébe”. Ekkor még
nem is adtuk át magunkat a szláv lélek misztériumának, hiszen a templom külső és belső architektoni-
kája csak ama új stílusú rokokó-ortodoxia nemes alkotása, mely – itáliai mesterek kezétől – a lengyel
felvilágosodás nyomait viseli. De járjuk csak végig a Pecszerszka Lavra sokévszázados mélyeit: a króni-
kaírók, Nestor, Nikon és Szilveszter egykori szerzetes-otthonát, a szent aszkézis száz meg száz relik-
viáját szemlélve, hallva a harang-matuzsálemek szűrt kongású szavát, akkor megérint az ősi Rusz ele-
ven lehellete, amely titkon a szívekben él. Mi sem megfoghatóbb jele a nevére, ősi örökre büszke ukrá-
rán lélek ébrenlétének, mint Volodimir, az 1995-ben elhunyt, Moszkvával szembeszegült pátriárka
kultusza, aki a dacoló hívek letörhetetlen akaratából kapta a Szófia-katedrális előtti tér betonjába mé-
lyesztett nyughelyét a kapuk előtt, miután a politika nem engedte be jogos helyére, a falak közé.

Az elmúlt idők szent aszkézisének helyébe, bár mindig is voltak mártírok, új időkben a szellem til-
dóztatásának mártírúma lépett. A temető-panteon ösvényeit szavukért megszenvedett költők hátra-
hagyott asszonyai – hitves, anya, nővér – járják. Mindenki elmegy a másik halottjához is az évfordu-
lón. Szvitlicsnij, Sztusz, Litvin, Tihij: az ismertebb költőnevek. Ők már szélsőbb parcellákban kap-
tak helyet. A fő helyeken nyugvó klasszikusok: Ukrajinka, Hruszevszkij, Rilszkij és továbbiak sírját –
orwelli grimasz gyanánt – pártfőtitkárok, csekisták és más banditák, újabb kori üldözők díszsírhelyei
veszik körül. Kevesen vannak, akik az üldöztetéseket becstelenség nélkül elkerülték vagy túléltek. Ők
ma is belső emigrációba szorulnak a szélhámosság és kőpönyөгforogtatás által most is mérgezett, he-
nye divatoktól tisztátalan légkörben. Fojtott csend veszi őket körül. Időnként csüggednek: lesz-e még
feltámadás. A lelkek mégis remélnek, várnak. Bízna egy megtisztító szélviharban. „A város
rója fáradhatatlanul a régi önmagához vezető utat. Akár ködfelhőbe burkolózva is, me-
lyen olykor-olykor az ég villáma keresztülhasít. Le-fel szalad az idő tengelyén, csévélve a
történelem fonálát, hogy rátaláljon az idő elveszített darabjaira.”

Az ismertetés végén elmondhatjuk: 2004 őszére Ukrajnában valami beérett.

Komáromi Sándor

Az EU balkáni bővítése: csatlakozási kritériumok a gazdaság területén

Knogler, Michael; Vincenz, Volkhart: Die nächste Runde der EU-Erweiterung: Balkanländer und ökonomische Beitrittskriterien. = Südosteuropa Mitteilungen, 44. Jg. 2004. 2–3. H. 7–27. p.

A Szlovénia nélkül vett jugoszláv utódállamok, továbbá Albánia (összefoglalólag: „Nyugat-Balkán”, összesen 7 állam) távlati EU-csatlakozása számára 1999-ben nyitotta meg az utat a stabilizációs és csatlakozási folyamat koncepciója és programja, amely vezérfonalat ad az EU-struktúrákhoz történő hosszabb távú felzárkózáshoz. A thesszalóniki csúcs 2003-ban újra megerősítette a térség integrációs perspektívájának lehetőségét. Az út vége azonban ma még alig belátható. Miközben a bizottsági éves jelentések a csatlakozási kritériumok politikai, jogpolitikai oldalán előremutató fejleményekről is beszámolhatnak, kritikusabb a felzárkozási folyamat a gazdaság és gazdaságpolitika területén. A kettő persze nem teljesen független egymástól (különös tekintettel például az intézményi struktúrára: a „governance”-ra), így természetesen van némi előrelépés a gazdaságban is. Egy pontba sűrítve, a cél: a működőképes piacgazdaság felépítése, a teljes értékű verseny- és exportképességgel a súlypontjában. Az elemzés különböző forrásokból nyert, 2003-mal zárt időszakra vonatkozó jelzőértékek mentén ad képet a folyamatról. Táblázatos áttekintéseibe a viszonyítás kedvéért bevonja a bővítési menetrend soron következő két jelöltjét: Bulgáriát és Romániát, sőt a 2004-es bővítés kapuk előtt álló kelet-közép-európai jelöltek egyikét-másikát is.

„Stabilizációs és csatlakozási” folyamatról van szó, amely részint (Albániával) a Balkán (és Európa) legelmaradottabb régióját, részint – Bosznia-Hercegovina, Szerbia-Montenegró (és természetesen Koszovó) esetében – belháborúkkal letarolt övezetét érinti. Horvátország szlavóniai területei is odasorolhatók ehhez az övezethez. Macedónia kivette részét ebből is, abból is, és zsenge államiságával szenvedhette a déli szomszéd gáncsát. Amott a katasztrófa erejével hatott a rendszerváltás, itt a rendszerváltást katasztrófával helyettesítették. A csatlakozandó övezet stabilizációja magában foglalja a romok eltakarítását, az újraindulást is. A romlás veszteségeinek tömege előre kirajzolta az átalakulás veszteségeinek körét, az általános elszegényedés, a korrupció, az árnyékgazdaság, a termékfeldolgozás és a kvalifikált munka minimális jelenléte köti gúzsba az átalakulást. Az adatok (itt durván kerekítve) önmagukért beszélnek. (2003. évet illetően a legtöbb megadott érték az elemzés készítése idején: 2004 elején inkább még feltételes adat.)

2003-ban a GDP (Horvátország) 9000 és (Szerbia-Montenegró) 3500 között oszlik el – a 2004-es Unió (tehát az új csatlakozók viszonylag alacsony értékeivel csökkentett), 22 000-es szintjéhez képest (\$). Az évről évre is ingadozó gazdasági növekedés Albániában újabban 6, Macedóniában 3%; inflációérték Bosznia-Hercegovinában 0,4, Szerbia-Montenegróban – a 2002. évi 14-hez képest – már „csak” 8% (azért Horvátország is az élen van: újabban csak 1,5); államháztartási szaldó érték –4 és –6 közötti mozog, legmagasabb Albániában; kereskedelmi egyensúly (hiány) Bosznia-Hercegovina –36%-os magas értéke mellett másutt megelőgszik –17/–23 közötti beállással. Munkanélküliség – Horvátország: 14, Macedónia: 36 (!)%. Az értékek változatosan szóródnak a régióban, egyenként nem sokat mondanak egy-egy ország átfogó gazdasági helyzetéről. Sőt, némi egyedi érték mentén Románia vagy Bulgária mint megállapodott várományos akár hátrább is sorolódik, legalább Horvátországhoz képest. (Romániában a teljes nyugat-balkáni övezeténél magasabb volt 2003-ban az infláció: 9%!) De nem abszolút követel-

mény, hogy a belépő eminens legyen, az összteljesítmény tendenciája a lényeges. A 2004-es kelet-közép-európai csatlakozók árnyékgazdaságának átlagos nagyságrendjét (5,8 GDP %) csak Horvátország, illetve Macedónia múlja felül. (De Szerbia-Montenegróhoz és Bosznia-Hercegovinához nincs adat. Magyarország 2,1%-a tíz év előtti 24-hez képest e tekintetben első rangú beállítás!)

Az elemzés egyébként az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank, a Világgazdasági Fórum és még három intézmény, szervezet felméréseinek idéz összevont („aggregált”) értékeléseiből. Afféle „összesített osztályzatokról” van itt szó. Bár a felmérések részben eltérő összetételű kritériumcsomaggal dolgoznak, ennek megfelelően az összosztályzatok sem egészen egybehangzók, de azért nagy vonalakban eligazítanak. Az öt elemzés mindegyike úgy látja: Horvátország gazdasági eredményei túlmutatnak a várományos Bulgárián és Románián, de még a 2004-es csatlakozók némelyikén, például Lengyelországen is. (Horvátország tulajdonképpen a politikai felkészülés, főként a háborús események kapcsán visszamaradt problémái okán maradt ki az eddigi menetredeből.) A sor végén többnyire Szerbia-Montenegró kullog. Nemzetközi rangsorolásban – egy változat szerint 156 országot figyelembe véve, ahol is Lengyelország a 66. helyen áll, Horvátország a 89., Szerbia-Montenegró a 149. helyet kapja. Egy másik – 102 országra vonatkozó változatban, ahol Lengyelország a 45. helyre kerül, Horvátország a 45., Szerbia-Montenegró pedig a 78. helyet vívja ki.

A konklúzió: a balkáni stabilizációs és csatlakozási folyamat a gazdasági szektor oldaláról legalább tíz, egyes országok esetében akár húsz évet is igénybe vehet az EU-fórumok legkövetkezetesebb segítő programjai mellett is. A folyamat gondozása, egyengetése során hamar világhossá vált: egyelőre el is kell tekinteni azoktól az ütemezett és végcél-célorientált technikáktól, amelyeket az eddigi, akár a 2004-es bővítés résztvevőinél alkalmaztak. Nem lehet erőszakolni az EU-kritériumokhoz való lineáris illeszkedés programját. Szerencsésebb követni a kis lépésekben történő fejlesztés politikáját – lehető legaprólékosabban az egyes országok egyedi adottságaihoz, pillanatnyi helyzetéhez igazítva.

Komáromi Sándor

Bővítés kelet felé: Románia

Phinmore, David: Enlargement to the East: Romania in EU Expansion to the East 223–244. p.

A Ceaușescu-rendszer megdöntése óta minden román kormány egyértelmű politikai célja volt a teljes körű európai integráció elérése. Még abban a hónapban a Nemzeti Felszabadítási Front tizpontos programjában foglalt „visszatérés Európához” pontnak megfelelően Románia kapcsolata az EU-val jelentős mértékben és látszólag gyors ütemben javult. Románia aláírt egy kereskedelmi és gazdasági együttműködési egyezményt a '90-es évek közepén. 1998-tól megkezdődött az EU-csatlakozási folyamat, amely 2000 márciusától hivatalos tagfelvételi tárgyalásokat is jelentett. Mindazonáltal ki kell hangsúlyozni: az EU és Románia közti kapcsolatok, ennek ellenére lassabban fejlődtek, mint az EU és más közép- és kelet-európai országok kapcsolatai, és csak felzárkózni próbált a visegrádi országok mögött az EA (Európai Egyezmény) elfogadásával a '90-es évek első felében, és később kikerült az elsőként csatlakozási tárgyalásokat megnyitók köréből '98-ban. Ez azonban nem csökkentette a román kormányok eltökéltségét az európai integrációra és a teljes jogú EU-tagság elnyerésére.

A szerző célja, hogy az ország EU-kapcsolatának fejlődését ábrázolja kiemelve, hogy miként profitált az EU-nak a kelet-közép-európai országokkal folytatott egységes külpolitikájából. Megvizsgálja Románia teljes jogú EU-tagságért való folyamodásának jelentőségét ezekre a kapcsolatokra, és hogy miként fejlődtek azóta, különös tekintettel a Csatlakozási Bizottság 1997-es, '98-as és '99-es jelentésére az ország felkészültségéről. A munka két utolsó része Románia csatlakozási kilátásait elemzi, és megvizsgálja a keleti irányú bővítésből történő kizárás lehetséges következményeit.

Bár a csatlakozási tárgyalások megkezdődtek, az nem azt jelenti, hogy Románia az elkövetkező évtizeden belül tagországgá válik. Sőt, az országban egyesek mellett érvelnek, hogy a tagság elérése lehetetlen, figyelembe véve az ország gazdasági lemaradását az Európai Unióhoz képest. Talán ezek a nézetek meglehetősen eltúlzottak, és figyelmen kívül hagyják, hogy az Európai Unió kifejezte elkötelezettségét a bővítés iránt, illetve a román kormánynak eltökélt szándéka a csatlakozás. Mindent összevetve a hangsúly azon van, hogy az ország megfelelt-e a belépés feltételeinek, mielőtt végső döntés születne a csatlakozás dátumáról, és nincsen garancia arra, hogy az EU elégedettsége elegendő ahhoz, hogy Románia megmaradjon a tagság elnyerése felé vezető úton. Ebben az esetben szükséges megfontolni, hogy milyen potenciális következményekkel járhat az elutasító döntés a felvételt illetően.

Természetesen lehetséges, hogy Románia felvételének sikertelensége esetén kevésbé stabil és eltökélt résztvevője lesz a bővítési folyamatnak. Fennáll annak a lehetősége, hogy a román közvélemény az integráció ellen fordulhat, ha Románia nem képes végrehajtani a csatlakozást a következő 5–10 évben, különösen akkor, ha továbbra is teljes körűen teljesíti az Európai Egyezmény és más nemzetközi megállapodások terhes kötelezettségeit. Feltételezve, hogy az ország eleget tesz az előzetesen már elfogadott kötelezettségeinek, az ország olyan helyzetben találhatja magát, ahol gyakorlatilag az EU műholdjává válik, belpolitikáját a közös elveknek megfelelően kell alakítania anélkül, hogy bármi beleszólása lenne az adaptációba. A közeledés kétségtelenül nem biztosítható, bár valószínű, hogy a román kormányok elkötelezettek maradnak a reform mellett, mivel a kudarc csak további késedelmet okozna a teljes jogú tagság elérésében.

Bár az Európai Unió biztosít pénzügyi segítséget a csatlakozási előírások teljesítéséhez, az ország, nem valószínű, hogy hajlandó lesz pénzt fordítani arra, hogy megfeleljen a kritériumoknak, ha csak a teljes jogú tagság elérése mint célkitűzés nem garantált.

A többi kelet-közép-európai országhoz hasonlóan Románia is megélte, hogy kapcsolatai 1989 óta az EU-val jelentősen szorosabbá váltak. Jelenleg bár célja, de még nincs kitűzött dátuma az EU-csatlakozásnak. Azonban Románia, úgy tűnik, hogy kelet-közép-európai szomszédaihoz képest hátrányban van, mind a politikai, mind a gazdasági reformok terén a posztkommunista átalakulás első évtizedében. Ennek következményeképpen az aktuális jelentkezők sorában mindössze csak Törökországot tudja megelőzni, és ha ehhez hozzá tesszük a keleti irányú bővítés folyamatát, végig kell néznie Romániának, ez nem egy irigylésre méltó helyzet. Ennek a helyzetnek a kialakulásáért nagymértékben az egymást követő román kormányok tehetőek felelőssé. Az EU-nak azonban jelentős szerepe van a tagság kilátásának fenntartásában. Ennek azonban valóságosnak kell maradnia függetlenül a tagság feltételeinek teljesítéséért folytatott munka haladásától, mert ha nem, akkor Románia teljes körű integrációja jelentősen kitolódhat. Az 1998-ban megkezdett csatlakozási folyamatot – amely szándék szerint előmozdítja a fejlődést – és a 2000-ban megkezdett tárgyalásokat az EU részéről is megfelelő előkészületnek kell kísérni, hogy fogadhassa az összes kelet-közép-európai országot, beleértve Romániát is.

A délkelet-európai Stabilitási Egyezmény, amelyet 1999-ben írtak alá, azt jelenti, hogy az EU figyelme fokozottabban erre a térségre irányul, és hogy az ország nem lesz elfele-

dett partner az integrációs folyamatban. Magyarország felvétele az Európai Unióba szintén valószínűsíti, hogy Románia jelölése az EU-tagságra valószínűleg nem kerül ki a figyelem középpontjából. Ez azonban mindazonáltal nem szabad, hogy a jövőbeni román kormányok részéről tétlen elégedettséghez vezessen. Az EU bővítéséhez való kapcsolatot a tagság feltételeinek teljesítése határozza meg, és a teljes jogú tagság elérésének lehetőségét csak reformokon és a kötelezettségek következetes teljesítése útján lehet erősíteni. Mindkét területen létfontosságú fejlődést elérni, ha Románia a felvétel irányába próbál elmozdulni. Az Európai Uniónak is fel kell készülnie a kelet-közép-európai államok első hulláma utáni bővítésre. Feltételezve, hogy Románia továbbra is elkötelezett a reformok iránt, ez utóbbi terület az, ami Románia csatlakozásának legnagyobb potenciális akadályja lehet.

Bosznay Csaba

Török bevándorlók történelmi helyzete Németországban

*Faruk Sen: The Situation of Turkish Migrants in Germany.
= Immigrants & Minorities, 22. vol. 2003. 2&3. no. July/November 208–227. p.*

A török bevándorló munkások toborzása Németországban eredetileg a munkaerőhiány miatti ideiglenes intézkedés volt, de az idők során a bevándorlók letelepültek, és csatlakoztak hozzájuk családjaik is. Ez életstílus-változáshoz és beilleszkedési zavarokhoz vezetett. A szerző a komplex integrációs folyamatot vizsgálja, a török közösség részvételét a német gazdaságban és a változásokat, amelyeken a befogadó társadalomnak kellett átesnie ahhoz, hogy eleget tegyen egy olyan közösség szükségleteinek, amely immár negyven éve él Németországban.

A 2001-es év volt a török bevándorlás negyvenedik évfordulója Németországban. Jelentős számú török, kb. két és fél millió él az országban: sokan közülük már ott születtek, és Törökországot csak szünidei látogatásokból ismerik. A bevándorlók többsége számára az integráció sikeres volt, de még mindig megmaradt az idegen lét érzése mind a törökök, mind a németek körében. Ez az idegen lét a valóságban is létezik, a jelenség fő oka pedig a törökök iszlám vallási háttere, amely jelentősen különbözik más, pl. dél-európai bevándorlók kulturális hátterétől. Az elutasítás okozta, hogy a törökök visszahúzódtak, és etnikai szigeteket alkottak. Az integráció elősegítésének és az elutasítás csökkentésének egyik legfontosabb eszköze: növelni a tudást a németek körében a törökökről és a törökök körében a németekről. Ez a munka néhány fontos tény és háttérvonást rajzol fel a németországi török vendégmunkások életéről, valamint aláhúzza a jelenlegi központi problémákat és feladatokat, amelyek az integráció fogalomköréből származnak.

A második világháborút követően gyors fejlődési fázisba lépve a nyugat-európai országok megpróbálták úrrá lenni a fellépő munkaerő-hiányon, amely különböző gazdasági és demográfiai tényezőknek volt köszönhető. Gazdaságilag kevésbé fejlett dél-európai országokból importáltak munkaerőt. Törökország meglehetősen későn, az 1960-as években csatlakozott a munkaerőt kibocsátó országok körébe. A nyugat-európai török bevándorlás a Törökország és Németország között 1961-ben megkötött munkaerő-toborzási egyezmény aláírásával kezdődött. Ezzel egy időben Törökország aláírt még munkaerő-toborzási egyezményeket Hollandiával, Belgiummal és Ausztriával 1964-ben, Franciaországgal 1965-ben és Svédországgal 1967-ben.

Az 1960-as évek elején a török bevándorlók homogén csoportot alkottak Európában, ami többnyire férfimunkásokból állt. 1961-ben összesen 7116 fő török bevándorló érkezett Németországba. Amikor Németországot elérte az 1973-as olajválság, és gazdasági visszaeséssel kellett szembenéznie, akkor kénytelen volt leállítani az idegen munkaerő befogadását. Ekkorra a török bevándorló munkások száma elérte a 910 500 főt.

Jelenleg kb. 3,6 millió török él az Európai Unióban, amivel a legnagyobb számú idegen populációt alkotják. Ezek közül kb. 2,5 millió (beleértve azokat is, akik felvették a német állampolgárságot) Németországban él, és Nyugat-Európa legnagyobb török közösségét alkotják. Jelenleg kb. 7,3 millió külföldi él Németországban. A törökök Németország teljes lakosságának 2,4%-át teszik ki, ami összesen valamivel több mint 82 millió. A törökök bevándorlása Európába eleinte lassan haladt, mivel Törökország számára ez újszerű jelenség volt, de 1963 után felgyorsult az Európai Közösség és Törökország között aláírt együttműködési megállapodást követően.

A fő gondolat a török vendégmunkások toborzása mögött az ideiglenes munkaerőhiány pótlása volt Németországban. Mindazonáltal sok török telepedett le ott. Sok török munkás hazatérési szándéka egyre későbbre és későbbre tolódott, és a többség a befogadó országban történő letelepedés mellett döntött.

Kétségtelen, hogy a törökök az Európai Unióban, különös tekintettel Németországra, sok problémával és akadállyal szembesülnek. Az egyik legfőbb az, hogy a német társadalom fogadja el őket, a másik az ehhez a társadalomhoz való tartozás érzése. A törvény szerében az idegen nemzetiségűek nem érnek fel a hazai nemzetiségűekkel. A török társadalmat sem szociálisan, sem kulturálisan nem tekintik egyenrangúnak. Ez szintén a szakadék és az elválasztódás szélesedéséhez vezet a csoportok között, és lehetetlenné teszi az azonos lehetőségeket, valamint megnehezíti a beilleszkedési folyamatot. A törökök alkotják az EU-n belül a legnagyobb, harmadik országból származó csoportot. Nagy számuk, a német gazdaságban betöltött szerepük és a letelepedés látszata ellenére (már mint olyan értelemben, hogy többségük nem szándékozik visszatérni Törökországba) úgy tekintenek rájuk, mint a legnehezebben integrálható csoportra kulturális különbözőségük miatt. Mindazonáltal, ahol a törököket elfogadják, ott a beilleszkedésük a német társadalomba fejlődött. Például a második generáció egyre inkább részt vesz a közösségeket érintő ügyekben, és védik jogait, amely erősíti politikai részvételüket és lelkiismeretüket.

A Németországban élő törökök fontos szerepet játszanak Törökország és Németország, valamint a két ország társadalmi közötti híd megteremtésében, hozzájárulva ezen kapcsolatok fejlődéséhez. Szomszédi, baráti vagy munkakapcsolatok és kulturális bemutatások növelik a Törökország iránti érdeklődést a németek körében. Ez alapvető változást idézett elő Németország hagyományos Törökország-képében. Főleg ezek miatt a kapcsolatok miatt sok német tölti nyári szünidejét Törökországban. E folyamat eredményeképpen kerültek be más európai országok szókészletébe a „ráki” és a „döner” szavak. Ahol a nagyszámú török populáció él, a törökök képviselői jogokat szereztek a helyi önkormányzatokban, ami lehetővé tette számukra, hogy elősegítsék saját városuk és más török városok partnerkapcsolatainak kialakítását ahelyett, hogy egyéb országok kerültek volna előtérbe. A kétnemzetiségű házasságok által új, családi kötelek is kialakultak.

Bosznay Csaba

Egy újonnan érkezett szociológiája: iszlám migráció Olaszország felé – vallási láthatóság, kulturális és politikai reakciók

*Stefano Allievi: Sociology of a Newcomer: Muslim Migration to Italy – Religious Visibility,
Cultural and Political Reactions. =
Immigrants & Minorities, 22, vol. 2003. 2&3. no. July/November 141–154. p.*

Az iszlám jelenléte Európában, úgy tűnik, hogy nyilvános viták keresztjébe került. Ez kapcsolódik magának, az iszlám vallásnak a láthatóságához is. Ebben a vonatkozásban néhány figyelembe veendő szempontot is felsorol a cikk. Más európai országokhoz hasonlóan Olaszországban is megjelent számottevő mértékben az iszlám. A szerző ennek a jelenlétnak néhány aspektusát írja le, bemutatva az iszlám szociográfiájának elemeit Olaszországban, valamint javaslatot tesz néhány fontos értelmezési kritériumra, hogy megérthessük a legfőbb erők működését. Munkájában a szerző arra koncentrál, hogy az iszlám és a muszlimok az olasz közélet vitáinak tárgyát képezik, különös tekintettel politikai, vallási és kulturális körökre, és felhívják a figyelmet a jelenlegi, meglehetősen vitatott helyzet egyes aspektusaira.

Európa iszlámról alkotott képe hosszú történelmi múlt alapján alakult ki, amely minden európai ország valamely muszlim országgal szembeni összecsapásában, ellentétében gyökerezik. Bármilyen újszerű módon akarjuk megérteni vagy megítélni ezt a hosszú történelmet, világos a megfigyelő számára, hogy az elemzések és a vélemények egymástól különálló partnerek összecsapásairól szólnak, amelyek valószínűleg ellenségeként érzékelik egymást. Ennek a képzetnek kevés köze van az „igazi” történelemhez, materiális (gazdasági, technológiai stb.) és kulturális áterezstőképesseghhez. Annál több köze van viszont az iszlám és Európa egymásról alkotott képéhez, amelyek ha még oly „konstruáltak” is, még is hasonlatosak Samuel Huntington könyvében felvázolt modellhez, amelyet ő a „civilizációk összecsapásának” nevezett. Még Huntington könyve is különálló, egymással nem vegyülő alanyokként írja le ezeket a „civilizációkat”, amely egyszóval: csodálatra méltó, de teljesen hihetetlen modell. A probléma az, hogy ez a modell, vagyis amit mi hiszünk, kapcsolódik a valósághoz. Sőt, mi több, egy jól ismert szociológiai megállapítás emlékeztet minket arra, hogy nem az a fontos, hogy valami igaz vagy sem, hanem attól válik valóságossá következményeiben, hogy hiszünk ennek a valaminek az igaz voltában.

Ezek a kulturális képzetek bizonyos mértékű hihetőséget tartanak fent, és van egy bizonyos kulturális tehetetlenség még most is, amikor a helyzet teljesen megváltozott, mivel muszlim egyének, családok, csoportok, később közösségek vándoroltak be és telepedtek le európai országokban. A mi képzeink szerint az iszlám külső, kívülálló volt, amely szemben állt (konfrontált) Európával. Sőt, mi több, amikor az belsővé vált, mint például Spanyolország, Szicília és a Balkán esetében, akkor úgy tekintettünk rá, mint egyfajta folytonossági hibára, balesetre a történelem folyamában ezeken a területeken, ami nem járt alapvető következményekkel, vagy hatásokkal ezen területek fejlődésére.

Tizennégy évszázadon keresztül az iszlámot mint külső tényezőt érzékelték Európában, sokkal kívülállóbbnak annál, mint amilyen valójában volt. Manapság az iszlám, vagy nevezzük inkább muszlimoknak őket, az európai országok társadalmának belső résztvevői. Az iszlám és Európa történelmi hagyományban gyökerező kapcsolatrendszere mára „az iszlám Európában” kérdéskörre egyszerűsödött. A probléma az, hogy egész egyszerűen nincsenek meg a kulturális kategóriáink ennek értelmezéséhez. Még mindig hiszünk az elkülönülési modellben, és úgy teszünk, mintha valós lenne. Az iszlámot jelenleg Európá-

ban két hatás éri: az egyik, hogy ez egy belső (internális) társadalmi tényező, a másik, hogy elszigetelődik, kizáródik (externalizálódik) két okból is. Az első ok a kibocsátó országokkal és a más típusú „központokkal” való kapcsolat – tudást létrehozó központok, szimbolikus vallási és zarándokhelyek (pl. Mekka), szervezeti és mozgalmi központok (pl. Turuk, vallási testvériség) – amelyek Európán kívül esnek. A második ok az, hogy amikor Európában az iszlám kérdése kerül megvitatásra, gyakran úgy gondolunk rá kulturálisan, mint egy olyan dologra, ami természetes állapotában Európán kívül helyezkedik el, de amely valamely oknál fogva véletlenül (ez implicit, ki nem mondott) kapun belülrre került.

Amit ezen a pontos kijelenthetünk, hogy Olaszország jelenkori történetében most éri el az iszlámról folytatott viták lehevesebb időszakát. De a kulturális konfliktus, bár a formáiban zavarba ejtő, nem csak negatív következményekkel jár. Szociológiai értelemben a konfliktus fizikai szükségesség, és a kríziseknek (bár ezt ritkán veszik figyelembe) fontos társadalmi szerepei is vannak. Mindent egybe vetve, a krízisek és a konfliktusok segítenek a probléma megvitatásában. Ez általában akkor történik meg, amikor a konfliktus már kirobbant, de jobb későn megvitatni valamit, mint soha. A krízisek szintén lehetővé teszik azt, hogy ha valami egy társadalom „bögyében” van, felszínre kerüljön. A konfliktus segít a társadalom résztvevőinek felismerni magának a konfliktusnak a határait, amit elérhetnek ugyan, de nem léphetnek át. A szélsőséges vélemények feltűnése a konfliktusok és krízisek egyik klasszikus hatása, fontos szerepet tölt be, mert lehetővé teszi, hogy ami normálisan láthatatlan, láthatóvá váljék, és ami normálisan nem tudatos, az tudatos legyen. A konfliktus kötelezi a társadalom életének alakítóit a kommunikációra, azokat, akik normál helyzetben nem, vagy nem kielégítően kommunikálnak egymással. Ilyen értelemben a krízisek létfontosságú lépéseket generálnak, melyeket meg kell tenni ahhoz, hogy a krízis egyáltalán megoldhatóvá váljon. A szerző véleménye szerint ezek a mechanizmusok már különböző országokban működtek ugyanezen tárgykör körül. Ez történt a Rushdie ügyben az Egyesült Királyságban, illetve a diákok elfátyolozásának ügyében Franciaországban, és most ez történik Olaszországban a mecsetek kapcsán. Szeptember 11-e következményei hevesebbé tették ezeket a vitákat, mint amilyenek egyébként, más helyzetben lettek volna, de lehet reménykedni abban, hogy az előzőekben leírt konfliktusok és krízisek olaszországi megfelelőjét ugyanígy meg lehet oldani.

Bosznay Csaba

Etnicitás és a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása a posztsovjet Oroszországban

*Mukharjajmov, Najil M.: Ethnicity and the Study of International Relations in the Post-soviet Russia.
= Communist and Post-Communist Studies, 37. (2004) 97–109. p.*

Oroszország viszonya az etnicitás tanulmányozásához nemzetközi viszonylatban olyan különlegességekkel rendelkezik, amelyeket az ország jelenkori történelmének radikális eseményei magyarázhatnak. Ezek között szerepel a geopolitikai státus radikális megváltozása, a Szovjetunió széthullását követő új etnopolitikai tényezők megjelenése és a társadalom „identitási válsága”. Oroszországban a nemzetközi kapcsolatok tudósai vitat-

koznak etnikai és nemzeti, illetve etnopolitikai kérdésekről, melyek célja, hogy megakadályozzák egy szétfödözött és mélyen megosztott társadalom hanyatlását. Sajnálatos azonban, hogy ezek a viták gyakorta túlfödöztek és politikai felhangot kapnak, amivel lehetetlenné válik az eszmecsere folytatása, nem beszélve bármilyen megegyezés eléréséről. Egyes esetekben ezek a viták személyeskedéssé fajulnak, ahol a résztvevők nemcsak egymás elméleti vagy ideológiai álláspontját kérdőjelezzik meg, hanem a szakmai hozzáértést is.

Mindezen nehézségek ellenére az elméleti viták továbbfolytatódtak, és néhány érdekes, kreatív választ eredményeztek valós helyzetekre. Ez az esszé megkísérli összefoglalni a tendenciák jegyeit az orosz etnicitás analízisében. Megvizsgálja az etnicitás természetének néhány innovatív megközelítését és annak szerepét a hidegháború utáni világtrend kialakulásában. Elemzi továbbá az etnikai identitás kialakulása és az etnikai konfliktusok kérdéskörét az orosz kutatók munkáiban.

Az etnikai, nemzeti tényezők szerepére a világtrend kialakulásában alapvetően két perspektíva jellemző: szubsztancializmus és instrumentalizmus vagy más néven relációnizmus. A szubsztancializmus számára az etnikai, nemzeti és etnopolitikai kérdések elengedhetetlenül hozzátartoznak a nemzetközi kapcsolatokhoz és a külpolitikához. A szubsztancialisták számára az etnicitás mozgatóerő a nemzetközi döntések és cselekmények mögött. Ezen megközelítés hívei egy állampolitikai szemléletet tesznek magukévá, amely feltételezi, hogy a világ politikájának színterén egy állam szerepvállalását elsődlegesen etnikai, nemzeti elhelyezkedése szabja meg.

Az állam a fő és valószínűleg a kizárólagos cselekvő a nemzetközi kapcsolatokban. Ez a nézet a szovjet korszak osztályszemléletére emlékeztet azzal a különbséggel, hogy most az etnicitás emelkedett a világtropolitikai „igazságok” ismerőjének helyzetébe. A szubsztancializmus másik jellegzetessége, hogy az etnikai csoportokat a nemzetközi kapcsolatok és törvények tárgyakként kezeli, sokkal inkább, mint a világtolitika színpadán elszórtan megjelenő kihívókként, akik a fennálló rend határait feszegetik.

Ezzel szemben az instrumentalisták vagy relációnisták megközelítése olyan ideákra épül, amelyek túlmutatnak a szubsztancializmus kategóriáin, és alapjaiban kérdőjelezzik meg a szubsztancializmus elveit. Az elvek és módszerek pluralizmusa, amely az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején jelent meg az orosz politika-tudományban a politikai változásokkal együtt, nagyban hozzájárult az instrumentalisták és szubsztancialisták közötti szakadáshoz. Ez az új megközelítés a politikai történések kontextusát is meg akarta vizsgálni, és tagadta az etnicitás létfontosságú státusát. Ennek a megközelítésnek a támogatói kijelentették, hogy „az etnikai hovatartozás természeténél fogva nem politika tárgya, hanem sokkal inkább az egyén kulturális hovatartozásának kontextusa” (Guszejnov), amivel megpróbálták etnicizmus-mentessé tenni a nemzeti politikát, és depolitizálni az etnikai–nemzeti kapcsolatokat.

A fent említett módszertani különbségek láthatók az orosz identitás-kutatásban is. Az alapkérdés az, hogy az etnikai csoportokat cselekvőkként vagy résztvevőkként tekintsék a külpolitikában és a nemzetközi kapcsolatokban. Vagy másképpen: az etnikai hovatartozás a fő meghatározója a politikának, vagy egyike a politikát meghatározó tényezőknek, minek következtében jelentősége relatív. A szubsztancialisták képviselői szerint az etnicitás központi jelentőségű, melyet politikai világképük központjában helyeznek el. Az etnikai identitást egy adott tényezőként veszik, sokkal inkább, mint egy empirikusan kutatható vagy problematizálható dolgot. Az instrumentalisták vagy relációnisták mindazonáltal ragaszkodnak ahhoz, hogy az identitás koncepciója kell, hogy képezze a kutatások legfőbb tárgyát.

Sok kortárs orosz tudós gondolja úgy, hogy a modernitás központi kérdése az, hogy a jelenlegi civilizációk meg tudják-e őrizni jelenlegi identitásukat, vagy összeolvadnak és a nyugatközpontú világ identitásába épülnek be. A nemzetközi kapcsolatok orosz tudósainak érdeklődése egy egyaránt elméleti és gyakorlati érdekeltség felé fordult az etnikai konfliktusok tanulmányozásában. Ez egy sokrétű kérdéskör, és mind nemzeti, mind regionális jellegű konfliktusokat jelent, amelyek a kétpólusú világrendszer összeomlásával terjedtek el. Ez magában foglalja kisebbségi – etnikai, faji, vallási, nyelvi, kulturális stb. – jogok védelmét, valamint a fenyegetést, amit a szélsőségesek és a terroristák jelentenek annyiban, amennyiben ez a jelenség az etnikai hovatartozáshoz kötődik. És végül, de nem utolsósorban ide tartoznak még az olyan kérdések, mint az etnopolitikai autonómia, szeparatizmus, irredentizmus, szecesszionizmus.

Végezetül a szerző arra a következtetésre jut, hogy relatív fiatalága ellenére az orosz etnicitás-tudomány egy növekvő, vibráló kutatási programként emelkedik fel, és már eredményeket is fel tud mutatni. Az orosz tudósok nem ismerik fel a kapcsolatot egyszerűen az etnicitásról folytatott elméleti viták és az új világrend között, másrésről a konfliktusok és identitások empirikus tanulmányozása között. Ilyen kapcsolat létezik, és teljes körűen fel kell térképezni ahhoz, hogy új impulzust biztosítsunk az orosz nemzetközi kapcsolatok etnikai-nemzeti tanulmányainak fejlesztéséhez. Továbbá folyamatban van a nyugati kutatókkal folytatott párbeszéd és interakció kifejlesztése is ezen a kutatási területen. Ez az interakció rendkívül gyümölcsözőnek bizonyulhat.

Bosznay Csaba

Oroszország–Grúzia: problémák és perspektívák

*Abašidze, Z.: Rosszija – Gruzija: problemy i perspektivy.
= Voprosy Istorii, 2001. 10. no. 137–143. p.*

A szerző Grúzia rendkívüli és meghatalmazott nagykövete Oroszországban. Mint írja, a két ország viszonyáról már igen sokan és igen sokat írtak nemzedékről nemzedékre. Tíz évvel a Szovjetunió széthullása után sokan nosztalgiával emlékeznek vissza azokra a szép hagyományokra, melyek ezernyi szállal kötötték össze a két népet. Az a tövises út azonban, amelyet a két ország kénytelen volt megtenni az elmúlt időszakban, sajnos rányomta bélyegét a két, immár független állam kapcsolataira. A jelenlegi helyzet egyik felet sem elégíti ki. Különbözőségek vannak a két nép között mind világnézeti, mind magánjellegű kérdésekben, nincs objektív információáramlás. Kísérjük meg feltárni a kiváltó okokat. A Szovjetunió széthullása az orosz politikai elit számára veszteség volt, Grúziának viszont siker: a függetlenség megszerzésének sikere. Ezen alapul a két ország állami politikája. A viszonyt tovább bonyolította az abház konfliktus, amely a politikai elhidegülés egyik fő oka. A grúz társadalom ezt a konfliktust nemcsak területi integritása megőrzése kérdéseként fogta fel, de a függetlenségi harc folytatásaként is. Szembetűnő sok olyan tény is, amely azt tanúsítja, hogy Oroszország politikailag és anyagilag is támogatja az abház szeparatistákat. Jelcin egyébként elismerte Moszkva részleges felelősségét ebben a kérdésben. Grúziában gyakran felteszik a kérdést: a csecsen szeparatizmust miért tekintik Moszkva elfogadhatatlannak, az abház pedig nem. Ezt a kérdést természetesen másként is lehet értelmezni, de a grúzok úgy vélik: következetes elvi politikát kell folytatni, amely

a szeparatisták számára világossá teszi, hogy ambícióik perspektívátlanok. Amíg kettős mércével mérnek, a grúz társadalom elidegenedése az oroszoktól folytatódni fog.

A grúzok csalódása az abház szindróma miatt annyira nagy volt, hogy sokan Nyugat felé kezdtek kacsingatni, így a „nyugati orientáció” szintén az orosz–grúz viszony egyik megrontójává vált. Grúziának a nyugati országokkal való kapcsolatában semmilyen aljas szándéka nincs.

Nagyon fontos és vitatott kérdés Grúzia NATO-tagságának kérdése is. Oroszország a NATO-t mint ellenséget értékeli, amely veszélyezteti az ország biztonságát, Grúzia ezzel szemben ilyet nem is gondol. A grúzok számára egyértelmű, hogy a NATO tagjai a világ leghaladóbb országai, és egyáltalán nem negatív jelenség, ha Grúzia is a NATO-ba igyekszik. Kétségtelen, hogy Grúzia még sokáig nem fog megfelelni a NATO követelményeinek. A NATO-ba történő belépés ezért nincs is napirenden, Grúzia az ún. „békepartner-ség” keretein belül működik együtt a NATO-val. Miért jelent ez másoknak fenyegetést? – teszi fel a kérdést a szerző. Grúziát ezért nem kell kritizálni, inkább az érintett államoknak együtt kellene működni a vitás kérdések megoldásában. A kaukázusi biztonság kollektív felelősségének kérdése szerepel abban az új kezdeményezésben is, melyet az Európai Unió támogat. A „kaukázusi stabilitási paktum”-ban kísérletet tesznek a viselkedési szabályok meghatározására a térségben a kívánt biztonság elérésére mind a „nagy halak” (USA, EU), mind pedig a régió nagyobb államai (Törökország, Irán) számára. Sajnos Oroszország még nem nyilatkozott erről a tervezetről, így tehát a stabilitás útja a Kaukázusban széles nemzetközi együttműködés útján történhet.

Úgyszintén fájó pont az orosz–grúz viszonyban a Grúziában állomásozó és működő orosz katonai bázisok kérdése is. Grúziában ezeket a bázisokat is a hidegháború megnyilvánulásának tartják. Az orosz csapatok kivonása azonban nem lehet napirenden, mert az 1995-ben aláírt kétoldalú szerződés az orosz csapatok 25 éves ott-tartózkodását irányozza elő. A jelenlegi tárgyalások szintjén az oroszok 14 évet, a grúzok viszont 2-3 évet terveznek.

A legbonyolultabb kérdés a két ország viszonyában a csecsenkérdés. Az orosz fél Grúziát a csecsen szeparatizmus támogatásával vádolja, amit grúz részről abszurdnak tekintenek, mert az az ország, amely az abház szeparatizmust fő problémának tekinti, nem támogathat egy másik elszakadási kísérletet. Bonyolult szituáció alakult ki a Pankisz-szorosban, ahol kb. 7 ezer csecsen menekült tartózkodik. Lehet, hogy vannak közöttük harcosok is, de katonai bázisnak tekinteni ezt a helyet azért mégiscsak túlzás.

Komoly gondot jelentett a 2000-ben bevezetett új vízumrendszer is. Az orosz fél ezt az intézkedést elkerülhetetlennek tekintette, míg a grúzok barátságtalan lépésnek. A nehézségeket kétségtelenül nem szabad kizárólag az orosz félnek tulajdonítani – mondta Sevardnadze grúz elnök, hangsúlyozva, hogy a grúzok az oroszokat egyenjogú partnernek tekintik, és célszerű minden irányban együttműködni.

A konkrét ellentmondások ellenére a két ország megtalálja a közös nyelvet mind a kétoldalú, mind pedig a FÁK viszonylatában. Reméljük – írja a szerző –, hogy az abház-probléma megoldása, valamint az orosz–grúz gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok helyreállítása jelentős impulzust ad a további fejlődéshez; az utóbbinak már mutatkoznak a jelei.

Végezetül a szerző leszögezi: „Közös világban élünk, meg kell tehát szüntetnünk a bizalmatlanság légkörét, hogy új, széles utat biztosítsunk népeink számára.”

Iraki rendezés: etnikai vagy területi föderáció?

*Ibrahim, Ferhad: Etnischer oder territorialer Föderalismus. Der Irak vor der Neuordnung.
= Blätter für deutsche und internationale Politik, 2004. 3. sz. 307–316. p.*

Egykor, 1932-ben a brit mandátum alól felszabadult Irak központosított-adminisztratív államszervezetet örökölt, ezen a Husszeín-diktatúrának sem volt indíttatása változtatni. Ugyanakkor a hosszú küzdelem eredményeként, súlyos konfliktusok árán megerősített észak-iraki kurd területi autonómia, amely – inkább csak névleges formában – a korai Husszeín-érában jött létre, a 2. Öbölháborút követően felvillantotta a kurd–arab iraki föderáció gondolatát, legalább kurd részről. Ezt 1992-ben meg is hirdette a kurd autonóm parlament.

Később az illegálisba kényszerült iraki ellenzék valamennyi csoportja felzárkózott az elképzelés mint elképzelhető politikai doktrína mögé. A Husszeín-rezsim amerikai–brit felszámolását követő átrendeződés során azonban tömegbázisuk erejétől megittasodva gyorsan el is álltak a föderációs eszmétől: többségi erőként reális az esélyük a hatalom megragadására és központosító formában történő továbbvitelében. A kurdok azt hitték, ha az USA mint a rendezés egyik meghatározó tényezője melléjük áll, máris nyert ügyük van. De hogyan is állhatna melléjük a síita többséggel szemben?! Addig sem ígért többet, mint az autonómia támogatását.

A 3. Öböl-háborúig tartó időszakban katonai védőövezetet biztosított a kurd területeknek a diktatúrával szemben. A kurdok ezalatt azonban kiépítették széles körű strukturáikat, politikai vezetésük mint jól szervezett erő az iraki ellenállás fő bázisa volt (bár 1996/98 között belső hatalmi harc dúlt a két vezető párt között), s a nyugati szövetségesek megérkezését nagy lehetőségnek tekintették. Elképzelésük: két kurd többségű tájegységük (Arbil, Sulajmanija-Dohuk) mellé megkapják Kirkukot is, ahonnan az olajipar beindulásával párhuzamosan eltelepítették, elűzték őket, s az így kiegészült autonóm övezet egy föderatív formában kialakított Irak etnikai alapú területi egysége lenne.

A kurd elképzelés Kirkuk kapcsán azonban először is a türkmén kisebbségi igényekkel került szembe. Kirkuk a türkméneké is volt, tőlük is megtisztították a területet, s hasonlóan autonómia-igénnyel gondolnának rá. A türkmén autonómia-elképzelés: nem etnikai-területi autonómia (Kirkukon kívül is néhány övezettel), melyben a visszaköltöző kurdokkal és az időközben meggyökeresedett arabokkal közösen részesednének. A kurd föderáció-gondolat számára súlyosabb csapás: az Irakban kétharmados többségű (dél-iraki) síiták pálfordulása. Így a kurdok egyelőre csak a szunnita (szintén észak-iraki) vallási kisebbség támogatására számíthatnak. Tény a két kisebbség közötti politikai közeledés az Asz-Szisztani síita főjatonallah által annyira szorgalmazott és sürgetett parlamenti választások előkészületi izgalmaiban.

Az etnikai alapú föderalizálás ellen foglalnak állást egyébként az arab világi nacionalisták is, bár nekik lenne a legkevesebb szavuk a döntésben. Részükről, de ennél szélesebb körben is, a meglévő 18 közigazgatási egység szerinti területi autonómia elgondolása vert gyökeret. Ám a kurdok ezt fogadnák el a legkevésbé.

Határozott ellenérdekeltség és szembenállás nyilvánul meg a témában Irak politikai környezetén belül. Akár Törökország, akár Irán mindent elkövet egy olyan, nagy kurd–arab föderáció megvalósítása ellen, amely utat mutathatna a saját kurd kisebbség és mások számára az autonómia követelésében. Az iráni ellenzés eleve gyanús az iraki síiták pálfordulása szempontjából is. Tényező a föderalizálás körüli ellentétekben természete-

sen az Amerika-ellenesség, ami persze részben tévedésen alapul, hiszen a kurdok eredeti elképzelését igazán soha nem támogatta, s még kevésbé támogatja ma – ennyi ellenvéleménnyel szemben. Nagy az esélye annak, hogy a síiták várható választási győzelmét követően lekerül a napirendről még a területi alapú föderalizálás programja is, és gyorsan kiépül a vallási-tekintélyelvű, központosított síita-izlám állam.

Komáromi Sándor

Petőfi a kárpátaljai ruszinoknál és a galíciai ukránoknál

Medve Zoltán: *Az Alföld poétája a zordon Kárpátokban. Petőfi Sándor kárpátaljai és galíciai recepciója. Nyíregyháza, A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 2004 (= Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 14). 194 p.*

Medve Zoltán, a Pécsi Tudományegyetem tanára régóta foglalkozik saját szűkebb pátriája, Kárpátalja nyelvi és művelődési viszonyainak történetével, Petőfi ruszin és ukrán fordításairól is több jelentős tanulmánya jelent meg korábban. Jelen kötete mintegy összefoglalása e témában folytatott több évtizedes kutatásainak. A témát és a szerzőt legtekintélyesebb hazai ukrainistánk s egyben a sorozat szerkesztője, Udvari István ajánlja az olvasó figyelmébe előszavában (5–9. p.).

A könyv két részből áll: Kárpátalja és Galícia. Természetesen a Kárpátalját tárgyaló rész a terjedelmesebb (13–133. p.). E rész két fejezetre oszlik, amelyből az első fejezet (13–30. p.) Kárpátalja történetének rövid vázlatát adja és kitér a ruszin nemzeti mozgalmak sokszor ellentmondásos fejlődésére, a vallási és művelődési viszonyok összefüggéseire.

A második fejezet (31–133. p.) három időszakra bontva tárgyalja Petőfi költészetének kárpátaljai fogadtatását. „A Monarchia kora” című alfejezet (35–78. p.) elején a szerző ismerteti Petőfi második felső-magyarországi útjának (1947) emlékeit, majd Petőfi eszméinek hatását a XIX. századi ruszin költészetre. Részletesen elemzi O. I. Pavlovics (1819–1900) költészetét, aki 1848/49-ig eszmeileg együtt haladt Petőfivel, verseiben számos hasonló gondolatot találunk. 1849-ben azonban mégis örömmel üdvözölte a bevonuló cári csapatokat, mert őt is megérintette a pánszláv propaganda, elbűvölte az a tudat, hogy hatalmas testvéreik élnek a Kárpátokon túl. Petőfi eszméinek hatása ennek ellenére későbbi műveiben is tükröződik. Az 1848. márciusi eseményeket ruszin költők magyar nyelvű verseikben is üdvözölték. A kárpátaljai ruszin irodalomban azonban Petőfi-fordítások csak meglehetősen későn jelentkeznek. A korábbi kutatás O. Sz. Kellij (Kellő, 1864–1929) tartotta az első fordítónak, aki egy 1909. évi kalendáriumában közölte lét népies versnek a ruszin nyelvű fordítását. Később egy 1905. évi naptárban is találtak egy Petőfi-verset, amelyet a russzofil Szilvay Iván (1838–1904) fordított néhány népnyelvi kifejezést is tartalmazó nagyoroszra. Medve Zoltán kutatásai azonban ezeknél korábbi Petőfi-fordításokat is feltártak, így Stripszky Hiadorét 1900-ból, továbbá ugyanabban a *Nedilja* című folyóiratban, az 1899. évi 31. számban egy meg nem nevezett fordítóét, akiben a szerző Mihail Vrabelt, a folyóirat akkori szerkesztőjét sejtí. Petőfi *Imádságom* című verséről van szó, s a kutatás jelenlegi állása szerint ez a legkorábbi ruszin nyelvű Petőfi-fordítás. Apropióját az adta, hogy a folyóirat fenti száma megemlékezést közölt Petőfi Sándor halálának 100. évfordulója alkalmából. A Budapesten szerkesztett és 1888–1919 között a magyar Földművelésügyi Minisztérium által a ruszin nép számára kiadott *Nedilja* később is közöl Petőfi-fordításokat. Számos Petőfi-vers fordítása látott napvilágot 1916–1917-ben a *Nase Otecsesztvo* című latin betűs magyar helyesírással nyomtatott ruszin nyelvű lapban az említett O. Sz. Kellij tollából.

„Az «új» haza: Podkarpatszka Rusz” című második alfejezet a két világháború közötti időszakot tárgyalja, amikor Kárpátalja Csehszlovákiához tartozott. Ebben az időszokban általában is kevés fordítás jelent meg a magyar irodalomból, Petőfitől is csupán Grendzsa-Donszkij néhány ukrán nyelvű fordítása érdemli ki a szerző figyelmét.

„A második világháború éveit” az 1939–1944 éveket tárgyalja, amikor Kárpátalja ismét Magyarországhoz tartozott. E kor megítélése a szovjet korszakban merőben negatív

volt, ezért a szerző megkísérel egy árnyaltabb képet felrajzolni. Ismerteti a kárpátaljai irodalmi életet a háború éveiben, a magyar irodalomból készült fordításokat. Petőfi-fordításokkal is gyarapodik a kárpátaljai irodalom. A. Karabeles az *Erdélyben* című verset fordítja le oroszra, F. Potusnyak pedig több fontos verset ruszinra. A *Szeptember végén-t* E. Baleckij (Baleczky Emil) fordítja le oroszra, J. Kacsij pedig ruszinra, ugyanők más verseket is lefordítanak. A korabeli ruszin lapok több olyan fordítást is közölnek, amelyek mellett nem szerepel a fordító neve, és így az mindmáig ismeretlen.

A Galiciát tárgyaló III. fejezet (135–166. p.) első részében a szerző felvázolja a galíciai történelmi és kulturális előzményeket. Az első Petőfi-fordítás (*Az erdőnek madara van...*) itt 1891-ben (nyolc évvel korábban, mint Kárpátalján!) jelent meg ismeretlen fordítótól (aki talán K. Usztijanovics lehetett) a *Zerkalo* című folyóiratban. Ugyanebben a folyóiratban jelent meg 1892-ben *A hold elégiája* Oszip Makovej fordításában. Igen jelentős lépést tett Petőfi galíciai népszerűsítése terén Vaszil Scsurat, aki tizenkét Petőfi-vers fordítását publikálta a *Dilo* című ilyvói lap 1895. november 11/23-i számában. A szibériai száműzetésben dolgozó Pavlo Hrabovszkij szintén a galíciai Ilyvóban (Lemberg) publikálja Oroszországból kicsempészett műfordításait, amelyek orosz közbeeső fordítások alapján készültek.

A könyvet orosz (169–171. p.) és angol (172–174. p.) nyelvű rezümé, valamint terjedelmes irodalomjegyzék (175–188. p.) zárja.

A kitűnő stílusban megírt könyv az egyes témakörökhöz írt bevezető fejezetek révén a kárpátaljai és a galíciai társadalmi és kulturális viszonyokat megvilágító magas színvonalú ismeretterjesztő munkaként is haszonnal forgatható.

Zoltán András

A multietnikus Vajdaság írója: Alexandar Tišma

*Cidilko, Vesna: Zu den literarischen Anfängen von Alexander Tišma. =
Zeitschrift für Slawistik, 49. Jg. 2004. 1. H. 88–102. p.*

Hutterer, Franz: A. Tišma, Autor einer multiethnischen Region. = Schriftsteller zwischen (zwei) Sprachen und Kulturen. Hg.: A. Mádln und P. Motzan. München: Südostdeutsches Kulturwerk, 1999. 269–276. p.

Tišma (szül. 1924, Horgos) viszonylag későn, az 1960-as évektől vált ismertté mint elbeszélő és regényíró. Előtte inkább költőként és a dráma területén próbálkozott. A '70-es években NIN-díjat, majd Andrić-díjat kapott. Magyarul is megjelent fő műveinek számító két regénye: a *Knjiga o Blamu* (1972) és az *U potreba čoveka* (1976); *Blahm* könyve, illetve *Az ember ára*, valamint válogatott elbeszéléseinek kötete (*Az ezerkettedik éjszaka*). Írói érdeklődése jellegzetesen a soketnikumú Újvidék társadalmi, emberi viszonyaira irányul. Etnikum- és kultúráközi származása is erre predesztinálja: apja Újvidékre áttelepült krajnai szerb kereskedő (utóbb nagykereskedő), anyja budapesti zsidó szülők, ortodox hitre tért gyermeke. A gyökök szerb–magyar–zsidó összetevőit illetően egyébként igen közeli a párhuzam a Tišmánál ismertebb, bár fiatalabb Danilo Kišsel.

Tišma Újvidéken gimnáziumot végez, a szülők emellett arra is áldoznak, hogy nyelvekre taníttassák. Írói hajlama korán megmutatkozott. A Bácska magyar visszafoglalása nyomán kézenfekvő, hogy a háborús időszakban a magyar fővárosban iratkozzék be a bölcsészetre. 1942-től megszakítás nélkül vezetett naplója (mely utóbb két ütemben ke-

rült kiadásra: *Dnevník 1942–1951*, ill. *Dnevník 1942–2001*) sokoldalúan beszámol a budapesti évekről is. A napló csak későn publikussá lett bejegyzései és részben különböző önéletrajzi írások is elárulják, kiket hallgatott itt, mely irodalmi körökben forgott, de azt is, hogy – Proust, Huxley vagy Thomas Mann mellett – mintaként tekintett Krúdyra, Máraira. Sőt, csirázó világának „balkáni” karakterét egykorú felfogása szerint mintha éppen a magyar irodalmi tapasztalás formálná elsősorban. Kiforratlan eszmélkedésével ekkor azonban még arról sem igen tud határozni, vajon magyar, szerb vagy netalántán francia, esetleg német nyelvű íróként indulna-e legbiztosabban a pályán.

A magyar tájékozódásnak 1944 őszén persze vége. Tišma, aki zsigereiben őrzi a német-csatlós magyar szoldateszka 1942-es szédült újvidéki vérengzésének rémületét, akár szerbként, akár mint zsidó, a jugoszláv uralom visszatérését mint felszabadulást fogadja. Belgrádban – német szakon – fejezi be az egyetemet. Kibontakozó alkotómunkásságának része a német irodalom szerbre fordítása, ismeretterjesztő és kritikai bemutatása, ám most már nincs más útja, mint a szerb íróé, irodalmaré. Újvidékre azonban visszatér, itt hosszú időre eljegyzí magát a *Matica srpska* hivatalos folyóiratával, melynek később nagy tekintélyű főszerkesztőjeként működik.

Tišma háború utáni, politikai és sok más tekintetben is új tájékozódási pontján találja szembe magát kettős eredetének hasadt tudatával: szerb és zsidó? Vagy szerb-zsidó? S kellene-e e rubrikák? A kulturális értelemben tulajdonképp hármás eredet magyar eleme e ponton feledésbe is merül. Egy időre a „zsidót” is igyekszik erővel elnyomni a tudatában. A feszültséget és nyugtalanságot végül az írói feladat erkölcsi parancsa vezeti le, amennyiben az egymásnak feszülő kulturális kódok együttesében lát munkához. Ilyen értelemben Tišma valamennyi műve önéletrajzi, személyes ihletésű, és az a másság, amit annyira szeretne leküzdenni, feloldani magában, újra s újra, makacsul megjelenik ópuszainak centrumában – ám csakis az újvidéki és bácskai, illetőleg tágabb vajdasági miliő teljes emberi, társadalmi dimenziójának részeként. A nagy művek sorában előbb a halálra üldözöttek történeteiben, majd pedig abban a családtörténetben, amely a saját családjáéhoz „majdnem” hasonló. *Az ember ára* című újvidéki regényben zsidó: a családfő, akinek üzletét elveszik, az asszony: helyi falusi sváb családból való. Kettős előjelű családi hiedelmek, érzésvilágok közepette felnőtt fiúk és lányuk az apa kiüresedett hitének formális követői, lehetnének az átlagos polgári életmenet várományosai. A családi idillel még megfér az SS-hez berukkolt, jó kedélyű sváb nagybácsi látogatása, bár a megszálló hatóság a boltot már elvette. '44-ben azután apát és gyermekeit a számukra ismeretlen sors várja, nem élvezik a kikeresztelkedett Tišmáék viszonylagos védettségét. Anyjuk az új győzők fenyegetése elől Németországba szökik. A család egy része belepuszdul a történelemben, más része szerteszét szóródik a világban. Élő tanúnak az elhurcolt lánytestvér Újvidékre visszatér.

Tišma műveit a kelet-közép-európai határokon túl a kétségkívül tágabb egyetemességű, általánosabb aktualitású Kiš robbanó sikeréhez képest megkésve veszi szárnyára a hír, nem utolsósorban az egykori, Németországba elszármazott (elűzött, menekült) sváb honfitársak jóvoltából. A tanulmányíró Hutterer, egyébként maga is író, ezek sorába tartozik. (Cidilko: a berlini Humboldt-Egyetem kutatója.) Tišma vajdasági társadalomképe volta-képp háború, illetőleg háborúvég előtti, ahogyan azt Jugoszlávia, épp csak némi szerb külszínnel bevonva, a régi Magyarországtól megörökölte, s ahogyan az eredetileg Bécs török hódoltság utáni katonai és civil telepítései nyomán formálódott legkésőbb a kiegyezésig. A Bácska, a Bánság, vagy akár a teljes Baranya, a Szerémség, e tájak egyik fő vonzéspontjában Újvidék városával, 1944-ig véve méltán sorolható a kontinens legérdekesebb multietnikus és multikulturális tájékei közé, amit a maga összetettségében különböző nyelve-

ken az irodalom is megjelenít. Sajátos módon az irodalmi megjelenítés zömmel a háború utáni korszakra tolódik át, miután a táji demográfia történelmi konstellációja zökken egyet (sváb exodus), ezt követően pedig további bomlást mutat. A közelmúlt balkáni háborújáról, a bomlás felgyorsulásáról itt akár ne is beszéljünk, meglehetősen keserűséggel tölthette el az az idős író. A multietnikus és a multikulturális konstelláció időbeli szétcsúszása önmagában izgalmas komparatiztikai téma. Egyik legjelentősebb modelljével szolgál Alexandar Tišma. Ez esetben a visszatekintés korántsem nosztalgizáló „múltba fordulás”, az író aktuális elemző tudatával tekint vissza a letűnt, számos lenyomatával azért részben jelen is levő korra, történelmet idézve és értelmezve mindannyiunk számára.

Komáromi Sándor

A magyarországi szlovákok nyelvének dinamikája

Žiláková, Mária: *Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku. = Studie (ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék)*
Bp. 2004., 220 p.

Zsilák Mária nyelvész, az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke oktatója, a szlovák nyelv kitűnő ismerője. Fő kutatási területe a magyarországi szlovákok nyelve (nyelvjárások, funkcionális nyelvi rétegek, kétnyelvűség) és a népi orvoslás. Jelen tanulmánykötete az 1984 és 2004 között végzett kutatási eredményeit tartalmazza három fejezetben:

- a magyarországi szlovák nyelvjárások specifikuma;
- a magyarországi szlovákok nyelvi differenciálódása;
- a magyarországi szlovákság a 21. század elején.

Publikációi teljes mértékben személyes kutatási eredményein alapulnak, melyeket a magyarországi szlovákság körében végzett.

Az első fejezetben részletes leírást közöl a magyarországi szlovák nyelvjárásokról, nagyon bő és szemléletes példaanyaggal illusztrálva. Így ismerteti Dabas, Oroszlány, Pilisszentkereszt szlovák nyelvjárásainak grammatikai struktúráját (mondattani sajátosságok, az aoristos (archaikus múlt idő – kiemelés Wernke Gézától) -ch végződése használata három magyarországi szlovák, pontosabban nyugatszlovák nyelvjárásban, továbbá egyéb tipológiai problémák).

A második fejezet a szlovákok nyelvi differenciálódása kapcsán kitér a bilingvizmus kérdésére. A magyarországi szlovák nyelvjárású szigetek lakói ugyanis mindennapi létük során szükségszerűen és permanensen érintkeztek a magyar nyelvet beszélőkkel (pl. együtt tanultak az iskolában, együtt jártak templomba stb.), így érthetően nemcsak anyanyelvüket használták, hanem elsajátították a magyart is; ezzel szemben a magyaroknak csak igen alacsony százaléka sajátította el a szlovák nyelvet, vagy a kontaktáló szlovák nyelvjárást. A szerző itt Tótkomlóra hivatkozik.

Az alföldi szlovákok nyelvében a Biblia jelentette a legmagasabb kultúrszintet (az ún. králicei Biblia). Így a nyelvük jelentősen gazdagodott az egyházi szertartások nyelvi formáival, továbbá az egyházi adminisztráció nyelvezetével. A szlovákok kétnyelvűségének tanújele a névhasználat is: Chrenka Gyula – Julius Chrenka, Lachata Mátyás – Matej Lachata, Trnovszky János – Ján Trnovszky stb. Az igen nagy számú felsorolást terjedelmi okokból kénytelenek vagyunk mellőzni. Nyelvi szempontból érdekes megemlíteni egyes magyar szavak szlovák nyelvjárású használatát: óma, ety, csepp, pallás, stb. Nagyon jelentős Békéscsaba mint kultúrközpont hatása a szlovák nyelvjárásokra elsősorban újságok kiadása és a szépirodalom révén. Külön jelentőséggel bír Szarvas, Tárnok és Sósút nyelvemlékeinek vizsgálata. A szlovák nyelvi szigetek tanulmányozása a múlt század végétől igen jelentős. A szépirodalom területén fontos helyet foglal el *Závada Pál*, akinek „Jadviga párnája” c. műve az 1997-es ünnepi könyvhét egyik nagy sikere volt. Závada műveiben nagy számban szerepelnek szlovák nevek, melyek ma is használatosak a nyelvjárásokban: Adamik, Árgyelán, Bosák, Csjernyik, Gyurovszky, Hlavács, Hruska, Hudák, Kohut, Koleszár, Lehoczky, Lestyan, Moravszyky stb.

A bilingvizmus vonatkozásában a kettős (magyar–szlovák, illetve szlovák–magyar) átadói és átvevői hatást számtalan jelenség őrzi már az osztrák–magyar monarchia óta. Ezzel a kérdéssel számos magyar nyelvész foglalkozott. Gyakran találunk szlovák vocativus-i alakot magyar szavak használata során: mamo, apo, apenko, apusko, stb. Temati-

kailag a szavak a következő egységekre oszthatók lexiko-szemantikai szempontból: hétköznapi élet; politika; gazdaság; egészségügy; technika.

A harmadik fejezet a magyarországi szlovákok 21. század eleji helyzetével foglalkozik. Funkcionális szempontból a következő nyelvi rétegek különböztethetők meg: társalgási nyelv; egyházi nyelv; tudományos nyelvhasználat; publicisztika; az egyházi iskolák nyelve.

Nyelvi rétegek szempontjából van: nyelvjárás, az intelligencia nyelve és az ipar nyelve. Ezek elkülönültek egymástól használati szempontból. A felsorolást itt is, mint a kötet többi részében gazdag, saját gyűjtésű illusztratív anyag kíséri. A kötetet az egyes megjelent tanulmányok címének és megjelenési helyének felsorolása zárja.

A tanulmánykötet igen hasznos olvasmány mind a nyelvészek, mind pedig a kisebbségkutató számára.

Wernke Géza

A szláv nyelvek kölcsönös kapcsolatai

Moser, Michael: Wechselbeziehungen zwischen slavischen Sprachen (bis zum Ende des 19. Jahrhunderts). = Die Welt der Slaven, XLIX. Jahrgang, 1. Heft, 2004. 161–182. p.

A neves bécsi szlavista érdeklődési körének homlokerében a szláv nyelveknek különböző korokban és feltételek között megfigyelhető kölcsönös egymásra hatása áll. Szakmai körökben nagy elismerést keltett monográfiája a keleti szláv nyelveket ért lengyel hatással foglalkozott,¹ a keleti szláv nyelveknek jelenkori kölcsönös egymásra hatásával foglalkozó tanulmányát korábban e hasábkon ismertettük.² Jelen tanulmányában a szerző a XIX. század végéig tekinti át a szláv nyelvek kölcsönös egymásra hatásának főbb szakaszait.

A szláv nyelvek ma is megfigyelhető nagyfokú hasonlósága természetesen elsősorban abból adódik, hogy e nyelvek viszonylag későn, Kr. u. 600 körül kezdtek kiválni közös elődjükből, az ősszlávból, de még az első ezredforduló táján is hajtottak végre közös innovációkat. Mindamelllett a szláv nyelvek az ősszlávból való kiválásuk után is szoros földrajzi és kulturális kapcsolatban maradtak egymással, így az öröklött közös vonások mellett megjelentek olyan jellegzetességek is, amelyek már nem a közös örökség részét képezik, hanem miután valamely konkrét szláv nyelvben kialakultak, de kölcsönzés útján kerültek át más szláv nyelvekbe.

Már maga az első szláv irodalmi nyelv, az óegyházi szláv (ószláv, óbolgár) sem tekinthető tisztán óbolgárnak. Megteremtői, Cirill és Metód ugyan a saját Szaloniki környéki óbolgár (ómacedoszláv) nyelvjárásukból indultak ki, de missziójuk célterülete Morvaor-

¹ Michael Moser, *Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. und 17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main–Berlin–New York–Paris–Wien: Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1998 (= Schriften über Sprachen und Texte, Bd. 3).

² A keleti szláv nyelvek együttélése, egymásra hatása és vegyülése Fehéroroszországban és Ukrajnában (Moser, Michael: *Koexistenz, Konvergenz und Kontamination ostslavischer Sprachen in Weißrußland und in der Ukraine* = Zeitschrift für Slawistik, 45. Band. 2000. 185–199. p.): *Kisebbségkutatás* 11/2 (Budapest, 2002), 620–621.

szág volt, ezért eredendően délszláv alapú nyelvükbe helyi, nyugati szláv elemek keveredtek, s ezek a moravizmusok a nyelv minden szintjén tetten érhetők. Az ószlávból kialakuló egyházi szláv írásbeliség később mindenütt kölcsönhatásba lépett az adott szláv régió beszélt nyelvével, így kialakultak az egyházi szláv különböző helyi színezetű változatai, úgynevezett redakciói. Rövid ideig (XI. század) létezett cseh szerkesztésű egyházi szláv is, amelynek emlékei orosz és horvát szerkesztésű másolatokban maradtak fenn. A szláv liturgia morvaországi betiltása után az egyházi szláv írásbeliség a Balkánon fejlődött tovább, s az első bolgár cárság idején Preszlav és Ohrid központokkal messze ható kulturális jelentőségre tett szert. Ez a bolgár–macedón szerkesztésű egyházi szláv terjedt el a szerbeknél és a románoknál, továbbá ez a nyelvváltozat vált az oroszok egyházi és irodalmi nyelvévé is a kereszténység felvétele után, ami az orosz irodalmi nyelvben máig őrzött délszláv eredetű, majd később ezek mintájára képzett elemekben ma is szembetűnően tükröződik. Az egyházi szláv nyelv grammatikai normalizálásának fontos mérföldköve volt Szmotrickij nyelvtana, amely a Vilna melletti Jevjében (ma: Vievis) jelent meg először 1619-ben. Ugyancsak a lengyel–litván állam területén, az ukrainai Osztrogban (Osztrih) jelent meg az első teljes egyházi szláv nyelvű Biblia (1581). Ezek a szövegek az egész ortodox szláv világban mintául és példaképpül szolgáltak, sőt még a glagolita írást használó katolikus horvátoknál is visszhangra leltek. Az ukrán–fehérorosz szerkesztésű egyházi szláv hatalmas tekintélyre tett szert ekkor a szláv világban, s a XVII. század végén és a XVIII. század elején Oroszországba is átlpántálódott az ukrán–fehérorosz származású és zömmel a kijevei akadémián tanult egyházi és világi írók tömeges áttelepülése és vezető pozíciókba kerülése révén (Szimeon Polockij, Feofan Prokopovics stb.). Az egyházi szláv új normáit azután Moszkva diktálta, s ez az orosz szerkesztésű egyházi szláv terjedt el a XVIII. században a szerbek és a bolgárok között is. Nem maradnak ki hatása alól a nem ortodox szlávok sem: a szlovének és szlovákok is bőven merítenek ebből a szókincsből modern irodalmi nyelvük megeremtetésekor, mert saját megőrzött régi szavaikat látják bennük.

Az egyházi szláv mellett fontos szókölcsonzési forrás volt a többi szláv nyelv számára a cseh is, mivel ezen már a középkor végén gazdag egyházi és világi irodalom állt rendelkezésre. A cseh és a szlovák közötti jelenkori nagymértékű hasonlóság korántsem kizárólag a szoros nyelvrokonságnak köszönhető, hanem nem elhanyagolható mértékben annak is, hogy a szlovákoknál a XV. századtól a XIX. század közepéig a cseh irodalmi nyelvként funkcionált, és a cseh könyvek, különösen a cseh nyelvű bibliafordítás használata széles körű lehetőséget biztosított cseh szavak átvételére a szlovákba. A szlovák irodalmi nyelv kialakulása után is a szlovákok gyakran követték a cseh mintát, különösen a szakterminológiai kidolgozásakor. Hasonlóképpen a lausitzi szorbok is irodalmi nyelvük megeremtetésekor a cseh bibliafordításokat vették mintául. Vitathatatlanul nagy szerepet játszott a cseh szókincs a lengyel nyelv korai korszakában. A keresztény terminológiát a lengyelek cseh közvetítéssel vették át. A Zsófia lengyel királyné megrendelésére készült s 1945-ig Sárospatakon őrzött kéziratot lengyel biblia (*Biblia królowej Zofii* vagy *Biblia szarospatacka*, 1453–1455) szövege cseh mintákra támaszkodik. A XIV–XV. században horvát glagolita fordítások is készültek cseh nyelvből, a XV. századtól kezdve a szlovéneknél is találkozunk halvány cseh hatással menekült husziták révén, ami aztán a szlovén és a horvát protestánsoknál a XVI. századra felerősödik, mert a bibliafordítók itt is cseh mintákat követtek. Különösen fontos szerepre tett szert a cseh a XIX. században a Habsburg-monarchia többi szláv nyelve számára, különösen a műveltségi szókincs és a terminológia kidolgozása terén; ezt megelőzően azonban a cseh is bőségesen merített a többi szláv nyelv – főleg a lengyel és az orosz – szókincséből. A birodalmon kívüli népek közül a szorbok, illetve a bolgárok is vettek át terminusokat a csehből.

A koraújkorban a lengyel gyakorolt jelentős hatást, mégpedig elsősorban a keleti szláv szomszédnyelvekre, bár a csehben és a szlovákban is vannak polonizmusok. A keleti szláv nyelvek közül az ukrán és a fehérorosz a Litván–Lengyel Állam körülményei közepette nagymértékben a lengyel nyelv hatása alatt fejlődött, ezért ezeknek a nyelveknek a szókincse máig rendkívül sok lengyel eredetű elemet tartalmaz. A lengyel hatás a XVI–XVII. században az oroszban is erős volt, itt sokszor ukrán–fehérorosz közvetítéssel valósult meg.

A XVIII. században a kialakuló modern orosz irodalmi nyelv térhódításnak indult egyrészt az Orosz Birodalmon belül, ahol a többi szláv nyelv (főleg az ukrán és a fehérorosz) területén – azok mellett – is irodalmi nyelvként használták, de a birodalmon kívül is: az orosz mintát követték modern irodalmi nyelvük megalkotásakor a balkáni ortodox szlávok is. 1848 után az orosz használták irodalmi nyelvként a galíciai russzofilek, sőt a magyarországi ruszinok is.

Mindezeknek a nyelvi kölcsönhatásoknak a következtében a szláv nyelvek öröklött szókincsbeli egyezései mellett kialakult egy újabb keletű közös kulturális szókincs is, amely ezeknek a múltbeli, különböző irányú és intenzitású interszláv nyelvi kapcsolatoknak az eredményei.

Zoltán András

Az orosz nyelv Az Oroszország és a volt SZU-tagállamok közötti viszony tétje

*Teurtrie, David: La langue russe. Un enjeu dans les relations entre la Russie et son étranger proche. =
Le courrier des pays de l'Est, 2004. 1043. no. Mai–Juin, 67–75 p.*

Az orosz nyelv aktuális helyzete a FÁK országaiban a szovjet örökség és a függetlenség politikai következményeként értékelhető. Úgy tűnik, a volt Szovjetunió nyelvi politikájának következménye nem összegezhető, illetve magyarázható pusztán russzifikációként, ugyanis a szovjet hatóságok a nemzetiségek tényleges kulturális autonómiáját elfogadták. Ennek következtében elismerték a „kis” nyelveket (a minoritások nyelvét), melyek bevezethetővé váltak az iskolarendszerben, a sajtóban, a kultúrában, a kereskedelemben és a helyi adminisztrációban. A russzifikációs politikát egyébként az 1930-as években kezdték. A szovjet nyelvpolitika azonban nem volt egységes, sem időben, sem térben. A Moszkva által elfogadott döntésekben és a különböző köztársaságokban történt alkalmazásukban eltérések mutatkoznak, egészen a passzív ellenállásig. Ez a komplex és ellentmondásos örökség határozza meg az új független államok helyzetét.

Általános tendenciák (1989–1998)

Oroszország és a russzofonok (orosz nyelven beszélők) a széthullás pillanatában: a Szovjetunió utolsó éveiben az oroszok a teljes népesség 52%-át tették ki, miközben 82% beszélt oroszul, és 58% ismerte el az orosz anyanyelvének. A nem oroszok 62%-a beszélt tökéletesen Puskin nyelvét, és az oroszok mindössze 3,5%-a értett a különböző nemzetiségek nyelvén. A föderáció köztársaságainak népei közül a beloruszok voltak legin-

kább „russzifikáltak”: a lakosság 82,4%-a beszélte az orosz, míg Grúziában csak 28,1%. Érdekes megemlíteni, hogy 1989-ben 25 millió orosz élt az orosz föderáció területén kívül, azaz az egyéb köztársaságokban. Az 1990-es években előtérbe került a nyelvi kérdés: az összes köztársaság hivatalos státust adott a saját nyelvének.

A függetlenségre törekvő köztársaságok két vonatkozásban is konfrontálódtak: elő kellett mozdítani az etnolingvisztikai csoport saját nyelvét, illetve helyettesíteni azt az oroszral. Így a gyakorlatban az állam képviselői, akik korábban döntően orosz nyelven nyilatkoztak meg, az új nyelvi politika előidézőjévé váltak. Ezáltal a szovjet rezsim által preferált orosz továbbra is együtt élt a különböző nemzetek által használt kisebbségi nyelvvel a helyi adminisztrációban, az oktatásban, az irodalomban és a helyi kiadású különböző publikációkban. Így például Ukrajnában az orosz iskolákban tanuló diákok aránya 1991–1998 között 51,4%-ról 36,4%-ra csökkent. A médiumokban is csökkent az orosz nyelv korábbi dominanciája, pl. Kazahsztánban 2002. januárban döntést hoztak arról, hogy a tv-műsorok 50%-a kazah nyelven hangozzék el, illetve egyes köztársaságokban a korábbi cirill betűs írást felváltották latin vagy arab betűs írásmóddal. A függetlenné vált köztársaságok jelentős sokkot idéztek elő migrációs vonatkozásban: 1990–1998 között több mint 2,5 millió orosz emigrált a FÁK-ból, ami a fenti tarka képet tovább fokozta. A russzofon emigráció egyébként földrajzilag eléggé differenciált volt; Tadzsiszisztánban pl. a polgárháború miatt az oroszok 55%-a kényszerült lakóhelyét elhagyni, Moldáviában az oroszok 9%-a került ilyen helyzetbe.

Jelcin érája után az orosz kormány nekilátott egy koherens politika kidolgozásához. A külügyminisztérium ajánlásokat tett a helyzet tanulmányozása céljából: általános tanulmányt kell készíteni az orosz etnikum számbelileg teljes meghatározására, hogy azt fel lehessen használni az orosz anyanyelvűek tájékoztatási (sajtó) és oktatási folyamataiban. Egyébiránt az egyes kisebbségek (pl. a tatárok vagy kazahok) szabadon használták saját adminisztrációjukban a nyelvüket. Az orosz RSFSR (az orosz föderáció) 1991. október 25-én kelt törvénye tette hivatalos nyelvvé, elismerve, hogy más kisebbségek használhatnak más nyelvet és abc-t is (pl. a tatárok a latin abc-t).

Az oktatás területén az oroszok továbbra is igyekeztek állandósítani az orosz nyelvet, miközben az egyes köztársaságok azt csak idegen nyelvként kívánták oktatni az iskolákban. Oroszország egyébként továbbra is birtokolja az ex-szovjet területen lévő egyetemes többségét.

Érdekes a médiumok helyzete is: az orosz nyelv terjesztésének egyik fő eszköze épp a tömegtájékoztatás, melyet a volt Szovjetunióból örökölték át. Napjainkban a sajtó politikailag különböző irányultságú, ám a FÁK országaiban továbbra is döntően oroszul jelenik meg. Ukrajnában ukrán-russzofon újságok jelennek meg. A gazdasági sajtó orosz nyelvű, a tv-adók viszont elég nagy különbözőséget mutatnak. A médiumok által igen nagy hatás érhető el a közvélemény formálásában: az orosz adókat jobban dotálják, mint a nemzetiségieket. Az internet egyaránt jó támogatója (terjesztője) az oroszoknak és a SZU-beli többi nyelvnek, bár kétségtelen, hogy a FÁK-tagországain belül nagyjából az orosz dominál ebben a vonatkozásban. A russzofonok, akik továbbra is a FÁK területén belül élnek, igen fontosak, mert az 1990-es évek óta „visszatérési” mozgalmat indítottak Oroszországba, az orosz hatalmak pedig igyekeznek favorizálni ezt a törekvést, mindezekelőtt Moszkva akarata szerint. A törvény egyenlőnek tekinti a nem orosz régi szovjet állampolgárokat betelepülés szempontjából (pl. a Kaukázusból jövőket). Az orosz nyelv nemcsak a FÁK érintkezési nyelve, de a diplomácia nyelve is.

A SZU-ból kivált tagállamokat egyébként négy csoportra lehet osztani:

1. Azerbajdzsán, Türkmenisztán, Üzbegisztán: az oroszoknak nincs hivatalos státusa;
2. Grúzia, Örményország, Tadzsikisztán: ezek a legszegényebb államok;
3. Ukrajna, Kazahsztán: az orosz nyelvű kommunikáció igen fontos;
4. Belorusszia, Kirgizisztán: segíteni tudnak az autonóm köztársaságoknak és a szeparatistáknak (Abházia, Dél-Oszétia).

Végül marad még Moldávia, mely egyik csoportba sem sorolható, és ahol pro- és anti-orosz felfogás egyaránt szerepel.

Összegezve: az orosz nyelv pozíciója jelentősen megváltozott az 1990-es években, helyzete igen komplex, részleteiben is. Jelezni tudja az egyes államok közötti különbségeket, a rendkívül ellentmondásos fejlődés jobb megismerése céljából.

Wernke Géza

Nyelvi-kulturális sokféleség és konvergencia Ausztria–Magyarországon

Newerkla, Stefan Michael: *Rozmanitost jazyků a kultur v Rakousku-Uhersku a jejich kovergenci tendence.* = *Comparativ Cultural Studies in Central Europe.*

Editors: Ivo Pospíšil, Michael Moser. Brno: Ústav slavistyký Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2004, 11–42. p.

Egymással kapcsolatban álló nyelvek tudvalevőleg idővel hatnak egymásra, ezért Európa nyelvi és kulturális sokfélesége mindig újratermelődjő hajtóereje a fejlődésnek a kontinens nyelvei számára. Ez vonatkozik Közép-Európára is, ahol két különböző csoportba (germán, szláv) tartozó indoeurópai nyelvek érintkeznek egymással és egy finnugor nyelvvel, a magyarral. A szerző Trubeckoj nyelvszövetség (*Sprachbund*) fogalmából kiindulva közép-európai nyelvi areáról (*Sprachareal*) beszél az egykori Osztrák–Magyar Monarchia egymással kontaktáló nyelveire vonatkoztatva. Erre a nyelvszövetségnél lazább egységnek a feltételezésére azért van szükség, mert egy nyelv több nyelvi areába is tartozhat, továbbá ezek az areák nem zártak, tehát egyes egyezések nem feltétlenül korlátozódnak az adott areára.

Közismert, hogy a szókincs a nyelvnek idegen hatásokra legfogékonyabb sikkja. Egy társadalom normális fejlődése esetén a nyelv nagyobb mértékben gyarapodik új szavakkal, mint amilyen mértékben az elavult szavak kihullnak belőle, a passzív szókincsben megőrződnek olyan szavak is, amelyeket aktívan már nem használnak, ezért a szókincs felbecsülhetetlen értékű tanúja múltbeli kulturális érintkezéseknek is. Közép-európai összefüggésben szembevetünk a magyarok, a szlávok és a német ajkúak kulturális kapcsolatait. Amíg azonban a standard németben a szláv és a magyar jövevényszavak aránya mindmáig viszonylag alacsony, feltűnően sok a német jövevényszó és a német mintára alkotott tükörszó a némettel határos szláv nyelvekben és a magyarban.

A monarchia fénykorában a német nyelv a bécsi hatalmi központból a nyilvánosság minden szférájában hatást gyakorolt a birodalom többi nyelvére. Szerepet játszottak ebben olyan társadalmi és történelmi körülmények, hogy a német volt a domináns közvetítő nyelv a katonai és részben a polgári közigazgatásban, továbbá egyre növekedett a kézművesek, a kereskedők és a napszámosok vándorlása a különböző tartományok között. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy kialakult egy olyan szókincsrteg, amely a soknyelvű birodalom minden nyelvében használatos volt. Különösen jelentős volt ebben Bécs közvetítő szerepe, melynek nyelve a monarchia minden nyelvéből vett át elemeket, amelyeket aztán tovább is közvetített a többi nyelv felé. A monarchia nyelveire nem csak általában a német nyelv, hanem különösen annak bécsi változata volt nagy hatással. Ez jól látszik a szerző példáiból, amelyek közül az egyes tematikus szócsoportokra vonatkozóan néhányat az alábbiakban felsorolunk.

Az egykori monarchia egyes nyelveinek közös szókincsében központi helyet foglalnak el azok a szavak, amelyek az akkori államérettel kapcsolatosak:

német	ausztriai német	cseh	szlovák	szlovén	magyar
<i>versteigern</i> 'árverez'	<i>lizitieren</i>	<i>licitovat</i>	<i>licitova</i> □	<i>licitirati</i>	<i>licitálni</i>
<i>Abitur</i> 'érettségi'	<i>Matura</i>	<i>maturita</i>	<i>matúra,</i> <i>maturita</i>	<i>matura</i>	<i>matura</i>

Jelentős számmal találunk a mindennapi élet tárgyköréből is közös szavakat. Ezek nem minden nyelvben normatívak, de a köznapi kultúrához hozzátartoznak:

német	ausztriai német	cseh	szlovák	szlovén	magyar
<i>Polstersessel</i> 'karosszék'	<i>Fauteuil</i>	<i>fotel</i>	<i>fotel</i>	<i>fotelj</i>	<i>fotel</i>
<i>schick</i> 'elegáns'	<i>fesch</i>	<i>feš</i>	<i>feš</i>	<i>feš</i>	<i>fess</i>
<i>Mietkutsche</i> 'bérkocsi'	<i>Fiaker</i>	<i>fiakr</i>	<i>fiaker</i>	<i>fiaker</i>	<i>fiáker</i>
<i>Kunde/Kundin</i> 'vevő'	<i>Kundschaft</i>	<i>kunčaft</i>	<i>kunčaft</i>	<i>kunšaft</i>	<i>kuncsaft</i>
<i>belästigen</i> 'zaklat'	<i>sekkieren</i>	<i>sekýrovat</i>	<i>sekírovat</i>	<i>sekirati</i>	<i>szekál</i>
<i>Tabakladen</i> 'dohánybolt'	<i>Trafik</i>	<i>trafika</i>	<i>trafika</i>	<i>trafika</i>	<i>trafik</i>

Figyelmet érdemelnek a gasztronómiai szókincs közös elemei, mert e téren a monarchia összes nyelve adott valamit az ausztriai németnek, amit az aztán elterjesztett a birodalom minden nyelvében:

német	ausztriai német	cseh	szlovák	szlovén	magyar
<i>Blumenkohl</i> 'karfiol'	<i>Karfiol</i>	<i>karfiol</i>	<i>karfiol</i>	<i>karfi(j)ola</i>	<i>karfiol</i>
<i>Dauerwurst</i> 'szárazkolbász'	<i>Klobass-e/-i</i>	<i>klobása</i>	<i>klobása</i>	<i>klobasa</i>	<i>kolbász</i>
<i>gefüllter Eierkuchen</i> 'palacsinta'	<i>Palatschinke</i>	<i>palačinka</i>	<i>palačinka</i>	<i>palačinka</i>	<i>palacsinta</i>
<i>Johannisbeere</i> 'ribizli'	<i>Ribisel</i>	<i>rybíz</i>	<i>ribezle</i>	<i>ribezelj</i>	<i>ribiszke</i>
<i>Schnittlauch</i> 'metélőhagyma'	<i>Schnittling</i>	<i>šnytlik, šnytlink</i>	<i>šnitlink, šnitling</i>	<i>šnitlink</i>	<i>snidling</i>
'pohár bor szódával'	<i>Spritzer, Gespritzer</i>	<i>špric</i>	<i>špricer</i>	<i>špricar</i>	<i>spriccer</i>

Mindez természetesen csak mutató a tekintélyes számú közös szóból. A szókincs mellett a mondattan terén is figyelhető meg közeledés a monarchia nyelvei között. A mondattani jelenségek közül a szerző elsősorban a bécsi németet vizsgálja, amelynek a standard némettől való eltérései sokszor a csehvel egyeznek.

Zoltán András

A kanadai önállóság és a multikulturális politika

Vladimirova, M. A.: *Kanadskaja samobytnost' i politika mnogokul'turnosti.* =
SZSA, 2004. 6. no. 45–56. p.

A mai világban végbemenő globalizációs folyamatok, valamint a gazdasági és különösen a politikai integráció egy bizonyos átlagosan egységesnek mondható kultúra létrejöttéhez vezet, ami lényegében a nemzeti kultúrák elszemélytelenedéséhez, a tömegkultúra általi elnyeléséhez, elszürküléséhez, végső soron a kultúra mint olyan hiányához vezet, illetve azt idézi elő. Ez a folyamat már a múlt század utolsó negyedében jelentkezett, és jelenleg fenyegető méreteket ölt. Az önálló nemzeti kultúra megőrzése jelenleg elsőrendű fontosságú kérdés. Ebben a tekintetben különösen érdekes Kanada helyzete, amely az USA-hoz való közvetlen földrajzi közelsége ellenére sikeresen őrzi nemzeti önállóságát. Ez főként abban nyilvánul meg, hogy demonstrálni képes nemzeti kultúrája eltérő voltát az USA-étól, amely mindenekelőtt a kanadai egészségügyi rendszer szisztémájában és a multikulturális politikában nyilvánul meg. Egy 1999-es közvélemény-kutatás szerint a kanadaiak több mint 83%-a a multikultúrát az ország egyik leglényegesebb és legjelentősebb jellemzőjének tartja. A korábbi években ez a mutató lényegesen kisebb (77, majd 80%) volt. 1999-ben a kanadaiak 96%-ának tetszett, hogy az országban különböző etnikai és faji hovatartozású emberek élnek. Így tehát Kanada egyik fő sajátossága a sokoldalú kultúra. Az országban egyedülálló módon kapcsolódik össze az etnikai sokszínűség a regionális kultúrák sokaságával. A sajátos etnokulturális mozaik alapvető tényezői a következők:

- először is: Kanada etnikai sokrétősége;
- másodsor: az ország két alapító nemzetből áll;
- harmadszor: az ország benépesülésének történelmi sajátosságai (európai eredetű népek).

Ezek a jelenségek már az 1896. évi nagy betelepülési hullámot követően jelentkeztek. A sokrétőség fontos tényezője az is, hogy az ország területe nem kompakt. A déli határ menti lakosság közvetlenül érintkezik az USA-val, míg a többi régió egymástól is részben vagy egészben elkülönült. Mindez magyarázza a kanadai régiók kultúrájának jelentős mértékű különbségeit. Érdekes megemlíteni, hogy egy 1990-es évekbeli felmérés szerint a kanadaiak nagy része először egy-egy tartomány lakosának vallja magát és csak azután kanadainak. Ehhez az is hozzájárul, hogy a tartományok jelentős gazdasági és politikai önállósággal rendelkeznek. Az ország évente több mint 250 ezer bevándorlót fogad be, melyek nagy része (kb. 80%-a) Ázsiából, Afrikából, Latin-Amerikából és Óceániából érkezik. Ennek megfelelően a lakosság mozaikszerű megoszlása folytatódik, azaz no az etnokulturális mozaicitás és a „kanadizációs” folyamat is. Meg kell jegyezni, hogy az új bevándorlók nagy többsége megőrzi kultúráját és vallását, ami tovább növeli a mozaicitást. Az ún. „látható kisebbségek” nem örvendeztetik meg a fehér bőrű kanadaiaikat, akik viszont nem nyilvánítják ki negatív véleményüket. A multikultúra teoretikai bázisát a szociológusok és etnográfusok az 1920–1960-as években dolgozták ki. Ennek a multikultúrának egyik oka a társadalomkutatók szerint a nemzeti önállóság megerősödése az amerikaival szemben. Természetesen más okok is szerepelnek: Kanada bevándorlási politikájának liberalizmusa, Trudeau miniszterelnök kompromisszumos doktrínája a „kétnyelvű multikultúra”, amely kimondja, hogy segíteni kell az etnokulturális csoportokat önállóságuk megőrzésében stb.

1973-ban megalakult a „Multikulturális Minisztérium”, létrehoztak multikulturális centrumokat, megalakították a kanadai multikulturális konzultációs tanácsot. Mindez állami költségvetésből történt. Jogi vonatkozásban is sok mindent megformáltak: 1982-ben elfogadták a szabadságjogok Chartáját, biztosítva a különböző etnikumok jogát a kulturális önállóságra. 1997-ben kidolgozták a multikultúra új programját, amely deklarálja a rasszizmus és a diszkrimináció elleni harcot, a kisebbségek jogait, új módszerek kidolgozását stb. Egyúttal biztosítják a gyűlölet és az előítéletek elleni harc jogosságát, a külföldi diplomák elismerését, a bíróságok előtti egyenlőséget és igazságosságot, megalakították a faji kapcsolatok kanadai szervezetét. Természetesen Kanadában is vannak a multikulturális politikának ellenzői, különösen a francia ajkú kanadaiak, akik úgy vélik, ez a politika megfosztja őket az „alapító nép” státusától. Ennek ellenére a multikultúra továbbra is Kanada egyik legfontosabb megkülönböztető jegye az USA-tól. Rendkívül fontos az a tény is, hogy míg az USA a britek elleni háború útján vált önállóvá, addig Kanada békés fejlődés útján érte el ugyanezt.

Végül a szerző megjegyzi, hogy a kanadai önállóság és multikulturális politika nagy érdeklődést vált ki Oroszországban is, amely szintén mind etnikai, mind kulturális vonatkozásban hasonlít Kanada ilyen jellegű problémáihoz.

Wernke Géza

Érzékelés kontra valóság: szlovák vélemények a szlovákiai magyar kisebbségről

Paul, Ellen L.: *Perception vs. Reality: Slovak Views of the Hungarian Minority in Slovakia.* = *Nationalities Papers*, 31. vol. 2003. 4. no. December 485–493. p.

Miután Csehország és Szlovákia szétváltak 1993-ban, a szlovákiai magyar kisebbséget érintő aggodalom hullámai magasra csaptak. Aggodalomra adott okot a szlovák kormány hozzáállása a jelentős magyar népességhez és a magyar kormány állásfoglalása a szlovákiai magyarok, illetve a szlovák–magyar határ tekintetében. A szlovákiai magyar kisebbség ügyét az elmúlt évtizedben, több esetben is manipulálták politikusok. Mind Magyarországon, mind Szlovákiában megpróbálták felmutatni „igazságtalanságokat” vagy „túlkapásokat” politikai előnyszerzés céljából. A nemzeti politikusok manőverezését látva arra a következtetésre juthatunk, hogy a szlovák–magyar kapcsolatok jelene halvány és konfliktusokkal terhes. De tegyük félre a politikát, és nézzük meg, mit gondol egy átlag szlovák a magyar kisebbségről és a szlovák–magyar kapcsolatokról általában! Milyen és mekkora visszhangra lelnek bennük az aktuálpolitika vitái és aggályai?

A szerző 2002 júniusában járt Szlovákiában és tette fel ezeket a kérdéseket egy informális interjú során ad hoc módon kiválasztott, 28–78 év közötti helybéli lakosoknak. Volt közöttük bankár, adminisztrátor, oktató, kisbolt-tulajdonos, orvos, idegenvezető, taxifőnök, könyvelő és egy nyugdíjas. A kutatás, hogy a szlovák polgárok mit gondolnak a szlovák–magyar kapcsolatokról, feltárt régmúltban gyökerező felfogásokat és mai gondolatokat is. Gyakran fedeztem fel jelentős eltérést a valóság és annak érzékelése között ott, ahol a magyar kisebbség volt az érintett.

Szlovákia otthont ad több nem szlovák kultúrának, nyelvnek, többek között cseh, ukrán/ruszin és roma. De a legnagyobb kulturális és nyelvi közösség a kb. 600 ezer magyar, akik a teljes lakosság 11%-át teszik ki, és akik egyes városokban Szlovákia déli részén a lakosság 87%-át jelentik. Például a Brit–Helsinki Emberi Jogi Csoport (BHHRG) felsorol Szlovákia délnyugati részén olyan városokat, mint pl. Dunajska Streda és Komarno, ahol 87,26%, illetve 72,27% a magyar ajkú lakosság aránya. A történelmi örökség már többször előkerült a szerző munkáiban, és segít megmagyarázni a mai feszültséget a szlovákok és magyarok között. A szlovákok majdnem ezer évig magyar uralom alatt éltek, ahogy azt a régió történelmi térképei egyértelműen mutatják. Történelmi okokból a magyarok gondolata Szlovákiában 1918-tól 1939-ig és 1945-től 1993-ig a 20% valósága.

Csehszlovákia már a kezdetektől fogva jelentős számú magyar otthona is volt. 1918 végén megalakult Csehszlovákia az Osztrák–Magyar Monarchia romjain az 1867-es kiegyezés eredményeként. 1920-ban Magyarország és Szlovákia közti határt rögzítette a trianoni békeszerződés, és az első csehszlovák népszámlálás szerint 745 431 magyar találta magát ősi birtokaival és gazdaságaikkal együtt az Új Csehszlovákia területén. 1921-ben Szlovákia 1 941 942 fős lakosságának kb. 38%-a volt magyar. A magyar állam érthetően rosszul viselte a magyar lakosság elvesztését, és ez az ellenérzés továbböröklődött a XXI. századba. Ez az egyezmény nemcsak a csehszlovák–magyar viszonyt befolyásolta, de alapvetően meghatározta Magyarország sorsát az azt követő évtizedekben. A magyar kisebbség ügye mindig is tényező volt a XX. századi csehszlovák politikában, még 1948 és 1989 között is, amikor a kommunista uralom megpróbálta a szőnyeg alá söpörni. Ezért mikor 1993-ban Szlovákia függetlenné vált, sok aggodalom is napvilágra került azt illetően, hogy a magyarok milyen szerepet töltenek be majd az új államban, és hogy az állam mekkora összeggel támogatná a magyar kulturális és oktatási intézményeket, és milyen

fokú védelmet kapnának mint etnikai és nyelvi közösség Szlovákiában. A politikai élet zsvajva Szlovákiában sokak szerint teljesen elszakadt a mindennapi élettől. Egy középkorú szlovák úgy kommentálta a feszültségeket, hogy azoknak az embereknek, akik egész életükben együtt éltek a magyarokkal, semmi problémájuk nincsen, azok számára viszont, akik egész életükben nem találkoztak egyetlen magyarral sem, a magyar kisebbség ügye a legnagyobb probléma. A magyar kisebbség kérdése politikai probléma, és a nacionalisták ebből kovácsolnak maguknak politikai tőkét. Ezt az érzést alátámasztja egy 1990–1991-ben készült tanulmány, melyet a Komenský Egyetem Társadalomelemző Intézete készített, melyben országszerte megkérdezték a szlovákokat, hogy üdvözléné-e a magyarok deportálását. A tisztán szlováklakta területeken 56%-os egyetértést mutattak ki, míg a magyarokkal együtt élő lakosság körében csak 16%-ot. 1994-ben a BHHRG nem látott a szlovák és a magyar lakosság közti feszültségre utaló jelet, és minden erre utaló bizonyíték politikai. Sőt mi több, úgy találták, hogy minden magyar beszél szlovákul, és (Romániával ellentétben) ellenérzés nélkül. A BHHRG nem talált arra utaló bizonyítékot, amely alátámasztaná a politikusok panaszait a szlovák oktatási rendszerrel kapcsolatban. Azok a magyarok, akikkel beszéltek, nem adtak hangot elégedetlenségnek az oktatási lehetőségekkel kapcsolatban. Továbbá a szlovák televízió magyar nyelvű programjainak hiánya irrelevánsnak tűnt, mivel a legtöbb magyar tudja fogni a budapesti tévéadásokat, és ez boldoggá teszi őket. A BHHRG megjegyezte azt is, hogy a kisebbségi jogok Szlovákiában jobb védelem alá esnek, mint Európa sok más részén. A BHHRG jelentése azt is tartalmazta, hogy a közelmúlt néhány évének magyar kormányai segítettek csökkenteni a szlovákok és magyarok közti feszültséget.

A BHHRG szerint azonban a magyar helyzetről alkotott vélemények Szlovákiában csak az érem egyik oldala, és hogy a magyar politikusok nem mindig segítik elő a kérdések megoldását. Annak ellenére, hogy nyilvánvaló különbségek voltak a szlovákok és a szlovákiai magyarok közötti kapcsolat megítélésében, a valóság valószínűleg valahol a szélsőségek közt helyezkedik el. Interjúim során kisszámú emberrel beszéltem, akik tagadták, hogy bármilyen probléma lenne magyarok és szlovákok között. Ezek a mérsékelt vélemények gyakorta olyan emberektől származtak, akik szlovák–magyar házasságból születtek, vagy maguk is ilyen házasságban éltek. Az 5-6 magyar, akivel szót tudtam váltani, egy sem nyilvánult meg negatívan Szlovákiával vagy a szlovákokkal kapcsolatban, és egyikük sem tulajdonított nagy jelentőséget a nemzetiségi és nyelvi különbségeknek.

Bosznay Csaba

A finnek: nemzet és nemzetiségi politika

*Reiterer, Albert F.: Finnland : Eine kleine Nation und ihre Minderheitenpolitik.
Frankfurt/M.: Peter Lang, 2004. 201 p. (Minderheiten und Minderheitenpolitik in Europa : Bd. 4)*

A workshop és az interjú gyorsmódszerével készült, mellékletekkel bőven ellátott tanulmány, kissé nyers szerkesztettsége, vázlatossága ellenére feltétlenül hézagpótló a többnyire sommásan és konvencionálisan kezelt témában. Emellett folytatja az osztrák szerző által gondozott sorozat elméleti alapozó programját.

A finnek különös rokonszenvünkre tarthatnak számot, talán a nyelvrokonságtól függetlenül is. No, de mit is tudunk róluk? Vagy inkább: mi mindent nem tudunk?! A mindössze 1917 óta független finn állam több mint fél évezreden keresztül a hódításokban érdekelt Svéd Királyság tartománya egészen a napóleoni időkig, majd pedig mintegy 110 éven át a rivális Oroszorszáé. A svéd korszakban a finnság a szűk svéd felsőrétegnek alávetett többségi, őslakos nép. Északon nagyságrendekkel kevesebb számban, marginális súllyal voltak és vannak jelen a lappok. Az orosz időkben lépésről-lépésre halad előre a már korábban csirázó finn nemzeti emancipáció – a politikai háttérétől elvágtott svéd elit megszemenő támogatása mellett. Mérföldkő a kibontakozás útján: a nemesi előjogok eltörlése, a polgári parlamentarizmus bevezetése (általános választójoggal) – az 1905-ös oroszországi forradalom kihatásaként. Finnország függetlensége az orosz bolsevik forradalom földcsuszamlásával válik valóra – s véglegessé a szovjet polgárháború áthullámzó zúrvárai után. A Molotov–Ribbentrop-paktummal szovjet érdekszférába utalt ország ellenszegülése, majd belépése Hitler oldalán a világháborúba utóbb területi veszteséget: az annyira féltett tájegység, Kelet-Karélia elvesztését (főképp innen gyűjtötték a Kalevala népeposz énekeit), valamint a finn–szovjet „barátsági és együttműködési szerződés” kényelmetlen kötelezettségeit vonja maga után. Könyvünk mintegy negyven oldalon tárgyalja az egész történeti folyamatot, napjainkig bezárólag. Finnország történetének legutóbbi, fontos állomása: az EU-csatlakozás 1995-ben.

Az első világháborút lezáró békekötések során Finnországnak ki kellett egyeznie a maga történelmi elitjével, nemkülönben Svédországgal. Ennek keretében vállalta a ma közel 300 ezres (eredetileg valamivel nagyobb), az összlakosság 5,6%-át adó svéd népcsoport feltétel nélküli és maradéktalan kisebbségvédelmét, ezen belül területi autonómiát biztosított a szárazföldi Turku vonzasköréhez tartozó, már az orosz korszakban elszakadni vágyó (amúgy a krími háború óta demilitarizált, sorkatonákat ma sem adó), gyakorlatilag csak svédek lakta Lánd-szigetek számára. Az 1919-es alkotmány a svéd nyelvű (benne a korábban beolvadt német, orosz, sőt finn néperedetű) lakosságot gyakorlatilag társnemzetként, ennek jeléül a svéd nyelvet a finnel egyenrangú államnyelvként ismeri el, deklarálva Finnország hivatalos kétnyelvűségét. A finn emancipációs küzdelem különböző szakaszaiban megjelennek ugyan nacionalista túlzások, amire a svéd kisebbség egyfajta pánszkandinavizmussal, 1917-ben átfogó területi autonómia-követeléssel válaszol, de ezek elszigetelt törekvések maradnak. A svédek a kivívott rangot, a megbecsülést maguk is egyre inkább honorálták. Persze, az államalkotó etnikum öntudata is tetten érhető az általánosan elterjedt „finn-svéd” önmeghatározásban. A helyi nyelvhasználat részszabályozását illetően eredetileg 10, újabban már 8% arányú (vagy pedig legkevesebb 3000 fő fölötti) kisebbség létszám minősíti a két nyelvű települést. Központi érdekképviseletük:

az évente ülésező, tanácskozási jogú, választott „népgyűlés”, s főképp gyűjtőpárt jellegű politikai pártjuk („svéd néppárt”, 5% körüli választási eredményekkel) van jelen a finn nemzeti parlamentben. Mindez az Åland-szigeteken egészen másképp néz ki: a néhány tízezer lakosú, svéd egynyelvű autonóm tartomány saját, közvetlenül a finn államelnök alá tartozó parlamenttel és (az oktatás, művelődés szociális, belgazdasági és közlekedési ügyekre) kormányral rendelkezik, s mint egy választási körzet a sok közül küld 1 fő képviselőt a finn parlamentbe. Ma már az Ålandiak nem akarnának Svédországhoz csatlakozni, ott menthetetlen periféria válna a szigeteikből.

A finn-svédek mai jövőképe, politikai és kulturális jogaik, intézményhálózatuk változatlan, sőt igény szerint bővülő meglétén túl, mégsem problémamentes. A természetes (szerveződését tekintve: „funkcionális”) asszimilációs hatás így is érvényesül. Egyértelműek a kérdőjelek a nyelvhasználat színterén. Az igazgatást, a nyilvánosságot, az oktatást és a kultúrát globálisan átfogó, törvénybe iktatott kétnyelvűség egyre inkább csak formális keret, tartalma feltartóztathatatlanul kopik. Az első két szférában a finnel szemben a svéd egyre inkább elveszti használati értékét (ügyintézés, csoportközi kommunikáció stb.). A „szimbolikus” nyelvhasználat átadja helyét a „funkcionális” nyelvhasználatnak. Komoly megrázkódtatást jelent a finn-svéd szférában ilyen szempontból az EU-tagsággal járó nyelvi europaizálás, amikor is a svéd Finnországon belül elismert második helye funkcionálisan az angol utáni helyre szorul. A teljes kisebbségi egyenjogúsítás eredeti reprezentativitása a létszamarány állandó csökkenésével is gyengül: ha nem a természetes asszimiláció, úgy a többségnek kedvező demográfiai folyamatok következtében a svédek abszolút létszáma valamelyest, számarányuk viszont tetemesen, mintegy a felére csökkent a finn integráció kezdete óta. Ezek a gondok az Ålandiaknál nem jelentkeznek.

A kötet nagy vonalakban természetesen számot ad a többi, szerényebb létszámú finnországi kisebbségről is (azaz, a „tényleges” kisebbségekről, ha már a svédek jogilag nem tekintik „kisebbségnek”): az északi skandináv határokon át elszórt lappokról (számik), a romákról, az oroszokról (öslakos- és a polgárháborús-migráns, új-oroszok). Az irányukban folytatott finn kisebbségi politika szintén nem nevezhető szűkkeblűnek. Külön fejezetet kapnak a „karélok”, ez a nehezen meghatározható, a finn és az orosz legtradicionálisabb népkultúra között elhelyezkedő, mindkét oldalról gyakran csak kisajátított, nagyjából egyébként régen sem a nemzeti finn területekhez tartozó népesség a Finnöböl és a Kola-félsziget között. De a tanulmány voltaképp a svédek, illetőleg a finn–finn–svéd dualizmus kérdését tekinti fő tárgyának, melynek történeti–politikai összefüggései meglehetősen tanulságos következtetéseket és elvi megfontolásokat kínálnak a kisebbségkutatás számára. Ezeket a tanulmány összefoglalása külön aláhúzza. A fontosabbak:

1. Mint a svéd autonóm szigettartomány példája mutatja, az egyéni és a kollektív kisebbségi jogi szituáció közötti különbség jogdogmatikus tagadása vagy elméleti bagatellizálása nem tartható. Jussón szóhoz a kérdésben a politológia és a szociológia is. A kisebbségi politika két külön útja ez: az „integrációs” út (ezt abszolutizálja az angolszász szakértői iskola) és a másik, kollektív elvű elképzelés, melynek rendszere kidolgozatlan.
2. A finn-svédek optimális kisebbségvédelme adott államjogi szituációból fakad, szerződésileg kötött politikai kötelezettség. Kevésbé alkalmas ilyen háttérrel nem bíró kisebbségpolitikák mérésére, azaz nem volna szabad a „finn példát” közhelyes gépiességgel előráncigálni. Ugyanakkor mégis érdemes figyelni rá mint abszolút mércére a problémamegoldásban. Ám a „finn példán” keresztül is világos: valóban

- hatékony kisebbségvédelem csak is az adott kisebbség erőteljes politikai és/vagy társadalmi pozíciója esetén valósítható meg.
3. Végképp nem „utánozni” való az L land-autonómia példája, amely nemzetközi erőterben formálódott különleges státust fejlesztett tovább, alternatívája a teljes szuverenitás, mint Dánia régi birtokai esetében.
 4. A funkcionális asszimiláció a maradéktalanul teljes körű kisebbségi és ezen belül nyelvi jogi védettség körülményei között is hat („lopakodó asszimiláció”), feltartóztathatatlan, de fokozott védelmi intézkedésekkel lassítható.

Komáromi Sándor

Kisebbségvédelem a kibővített EU kereteiben

Heidbreder, Eva G.: Minderheitenschutz in der neuen EU. Beitrittskriterien nach dem Beitritt. = Osteuropa 54. Jg. 2004. 5–6. H. 473–483. p

A keleti bővítéssel az EU, amellett, hogy nagyságrendekkel szélesítette ki államközösségét, egyben egy átalakulásban lévő szférát csatolt addigi, szilárdultabb, hagyományos fejlettségű övezetéhez. A bővítési folyamat tennivalóit úgy kellett meghatározni, hogy az új csatlakozók közvetlenül kapcsolódhassanak az Unió bővítés előtti kereteiben elindított integráció elmélyítéséhez. A kapcsolódás közös nevezője a jogharmonizációs csomag (*acquis communautaire*). A cél érdekében programba kellett venni mind a belépők egyedi felkészítését a zökkenőmentes illeszkedésre (még hozzá a korábbi bővítési szakaszokkal ellentétben ezúttal mint előzetes stratégiát), mind pedig az új körülményekre is tekintettel a meglévő intézmények és az intézményi működés belső, strukturális átalakítását.

Az előfelkészítő program ugyanúgy a koppenhágai kritériumokat vette figyelembe, mint az akkori EU eredeti integrációs célkitűzése. A felkészítő szakasz a belépésekkel lezárult, bizonyos tapasztalatok a felkészítés sikeréről ma már összegezhetők, például az „emberi jogok védelme, a kisebbségek tiszteletben tartása és védelme” témájában, amire jelen elemzés választása esik. A kérdéskör fontos helyet foglal el az EU demokrácia-felfogásában, bár ez nem kínálja az egyértelmű meghatározást a „védelem” formális-jogi alapjai számára. Itt vissza kell lépünk egy pillanatra az általános alapjogokat illető, az európai emberi-jogi egyezmény, a szociális charta előírásaira, az Európai Bíróság jogtapasztalatára vagy a tagállamok jogfelfogásából közös elemeket kiemelő EU-konceptióhoz, melyet először a maastrichti szerződés rögzített. Ez magáénak vallja „a szabadság, a demokrácia elveinek, az emberi szabadságjogok és a jogállamiság elvének tiszteletben tartását”, és állást foglal a nemi, faji, etnikai, vallási stb. diszkrimináció bármilyen formában megnyilvánuló gyakorlata ellen. Lényegileg itt a személyhez fűződő jogok körében vagyunk, csak a kisebbségek saját nyelvük és kultúrájuk fenntartását célzó „különleges jogai” utalnak távolról a kollektivitás elvére. 1998-ban az antidiszkriminációs elv szellemében kezdte meg munkáját az European Union Monitoring Centre mint a fajgyűlölet és idegenellenesség jelentkezését figyelemmel kísérő megfigyelő és információs központ. Az állásfoglalás- és ajánlás-szintű koncepció lényegében az EU-alkotmányban kodifikált formában válhatna kötelező nemzetközi-jogi normává. Addig nem beszélhetünk tételes EU-kisebbségpolitikáról, az alapjogok chartája 2000. évben történt elfogadásával sem. Az ajánlások informális státusa elvezet az olyan féloldalassághoz, mint a kereskedelmi megállapodások emberi jogi feltételekhez kötése Unión kívüli országok irányában, miközben a saját körén belül nem képes szankcionálással alátámasztott ráhatásra. Éspedig legkevésbé a kisebbségvédelem vonatkozásában. Tulajdonképpen hasonlóan alakult a csatlakozási feltételek kiajánlása is a bővítési kör számára. Nyilvánvaló oka ennek az, hogy az akkori EU-országok maguk is tartottak kisebbségi politikájuk ellenőrizhetőségétől, az esetleges bírálatoktól.

A kisebbségi nyelv és kultúra fenntartásához fűződő jogok védelmének kérdését úgy iktatták be csatlakozási kritériumok sorába, hogy az magukat az EU-tag államokat egyáltalán nem kötelezte, s a csatlakozók esetében is inkább levették a napirendről a belépés

pillanatában. Azaz, EU-szerte ma is szűken a személyi körű antidiszkriminációs program van érvényben. A kérdés másik oldalát mint csatlakozási kritériumot eredetileg a nemzeti kisebbségek védelméről szóló 1995-ös keretegyezmény érintette. A kritérium fő súlylával az észak-kelet-európai roma, valamint a baltikumi orosz kisebbséget célozta. Ehhez képest Lettország mind ez idáig vonakodott aláírni az egyezményt. De semmilyen lehetőség nincs a számonkérésre akkor, ha egy alapító tagállam mint Franciaország hagyományos jogrendjében ismeretlen kategória a „kisebbség”, s nem érzi rávonatkozóznak a keretegyezményt. A csatlakozási előkészítő szakasz évente esedékes, rendszeres bizottsági beszámolóit olyan pontokat vettek (és vesznek a további csatlakozandó országok esetében) sorra, mint: nemzetközi megállapodások ratifikálása, antidiszkriminációs törvények meghozatala, az ombudsman intézményének felállítása, az állampolgári–emberi–kisebbségi jogérvényesítés állása, az utóbbit tekintve persze nem egységes standard alapján. A „monitoring” egyéb tekintetben messzemenően törekedett az egységesítésre. Nem érdektelen, hogy mely típusú források szolgálnak alapul a beszámolókhöz:

1. a tagjelöltek kormány-álláspontjai,
2. a bizottsági állandó képviselők helyszíni információi,
3. az Európa tanács, az EBESZ és más szervezetek vonatkozó dokumentumai (általában ezek nyomtak a legnagyobb súllyal a latban, noha elvileg a forráskörököt egyenrangúan kívánták kezelni), 4. nem kormányzintű szervezetek elemzései, beszámolóit.

A kisebbségvédelmi kritérium valós érvényesítési lehetősége – nemzetközi-jogi hiteltelensége, kettős standardja okán, amit sok bírálat is ért – természetesen gyenge maradt: a jelöltek általában csupa jó „osztályzatokat” kaptak, Szlovákiát kivéve (1997-ben). E tekintetben felróható más strukturális hiányosság is a rendszeres jelentéseknek: jogi strukturái mellett nem vizsgált olyan gyakorlati körülményeket, mint a finanszírozás képessége a negatívumok leküzdéséhez. De a monitoring így is serkentőleg hatott a normák meghonosításában, még ha visszamaradtak is hiányosságok, vagyis lényegében betöltötte szerepét. Jóhiszemű partnerek nem törekedtek arra, hogy „ellazsálják” a tennivalókat, s hogy „olcsón” jussanak be az Unió tagjai sorába. De a továbbiakra nézve a standard kettősségét nyilvánvalóan ki kell küszöbölni, egységes feltételrendszert kell teremteni ahhoz, hogy az integráció kisebbségi vonatkozásokban is valós és stabil lehessen. Az új bővítéssel lényegében el is indult, és előre fog haladni az ez irányú folyamat. Kis lépései között helyet kapnak olyan elemek, amelyek az új bővítés előkészítő folyamataiban gyökereznek, mint az immár közös szociális programokba integrált romaprogramok, visszahatva akár a régi tagállamok korábban nem profilírozott romapolitikájára is. Az előkészítő monitoring legfontosabb eredménye talán mégis az, hogy Európa (Nyugat-Európa is) ebben az időszakban fokozatokkal érzékenyebbé vált a kisebbségi téma irányában. Ez tükröződik egyebek mellett a Magyarország részéről felmerült igény fogadtatásában az európai alkotmánytervezet vitája során, amely a „kisebbség” kategória nyílt formában történő bevezetésére irányult. Mindenki tudja, hogy a magyar igény a határon túli magyar nemzeti kisebbségek mint kollektívumok problematikájára utal, s ez az eddigiekben az EU-nak nem elsődleges mérlegelési körébe tartozott. Mégis, mindez nem akadályozta az EU-szintű kollektív kisebbségvédelmi koncepció jövőbeni kidolgozásának, s kiformalását éppen hogy ilyen és ehhez hasonló egyedi prioritások érvei is elősegítik. Az eset mindjárt szemléletes példa arra is, miként hat ki a bővítés az EU-integráció továbbmélyítésére is.

Komáromi Sándor

A nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak védelme Lengyelországban különös tekintettel az ukrán kisebbségre

Tomanek, Przemysław: Ochrona praw językowych mniejszości narodowych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości ukraińskiej. = Ukraina – między językiem a kulturą. Pod red. Adama Falowskiego i Bożeny Żinkiewicz-Tomanek. Kraków: Universitas, 2003 (= Studia Ruthenica Cracoviensia 1), 245–260. p.

A történelmi Lengyelország soknemzetiségű állam volt. Ez a helyzet akkor sem változott, amikor 1918-ban hosszú szünet után visszanyerte függetlenségét. A két világháború közötti lengyel állam (az ún. „második köztársaság” – ez elsőn érte a XVIII. század végén a szomszédos nagyhatalmak között felosztott „nemesi köztársaságot”) nemzetiségi struktúráját a szerző az 1931. évi adatokkal illusztrálja:

Nemzetiség	Számuk	Arányuk (%)
Lengyelek	20,9 millió	64,9
Ukránok	5,0 millió	15,7
Zsidók	3,1 millió	9,7
Fehéroroszk	1,9 millió	5,9
Németek	830 ezer	2,6
Egyéb	100 ezer	3,2

Ebben az időszakban különösen a németek és az ukránok helyzete okozott éles konfliktusokat. A hitleri politika mértéktelenül felnagyította a lengyelországi németek sérelmeit, s ez szolgáltatta az egyik ürügyet arra, hogy 1939-ben Németország hadat üzenjen Lengyelországnak. Ezzel szemben az ukrán kisebbség helyzete valóban katasztrofális volt – a lengyel állam politikája a '30-as évek második felében a szláv nyelvű kisebbségek asszimilálását tűzte ki célul Kelet-Lengyelországban. Az ukrán kisebbséggel szembeni diszkrimináció, ami többek között nyelvi jogaik korlátozásában is megnyilvánult, rövidlátó politikának bizonyult, s nagyban hozzájárult a véres lengyel–ukrán konfliktus kialakulásához a II. világháború éveiben.

A II. világháború után, miután a hitleri Németország elpusztította a zsidókat, továbbá erőszakkal kitelepítették a németeket és az ukránokat (ez utóbbiakat nem csak a határon túlra, hanem a lengyel állam új határain belül is a nyugati és az északi területekre), Lengyelország etnikailag csaknem egységes államként jelenik meg, mivel az említett folyamatok lényegesen csökkentették a nemzeti kisebbségek létszámát, illetve – az ukrán esetében – szétszórták azokat korábbi egységes lakóterületükről. Az utóbbi 50 évből azonban csak becsült adataink vannak, mivel a népszámlálások nem tartalmaztak a nemzetiségre vagy az anyanyelvre vonatkozó kérdést, más felmérések során pedig megtorlástól félve maguk a megkérdezettek igyekeztek elfedni esetleges nem lengyel származásuk tényét, különösen a sziléziai németek és az ukránok esetében. A mai Lengyelország nemzetiségi struktúráját így csak hozzávetőlegesen lehet felvázolni. Az Alsó- és Felső-Sziléziában élő német kisebbség létszámát a német kormányzat több mint egymillióra becsüli, a lengyelországi német kulturális és politikai szervezetekhez való tartozás alapján számuk 350–550 ezer közé tehető. Az ukrán kisebbség létszámát a különféle források 350–400 főre becsülik. Nagy szétszórtságban élnek, mivel délkelet-lengyelországi lakóhelyükről a „Visztula” fedőnév

akció során erőszakkal a volt német területekre telepítették őket. 1957 után egy részüknek sikerült visszatelepülnie eredeti lakhelyükre. Az ukrán kisebbség közé szokás számítani a lemkokat is, noha ezek egy része nem azonosítja magát az ukránsággal. A Białystok környékén élő fehéroroszok száma 200–300 ezerre tehető. Lényegesen kisebb létszámú a litván kisebbség, mintegy 15–20 ezer fő él Északkelet-Lengyelországban Sejny, Puńsk, Szypliszki környékén. Ezeken kívül Lengyelországban élnek szlovákok (Árva és a Szepeesség lengyel oldalán, 20–25 ezer fő), csehek (Délnyugat-Lengyelországban, valamint Łódź környékén, 5–10 ezer fő), zsidók (8–10 ezer fő), oroszok (néhány ezer fő), cigányok (mintegy 25 ezren), továbbá néhány más kisebb etnikai csoport.

A II. világháború utáni lengyel nemzetiségi politikában több szakasz különböztethető meg a kisebbségi jogok megvalósulásának foka szerint. Közvetlenül a háború után a kommunista propaganda Lengyelországot nemzetiségi szempontból homogén állammak állította be azt hirdetve, hogy a nemzetiségi kérdés már „megoldódott”. A nemzetiségekkel szemben elnyomó intézkedéseket alkalmaztak, különös kegyetlenséggel telepítették ki az ukránokat 1947-ben szülőföldjükről. Az 1950-es évek elején enyhült a kisebbségekre nehezedő nyomás, 1952-től kezdve a kisebbségek iskolákat hozhattak létre (ukrán iskolák Jaroszówkában és Przemyslben nyíltak), ezek szükségleteire tankönyvek jelenhettek meg, nemzetiségi nyelveken újságokat adtak ki, művészeti egyesületek alakulhattak. 1956 után a nemzeti kisebbségek kulturális egyesületekbe tömörülhettek. 1968-ban széles körű antiszemita hullám ment végig Lengyelországon, ami negatívan hatott a többi nemzetiségre nézve is. Újból a nemzetiségi szempontból homogén Lengyelország képét propagálta az államhatalom, nyelvi téren a legvisszataszítóbb megnyilvánulása ennek a délkelet-lengyelországi, 1947 előtt ukránok lakta vidékek ukrán helynévanyagának lengyelesítése volt. 1980–1981-ben a Szolidaritás mozgalmat annak erősen nemzeti és katolikus jellege miatt a kisebbséget tartózkodással fogadták, ám a központi hatalom ellenőrzésének lazulása, a társadalmi élet általános fellélegzése kedvezően hatott a nemzeti kisebbségek aktivizálódására is. A hadiállapot bevezetése 1981-ben a nemzeti kisebbségek törekvéseit is befagyasztotta, s az igazi változást e téren is 1990 jelentette. Már 1989 augusztusában megalakult a lengyel szejm etnikai és nemzetiségi kisebbségi bizottsága, amely a parlamentben azóta is helyt ad a kisebbségi kérdések megvitatásának, és a tárcákkal együttműködve dolgozik a kisebbségek szükségleteinek törvényi szabályozásán.

A pozitív belpolitikai változások és a szomszéd államokkal való kapcsolatok sikeres rendezése jelentősen javította a nemzetiségek helyzetét. A nemzetiségi nyelvi jogok fontos eleme a személynevek anyanyelvi normák szerint való leírásának kérdése a személyazonosságot igazoló dokumentumokban. Egy 1986-ban kelt törvény alapján nem tagadható meg az eredeti nyelvű névforma anyakönyvezése, de egyelőre csak lengyel átírásban (nem használhatók például az összes litván mellékjeles betűk és nem jegyezhetők be cirill írással az ukrán vagy fehérorosz nevek).

Az ukrán kisebbség jogait a lengyel alkotmányon kívül az ukrán–lengyel államszerződés (1992) is garantálja. A jogokkal élni természetesen könnyebb ott, ahol az ukránság viszonylag nagyobb tömegben együtt él. Ilyen város példaként Przemysl említi a szerző, ahol már 1952–1962 között is működött ukrán liceum, amelyet azonban a városi hatóságok bezártak. A rendszerváltozás után a helyi ukrán közösség először általános iskolát alapított 1991-ben, majd 1995-től a liceumot is felújította. Az általában kétnyelvű ukrán értelmiség aktívan részt vesz a lengyel közéletben, ami remélhetőleg pozitív módon hozzájárul ahhoz, hogy a többségi lengyel társadalom is tudomást szerezzen a vele egy államban élő ukrán kisebbség problémáiról.

Az első világháború néhány szociál-pszichológiai következménye

Syč, A. I.: *O nekotorych social'no-psichologičeskich posledstvijach pervoj mirovoj vojny.* = *Voprosy Istorii*, 2001. 11–12. no. 109–113. p.

Az első világháború különböző (politikai, gazdasági, haditechnikai stb.) következményei közül a társadalom-lélektani következményeket tanulmányozták eddig a legkevésbé, noha ezek elmélyült tanulmányozása rendkívül fontos, ugyanis lehetővé teszi a háború utáni bonyolult és sokrétű kérdések adekvát megvilágítását, a politikusok és a népek viselkedésének okait és lefolyását.

A háború a legpusztítóbb és legszörnyűbb cselekvés az emberi pszichikum ellen, ráadásul az 1914–1918 közötti periódus precedens nélküli az emberiség addigi történelmében: a háború áldozata lett 10 millió ember, kétszer annyian szenvedtek sérülést, 7 millió ember vált nyomorékká, az éhezéstől és a nélkülözésektől több mint 5 millió polgári lakos pusztult el, azaz a háború több kárt okozott, mint az összes európai háború a megelőző ezer évben, továbbá jelentősen csökkent a születési és megnőtt az elhalálozási arányszám. A harctereken egy egész nemzedéknyi férfi esett el, ami nagymértékű demográfiai hullámvölgyet idézett elő. Érthető tehát az a pszichológiai sokk, amelyet a fenti kolosszális méretű veszteségek váltottak ki a hadban állt országokban. Az áldozatok száma olyan magas volt, hogy egy újabb háborútól való félelem annyira beköltözött az emberi lelkekbe, hogy pl. Franciaország és Nagy-Britannia vezetői politikájuk kialakítása során ezt is kénytelenek voltak számításba venni. A szovjet történetírás ezt a jelenséget rövidlátó, osztálykorlátoktól terhes politikaként értékelte. Ez ugyan részben igaz, de egyúttal felületes értékelés is. A félelem olyan nagy volt, hogy a közvélemény óvakodott attól, hogy bármilyen lokális konfliktusba keveredjék egy-egy ország kormánya, amely azután világháborúhoz vezetne. Ehhez járultak azok a hírek is, amelyek Anglia és Franciaország katonai gyengeségéről, felkészületlenségéről szóltak. A félelem okozta társadalmi pszichózisról írt pl. André Maurois is. Ez a pszichológiai jelenség magyarázza azt a tényt is, hogy miért fogadták a müncheni egyezményt lelkesen és megkönnyebbülten. Éppen ez a hangulat akadályozta meg Londont és Párizst abban, hogy megfelelően értékeljék a fasiszta veszélyt, és mozgósítsák népeiket az ellene való harcba. A világháborús emberi veszteségek nagysága vezetett ahhoz, hogy az angol és francia politikusok tétlenül nézték 1939 szeptemberében szövetségesük, Lengyelország lerohanását. Az egyik francia tábornok mondta akkoriban: „Franciaországban alacsony a születések száma, és hatalmas veszteségeket szenvedtünk. Nem viselnénk el egy újabb vérontást.” A '20-as évek szellemi krízisét növelte az is, hogy a hadiiparba bevont polgári lakosság a háború után nehezen tudott visszaállni a hétköznapi életbe: infláció, munkanélküliség stb. nehezítette a létet, csalódottság, kilátástalanság lett úrrá az embereken. Különösen érzékenyen hatott ez a veteránokra, akik ellenségesen viszonyultak a polgári néprtegekhez, akik korábban hálát rebegetek a haza védőinek, most pedig nem törődtek velük.

Sok orosz történész ebben a vonatkozásban Churchill szavait idézi: „A faszizmus a kommunizmus torzszülötte”. Ezzel a tézissel nem lehet egyetérteni, mert nagyon leegyszerűsíti a jelenség kialakulása lényegét. A vizsgált időszakban a bolsevizmus fenyegetését látni mint a faszizmus előidézőjét, aligha lenne helyes, ugyanis a „kommunista tényező” legfeljebb erősíthette a folyamatot.

A háború következménye volt – mint lélektani tényező – a nemzedékek közötti konfliktus erősödése is. A '20-as évek fiatalosága gyanakvással viseltetett az idősebb nemzedék iránt, mert felelősnek tartotta a háború szenvedéseit. Meggyengült tehát az értékek és tradíciók hagyományosan szokásos átadása is. F. Gilbert amerikai történész megállapította, hogy a '20-as években a fiatal nemzedék igen kis része volt képes karriert csinálni, mert a vezető pozíciókat az 1914 előtti nemzedék tagjai töltötték be. Így tehát a nemzedékek között szakadék keletkezett, ami azután elidegenedéshez, individualizmushoz vezetett.

Az eddig felsorolt pszichológiai jelenségek természetesen jelentkeztek a gyarmati és függő országokban is, mivel a háborúban a gyarmati országok lakosságának milliói is részt vettek, akik megértették részvételük gazdasági fontosságát és követelni kezdték jogaikat. Ez a jelenség később nemzeti-felszabadító mozgalommá, illetve háborúvá nőtt.

A háború pszichológiai következményeit nem merítettük ki teljesen – írja a szerző. Tanulmányozásuk azért is fontos, mert jelentős politikai tanulságokkal jár. Minden társadalmi kataklizma komoly szellemi krízist okoz – fejezi be a szerző.

Wernke Géza

Szöveggyűjtemény az egyházi szláv nyelv történetéhez

*Hollós, Attila – Szőke, Lajos: Introduction into the History of Church Slavonic.
A Chrestomathy (XV–XIX c. Texts) – Vvedenie v istoriü cerkovnoslavjanskogo äzyka. Hrestomatiä (XV–XIX vv.).
Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. 180 p.*

A IX. században Szent Cirill és Metód által szláv liturgikus nyelvként létrehozott óegyházi szláv nyelv különféle, a helyi nyelvekhez többé-kevésbé alkalmazkodó változatokban, úgynevezett redakciókban az ortodox, majd részben az unitus szlávok és a románok egyházi nyelveként funkcionált a történelmi Magyarországon is. Az egyházi szláv tanulmányozása, a különféle lokális redakciók jellegzetességeinek a felismerése így nemzeti-segünk művelődéstörténetének tanulmányozásánál megkerülhetetlen. Hozzá kell ten-nünk ehhez, hogy az ortodox szlávok mellett a glagolita írású liturgikus könyveket használó horvátok is az egyházi szláv helyi szerkesztésű változatát művelték. Megjegyzendő az is, hogy a szláv nyelvek közötti különböző korokban különböző irányú és intenzitású kölcsönhatások következtében az egyébként nem ortodox szlávok nyelve sem mentes az egyházi szláv hatásától. Az ortodox szlávoknál a nemzeti irodalmi nyelvek kialakulásánál is mindenütt igazodási pontot jelentett az egyházi szláv, akár mert beépült az a modern irodalmi nyelvbe (mint az oroszoknál), akár mert éppen a tőle való programszerű elhatárolódás lett az új irodalmi nyelv megteremtésének vezérlő elve (mint például a szerbeknél vagy az ukránoknál). Ennélfogva valamilyen mértékben az összes szláv kultúra, de természetesen főleg az ortodox szláv kultúrák, valamint a régebbi román kultúra tanulmányozásához elengedhetetlen az egyházi szláv nyelv helyi változatainak a tanulmányozása is. Míg azonban a klasszikus, IX–XI. századi óegyházi szláv (ószláv, óbolgár) minden egyetemi szintű szláv filológiai stúdium alapját képezi, s így egyetemi tankönyvekkel – nyelvtanokkal és szöveggyűjteményekkel – mindenütt el van látva, addig ennek a nyelvnek a későbbi lokális változatai jobbra csak a konkrét egyedi szövegek formájában állnak a kutatók rendelkezésére, s a nemzetközi szlavisztikában is ritkaságszámba mennek az olyan összeállítások, amelyek segítségével ezek a késői nyelvváltozatok egy-

mással is összevetve tanulmányozhatók. Mindezek a körülmények indokolják, hogy a két ismert hazai szlavista, Hollós Attila és Szőke Lajos XV–XIX. századi szövegekből összeállított egyházi szláv szöveggyűjteményt adott ki mintegy bevezetésül e nyelv tanulmányozásába. A könyv metanyelvei az angol és az orosz, így nemzetközi használatra is kiválóan alkalmas.

Rövid előszavukban a szerzők hangsúlyozzák, hogy a szövegeket elsősorban a nyomtatott liturgikus könyvekből vették, mivel azok voltak a legnagyobb hatással a későbbi fejlődésre, azonban a néhány XIV–XV. századi kéziratos szövegből is adnak mintát a könyvnyomtatás előtti kor nyelvi állapotának illusztrálására. A bemutatott szövegek többsége budapesti, krakkói, kijevei, nyíregyházi (a máriapócsi kolostor anyaga) közgyűjteményekben, illetve a Vatikánban őrzött könyvekből származik.

A könyv anyaga három fő fejezetre oszlik. A délszláv redakció (11–25. p.) nyolc szerb és egy bolgár szerkesztésű szöveggel van képviselve. A szerb szerkesztésű szövegek a montenegrói Cetinjében (1494), Belgrádban (1552), Velencében (1554, 1561, 1566) nyomtatott liturgikus könyvekből és szerbiai kéziratokból származnak, a bolgár szerkesztés egy XIV. századi kézírral van képviselve.

A keleti szláv redakcióhoz sorolt szövegek teszik ki a könyv nagyobb részét (26–127. p.). Ezek között az ukrán szerkesztésűek Krakkó (1491), Ilyvó (Lemberg, 1574), Osztrog (1578, 1580/81), majd ismét Ilyvó (XVII–XVIII. század) nyomdáiból kerültek ki eredetileg. A fehér orosz szerkesztést egy XVI. századi kéziratos evangélium és a Franciszk Szkorina által Prágában és Vlnában kiadott Biblia (1517–1519) képviseli (a tartalomjegyzékben ez a két szöveg tévesen négynek látszik). A nagy orosz szerkesztésű szövegeket három XIV–XVI. századi kéziratos bibliarészlet vezeti be, majd XVI–XVIII. századi moszkvai nyomtatványok következnek. Itt kapott helyet a Bacsinszky András (1732–1809) munkácsi görög katolikus püspök által 1804–1805-ben a budai Egyetemi Nyomdában megjelentetett teljes egyházi szláv nyelvű Biblia egy részlete is. A keleti szláv redakcióhoz sorolták a szerzők a két moldvai XVI. századi kéziratos és egy erdélyi nyomtatott (Brassó, 1576) szöveget is.

Külön fejezetben kaptak helyet a horvátországi és boszniai egyházi szláv szövegek. A glagolita betűs horvát szövegeket egy kézirat, valamint Velencében (1483, 1491, 1527), Zengben (1494), Rómában (XVII–XIX. sz.) nyomtatott katolikus liturgikus könyvek képviselik. A jellegzetes bosnyák cirill írással (*bosančica*) készült szövegeket két részlet mutatja be egy 1571. évi velencei nyomtatványból.

A könyvet szójegyzék zárja (168–180. p.), amelyben a szerzők az általuk ritkábbnak tartott egyházi szláv szavak angol, illetve orosz nyelvű értelmezését adják.

A gondosan szerkesztett szöveggyűjtemény megjelenése nyelvészek mellett az ortodox szláv népek – többek között a történelmi Magyarország számos kisebbsége – művelődéstörténete iránt érdeklődő olvasók számára is fontos tájékoztatást nyújt.

Zoltán András

I. Miklós cár és a lengyel nyelv

Uspenskij, Boris: Nikolaj I i pol'skij azyk (Ázykovaá politika Rossijskoj imperii v otnošenii Carstva Pol'skogo: voprosy grafiki i orfografii). = Die Welt der Slaven, XLIX. Jahrgang, 1. Heft, 2004. 1–38. p.

Borisz Uszpenszkij, a világhírű, hazánkban is jól ismert kiváló orosz filológus¹ ismét szenzációs lelettel rukkol elő a német szlavisztikai folyóirat hasábjain: egy olyan, a maga korában titkosnak minősített brosúrát ismertet, amely az orosz cári kormányzatnak a lengyel nyelv cirill betűkkel való írásának bevezetésére vonatkozó terveit tartalmazza. Mindez az Orosz-Lengyelország lakosságának eloroszosítására irányuló politika része volt az 1863–1864. évi lengyel felkelés vérbefojtása után. Ennek keretében 1865 és 1869 között több lengyel nyelvű elemi iskolai tankönyvet nyomtattak cirill írással Szentpétervárott, illetve Varsóban. A brosúra, amely a maga korában belső minisztériumi munkaanyag lehetett, nem volt ismert korábban, valószínűleg az orosz közoktatási minisztériumban készült 1864-ben, a szerző véletlenül bukkant rá egy moszkvai antikváriumban.

Amint az ismertetett dokumentumból kiderül, már 20 évvel korábban, 1844-ben felmerült az ötlet: ekkor fordult ugyanis I. Miklós cárhoz Uvarov közoktatási miniszter és Paszkevicz varsói helytartó azzal a javaslattal, hogy a lengyel nyelvre is alkalmazzák az orosz ábécét. Valójában azonban az egész kezdeményezés a cártól indult ki, Paszkevicz és Uvarov tulajdonképpen az uralkodó ötletét megvalósítandó tették meg javaslatukat. Uvarov gróf volt az orosz államiség híres hármas alapelvének – ortodoxia, autokrácia, népiesség – megfogalmazója; erre 1832-ben, az 1830–1831. évi lengyel felkelés leverése után került sor. Paszkevicz ennek a felkelésnek (majd később a magyar szabadságharcnak) az elfojtójaként vonult be a történelembe, és kapta meg a „varsói herceg” címet. A javaslat tehát az I. Miklós korabeli oroszosítási politikába illeszkedik, de megfelelt a szlavofil ideológiának is. A latin betűs lengyel ábécé felváltása a cirill írással éppen az uvarovi formulát valósítja meg: az orosz cirill ábécé a kifejezetten szláv ábécé (mert szláv szükségletre hozták létre) szemben a nemzetközi latin ábécével; mivel a lengyelek szlávok, használják tehát ők is a szláv ábécét. Továbbá: mivel a cirill írás az orosz birodalom ábécéje, térjenek át rá a lengyel kormányzóságok is (amint később a Szovjetunióban is majdnem minden népnek át kellett térnie a cirill írásra). Végül az orosz ábécé mint ortodox vallású nép írása szemben áll felekezeti alapon is a katolikus lengyel írással.

Az ismertetett és hasonmásban is közölt dokumentum felidézi az 1844. évi munkálatoikat. Ezek lényegében megőrizték a lengyel helyesírás elveit, csupán a latin betűket váltották fel cirill betűkkel, tehát a cirill betűs íráskép igen egyszerűen levezethető lett volna a latin betűsből. A mellékjeles lengyel betűket ugyancsak mellékjeles cirill betűk váltották fel, tehát igencsak módosított orosz ábécé jött volna létre erre a célra. A bizottság azonban Uvarov vezetésével akkor úgy döntött, hogy nem célszerű ezzel foglalkozni, és az ügy ezzel elhalt. I. Miklós azonban később, 1852-ben ismét érdeklődött az akkori közoktatási miniszternél az ügy állása iránt. Sirinszkij-Sihmatov akkori miniszter elébe menve a felsőbb óhajnak, sietett kijelenteni, hogy a cirill írás bevezetése a lengyel könyvekben most is lehetséges. Ekkor azonban egy egészen más írási rendszer keletkezett, mégpedig sze-

¹ Vö. pl. Borisz Uszpenszkij, *A kompozíció poétikája*. Budapest, Európa, 1984; Á. R. Óndlíneč, *Činnič' dónněiái ečnlđrňódiitái 'čűeř' (XI–XVII áá.)*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988.

mélyesen I. Miklós részvételével és az ő javaslatai alapján, amely lényegében a lengyel kiejtést próbálta érzékeltetni az orosz ábécé betűivel. Ez az átírási rendszer ilyen módon nem a lengyelek, hanem inkább az oroszok céljait szolgálta. Az orosz kormányzat azt a látszatot kívánta kelteni, mintha a kezdeményezés nem hivatalos, hanem tudományos körökből indult volna ki. Ezért megbíztak két „ortodox vallású lengyelt” – Szerbinovics és Dubrovskij professzorokat – egy olyan lengyel irodalmi antológia összeállításával, amely az újonnan javasolt átírási rendszerben közöl szemelvényeket a lengyel irodalomból cirill betűkkel. A könyv Dubrovskij neve alatt jelent meg egy magánkiadónál, de a minisztérium eljuttatta az összes, fennhatósága alá tartozó lengyel iskolába. A szakirodalomban mindaddig úgy tudták, hogy a könyv Dubrovskij saját kezdeményezésére, az ő egyéni pánszláv meggyőződése kifejezésekként keletkezett; a most publikált anyag egyértelművé teszi, hogy a cári kormányzat megrendelésére íródott. A könyv látszólag az orosz közönséghez szól, de mivel eleve a lengyel tanintézetekbe juttatták el tömegével, nyilvánvaló, hogy valójában a cirill írás bevezetésére irányuló tudatos kormányzati lépés volt: egy ilyen könyv szétküldése a lengyel iskolákba arra volt hivatva, hogy a lengyeleket a levett felkelés után hozzászoktassa ahhoz a gondolathoz, hogy lengyel szövegeket cirill betűkkel is lehet írni. A könyv megjelentetéséről szóló jelentésre I. Miklós 1852-ben saját kezűleg azt a megjegyzést írta, hogy ezt a könyvet kellene bevezetni a lengyel iskolákban a jelenleg használt ábécés könyvek helyett.

Borisz Uspenszkij nézete szerint e cári megjegyzés természetes következménye volt a cirill betűs lengyel ábécés és egyéb iskolai tankönyvek megjelentetése az újabb lengyel felkelés leverése után, 1865-től kezdődően. Ezt támasztja alá Dubrovskij szemelvénygyűjteményének 1866. évi második kiadása, amely már nem magánkiadónál, hanem az Orosz Császári Tudományos Akadémia nyomdájában jelent meg, s első címlapján immár leplezetlenül hirdette, hogy a közoktatási minisztérium rendeletére adták ki. I. Miklós ekkor már régen nem volt az élők sorában (1855-ben halt meg), azonban az új körülmények között az a program valósult meg, amelyet ő fogalmazott meg legtalálébban még 1833-ban, az első lengyel felkelés után Paszkevicznek írt levelében: „a lengyeleket önmaguk ellenében és mintegy erőszakkal kell boldoggá tenni”.

Zoltán András

Az örmény-kipcsak nyelvemlékek jelentősége lengyel és ukrán nyelvtörténeti szempontból

Stachowski, Stanisław: Zabytki języka ormiańsko-kipczackiego jako źródło do historii słownictwa polskiego i ukraińskiego XVI–XVIII w. = Ukraina – między językiem a kulturą. Pod red. Adama Falowskiego i Bożeny Zinkiewicz-Tomanek. Kraków: Universitas, 2003 (= Studia Ruthenica Cracoviensia 1), 124–129. p.

A neves krakkói orientalista tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az örmény-kipcsak nyelvemlékek az ukrán és a lengyel nyelvtörténet – elsősorban a szótörténet – számára is hasznosítható adatokat tartalmaznak.

Az örmények vándorlása igen régi keletű. Okai egyrészt politikaiak (az örmény államok megszűnése, erőszakos kitelepítések, vallási üldöztetések), másrészt gazdaságiak voltak (az előnyös kereskedelmi útvonalak vonzása). A XI. század második felében kezdődő szeldzsuk-török expanzió váltotta ki az örmények kivándorlását a Krimbe és Orosz-

országba. A XIII. században az örményeknek már püspökségük volt Szarajban, az Aranyhorda fővárosában, a Krímben pedig ekkor már érsekségük volt. Miután az oszmán-törökök 1475-ben elfoglalták a Krímben Kaffát, majd 1484-ben a két fontos fekete-tengeri kikötőt, Kiliát és Dnyeszterfehérvárt (Akkerman, ma: Bilhorod-Dnyisztrovszkij), az örmények Moldvába is kezdtek betelepülni. A XVI. század végén és a XVII. század elején a török fennhatóság alá került Örményországban megkezdődött vallásüldözések következtében elindult az örmény kivándorlás Lengyelországba is. Ennél korábban is éltek azonban örmények Lengyelországban. Amikor ugyanis az 1340-es években Nagy Kázmér Lengyelországhoz csatolja Halicsot, a már ott élő örmények lengyel fennhatóság alá kerültek. Lengyelországba ettől kezdve állandóan települtek be örmények az egész oszmán-török fennhatóság alatt álló területről, a Krímből, Moldvából, Anatóliából, sőt Perzsiából is. A legnagyobb örmény kolóniák Lembergben (Lwów/Lvov/Lviv) és Kameniec Podolski-ban (Kamenyec-Podolszk/Kamjanec-Pogyilszkij) voltak, de számos kisebb településen is éltek örmények.

A középkorban Lengyelországba betelepülő örmények kipcsak nyelven beszéltek, amely a török nyelvek családjába tartozik. A krími és a Volga-menti örmények ezt a nyelvet a másképp kunoknak is nevezett kipcsakoktól vették át, akik a Fekete-tenger északi partvidékén és a kazah sztyeppén nomadizáltak. Más feltételezés szerint a lengyelországi örmények eredetileg is kipcsakok voltak, csak az örmény egyház térítette őket keresztény hitre. A kipcsak nyelvet a korban általában tatár nyelvként ismerték, mert a kipcsakoktól a krími tatárok is átvették. A XVII. században ez a nyelv a lengyelországi örmények körében kiment a használatból. A XVI. században betelepülő örmények újórmény nyelven (*ašxarhabar*) beszéltek, s a korábban Lengyelországba települt örményekkel lengyel vagy rutén nyelven érintkeztek. A XVIII. század elején újabb hullám érkezett, ezúttal Moldvából. Ők a nyugat-örmény dialektust használták, amely az erdélyi örmény nyelvjáráscsoporthoz tartozott. Ez a nyelvjárás legtovább a Kelet-Galícia és Bukovina határán fekvő Kuty nevű kisvárosban (ma: Kuti, Ukrajna) maradt fenn. Ma is él Lengyelországban néhány ember, akik beszélik még a kuty-i nyelvjárást: ők onnan települtek át 1945 után.

A középkori lengyelországi örmények tehát kipcsak nyelven beszéltek, de örmény betűkkel írtak. Gazdag írásos hagyatékukban okmányokat, jogi iratokat, történelmi munkákat, szépirodalmi műveket, vallási irodalmat, szótárakat és nyelvtani munkákat találunk. E szövegek feldolgozása a XIX. században kezdődött. Szlavisztikai szempontból ezek a szövegek azért érdekesek, mert a lengyel és rutén (ukrán és/vagy fehérórosz) környezetben élő örmények kipcsak nyelve az idők folyamán számos szláv lexikális elemet vett át. Ezek a szláv elemek igen jelentős hányadát teszik ki a kipcsak szövegeknek, s mivel eléggé pontosan datált nyelvemlékekről van szó, fontos forrásul szolgálhatnak a XVI–XVIII. századi lengyel és ukrán szótörténet számára is.

Zoltán András

A KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK

2004-ben megjelent kötetei:

Zsoldos Attila: **The legacy of Saint Stephen**

Köpeczi Béla: **Rákóczi útjain**

Szarka László: **Kisebbségi léthelyzetek –
közösségi alternatívák**

Miskolczy Ambrus: **Határjárás a román–magyar
közös múltban**

Péntek János (szerk.): **Magyarul megszólaló tudomány**

Rajki Zoltán: **Egy amerikai lelkész magyarországi
missziója**

Miskolczy Ambrus: **Románok a történelmi
Magyarországon**

Papp Klára (szerk.): **„Nincsen nekünk több hazánk ennél”
Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez**

Tóth Judit: **Státuszjogok**

Előkészületben:

Norbert Spannenberger: A Volksbund Magyarországon
1938–1944

Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban

Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó

Bánffy Miklós: Emlékeimből